

ศึกษาการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF THE CONTEMPLATION ON THE TEN DAVIPAÑCAVIÑÑĀṄACITTA
FOR THE INSIGHT MEDITATION PRACTICE

พระครูพิหารธรรมาทร (ธีระชัย ชากรรมโม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาการกำหนดรู้ทวีปัญญาวิญญานจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระครูพิหารธรรมาทร (ธีระชัย ชาครธมโม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Contemplation on the Ten Davipañcaviññācitta for
the Insight Meditation Practice**

Phrakhru Phihanthammathon (Thirachai Jāgaradhammo)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาการกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระมหาสุทิตย์ อาภากรโร, ดร.)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.)

กรรมการ

(ดร.ณัฐพงษ์ มะลิซ้อน)

กรรมการ

(ดร.ชัยชาญ ศรีหามุ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.
ดร.ชัยชาญ ศรีหามุ

ประธานกรรมการ
กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระครูพิหารธรรมมาทร)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ผู้วิจัย : พระครูพิหารธรรมาทร (ธีระชัย ชาครธมโม)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธวรกิจจานุกการ (มานิตย์ เขมคุตโต), ศน.บ., M.A., Ph.D.
(Buddhist Studies)

: ดร.ชัยชาญ ศรีทานุ, ป.ธ. ๗, ศน.บ. M.A., Ph.D. (Indian Philosophy & Religion)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๐/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาทวิปัญญาญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาการกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

ทวิปัญญาญาณ คือ วิบากจิตที่ทำกิจรู้อารมณ์ในทวาร ๕ วิบากจิตก็เป็นผลของกรรมที่เคยได้กระทำไว้แล้ว กรรมมีทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม วิบากจึงมีทั้งกุศลวิบากและอกุศลวิบาก จักขุวิญญาณจึงมี ๒ ฝ่าย คือ (๑) จักขุวิญญาณกุศลวิบาก (๒) จักขุวิญญาณอกุศลวิบาก ทางวิญญาณอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน วิญญาณทางตาขณะจิตเห็นสิ่งที่ดีเป็นกุศลวิบาก ถ้าเห็นสิ่งที่ไม่ดี เช่น ขยะสิ่งปฏิกูล เป็นต้นเป็นอกุศลวิบาก อีกอย่างหนึ่งจิตแต่ละขณะเมื่อเกิดขึ้นตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับไป ไม่ยั่งยืนอยู่นาน ขณะให้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กระแทบสัมผัส ที่ดีหรือไม่ดี เป็นผลของกรรม

วิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญปัญญาให้เกิดการเห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะรูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่อยู่ในบังคับบัญชา หมายความว่า ผู้ปฏิบัติได้เจริญวิปัสสนาจนเกิดปัญญาเห็นแจ้งสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันตามด้วยสติและสัมปชัญญะ โดยการกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตทั้ง ๒ ฝ่ายซึ่งนับเข้าในวิญญาณชั้น ๕ เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งถึงความไม่ใช่ตัวตนของสภาวะธรรม เป็นเหตุละทิฐิวิปลาส จิตตวิปลาส และสัญญาวิปลาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน

การกำหนดรู้วิญญาณชั้น ๕ ต้องเริ่มด้วยการกำหนดรูปธรรมเป็นอารมณ์ก่อนเสมอ จนเมื่อกำหนดไปโดยลำดับ นามธรรมคือวิญญาณจิตก็จะปรากฏขึ้น ผู้ปฏิบัติก็จะเห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ เห็นเหตุเกิดและเหตุดับของทวิปัญญาญาณจิต ๕ มีอวิชชา ตัณหา กรรม นามรูปและการเกิดขึ้นของวิญญาณตามความเป็นจริง การเจริญวิปัสสนาภาวนาก็จะก้าวหน้าไปตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๙ ทำให้เกิดปัญญาเห็นชัดขึ้นว่าทวิปัญญาญาณจิตไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่อยู่ในบังคับบัญชา จิตก็จะเบื่อหน่ายคลายกำหนดในจักขุวิญญาณจิต เป็นต้น จิตก็จะโน้มไปเพื่อความหลุดพ้น ละอุปาทานในชั้น ๕ ทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ บรรลุพระนิพพานซึ่งเป็นเป้าหมายของพระพุทธศาสนา

Thesis Title : A Study of the Contemplation on the Ten Davipa Ñcaviññācitta for the Insight Meditation Practice

Researcher : Phrakhu Phihanthammathon (Thirachai Jāgaradhammo)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakru Bibithavorakiccanukarn (Manit Khemagutto), B.A., M.A., Ph.D. (Buddhist Studies)

: Dr. Chaichan Srihanoo, Pali VII, B.A., M.A., Ph.D. (Indian Philosophy & Religion)

Date of Graduation : 10/March/2016

Abstract

This thesis has three objectives; to study of two five consciousness in Theravada Buddhist scripture, to study insight meditation in Theravada Buddhist scripture and to study of contemplation on two five-consciousness in insight development practice. Clarified data are taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

Two five-consciousness (Davipañcaviññācitta) was a resultant consciousness (Vipāka) which functioned as knower of mental objects from five doors of consciousness. This resultant consciousness was the consequence of past actions which had two types; unwholesome and wholesome, therefore the result of actions also had two types; unwholesome results and wholesome results. Eye consciousness had two types; 1) eye-consciousness with wholesome results, 2) eye-consciousness with unwholesome results. Other five consciousness were also the same. To see the good things through eye-consciousness is wholesome consciousness result, in turn experiencing through eye door such as dirty or dissatisfactory scene was unwholesome result. However, this result consciousness followed its nature; rising and falling, therefore all are impermanent, changing in every second that consciousness experienced seeing, smelling, taste and touching, all are results of actions.

Vipassanā meditation was a way of wisdom development for the purpose of realizing the true nature of five aggregates or name and forms (Nāma and rūpa) as impermanences, unsatisfactory and non-self, not being, not personality, not me and mine and uncontralable. It means that having completed the practice of insight development one with full mindfulness and awareness will realize the true nature of five aggregates; materiality, feeling, perception, mental formations and consciousness which are appearing as they really are. In the case of contemplating on observing two five-consciousness, the both of unwholesome and wholesome consciousness included with consciousness (Viññāṇa) were objects of contemplation in order to realize non-self of all formations which was able to abandon view derangement on self-attachment.

Contemplating on consciousness aggregates started from observing the concrete formations until reaching the abstract, that is to say, consciousness aggregates, practitioners can see the cause of rise and fall of two five-consciousness; ignorance (Avijjā), craving (Taṇhā) actions (Kamma), name and forms (Nāma and rūpa) and the rise of consciousness . The true nature of all formations will appear as they are. Then insight development will go in advance by following principle of seven stages of purity (Visuddhi) and nine insight knowledge. When there was complete attaining the state of purity; insight meditators will clearly see the two five-consciousness as impermanence, dissatisfactory and non-self, not being, not personality, not me, not mine and out of control, his mind will withdraw from passion of five consciousness; eye-consciousness, ear-consciousness, tongue-consciousness etc. leading forward to enlightenment. He abandons five aggregates attachment which was the end of all suffering that is Nibbāna in Buddhism.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่งที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ามาศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลาถึง ๗ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแพร่หลายในทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน ขออนุโมทนากองทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทยที่ได้อุปถัมภ์การศึกษาในครั้งนี้

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาจาก พระมหาสุรชัย วรรณโณ, ดร. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, พระภิกษุวิปัสสนาจารย์ประจำศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี, พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ และอาจารย์ที่ปรึกษา ๒ ท่าน คือ พระครูพิพิธธรรมาภิบาล, ดร. และ ดร.ชัยชาญ ศรีหามัน ตลอดจนคณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุก ๆ ท่าน ผู้วิจัยขออนุโมทนาขอบคุณในความเมตตาของอาจารย์ทุกท่านที่ให้ความรู้ในการทำวิทยานิพนธ์ และคำแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ของการทำวิทยานิพนธ์ และขอขอบคุณต่อเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้

เจริญพรขอบคุณ รองศาสตราจารย์ เวทย์ บรรณกรกุล ผู้ให้ความรู้วิชาการ ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลด้านเอกสารหนังสือ ในการทำวิทยานิพนธ์ให้ผ่านไปด้วยดี และเพื่อนนิสิต รุ่น ๙ ทุกรูปทุกคน ที่ช่วยเหลือเป็นกำลังใจตลอดมา ขออนุโมทนา ขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องสมุด และเจ้าหน้าที่ส่วนงานอื่น ๆ ของวิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกท่านที่ช่วยเหลืออำนวยความสะดวกในการยืมหนังสือวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ

บุญกุศลอันใดที่เกิดจากการศึกษาและสัมมาปฏิบัติของข้าพเจ้าขออุทิศให้แก่พระวิปัสสนาจารย์ ชฎิละ สยาดอ โอวาทาจริยะ ประธานสงฆ์สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมหาศีลศาสนิสต์ ผู้ล่วงลับไป ซึ่งได้ทุ่มเทเสียสละให้คำแนะนำสั่งสอน ข้าพเจ้าและนิสิตปริญญาโท สาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่นที่ ๙ ตลอดระยะเวลา ๒ เดือนเต็ม ขอกราบขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ที่ทุ่มเทเสียสละให้คำแนะนำด้านการปฏิบัติทุกรูป

ขออนุโมทนาบุญคุณทุก ๆ ท่านที่ได้ช่วยเหลือสนับสนุนปัจจัย ๔ เป็นทุนในการศึกษา สาขาวิปัสสนาภาวนานี้ ด้วยอานิสงส์แห่งบุญกุศลในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอน้อมนำสักการะต่อคุณพระรัตนตรัย คุณบิดา คุณมาตา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จงเป็นปัจจัย แห่งมรรคผลนิพพาน ด้วยกันทุกท่าน ทุกคนเทอญฯ

พระครูพิพิธธรรมาทร (ธีรชัย ชาครธมโม)

วันที่ ๑๐ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๒)
กิตติกรรมประกาศ	(๔)
สารบัญ	(๕)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๘)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ ทวิปัญญาญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายของทวิปัญญาญาณจิต	๑๑
๒.๑.๑ ความหมายของจิต	๑๑
๒.๑.๒ ความหมายของวิญญาน	๑๒
๒.๑.๓ ความหมายของทวิปัญญาญาณจิต	๑๓
๒.๒ ลักษณะที่จตุกกะของทวิปัญญาญาณจิต	๑๔
๒.๓ จำแนกทวิปัญญาญาณจิต	๑๕
๒.๓.๑ ปัญญาญาณจิตฝ่ายอกุศลวิบากจิต	๑๕
๒.๓.๒ ปัญญาญาณจิตฝ่ายอเหตุกกุศลวิบากจิต	๑๗
๒.๓.๓ ความต่างกันทางเวทนาของวิญญานจิต	๑๘
๒.๔ เหตุเกิดทวิปัญญาญาณจิต	๑๙
๒.๕ ความสัมพันธ์ของทวิปัญญาญาณจิตกับหมวดธรรมอื่น	๒๑
๒.๖ กระบวนการรับอารมณ์ของทวิปัญญาญาณจิต	๒๓
๒.๖.๑ กระบวนการรับอารมณ์ของปัญญาญาณจิต	๒๓
๒.๖.๒ ลักษณะของอารมณ์ที่เกิดทางปัญญาญาณจิต	๒๕
๒.๖.๓ ประเภทของอารมณ์ที่เกิดทางปัญญาญาณ	๒๗
๒.๖.๔ หลักเกณฑ์การพิจารณาอารมณ์	๒๗
๒.๗ อุปมากระบวนการรับอารมณ์ของทวิปัญญาญาณจิต	๓๐
๒.๗.๑ อุปมาด้วยมะม่วง	๓๐

	๒.๗.๒ อุปมาด้วยนายทวาร	๓๑
	๒.๘ สรุปร้อยบทย	๓๑
บทที่ ๓	วิปัสสนาภาวนาในพุทธศาสนาเถรวาท	๓๓
๓.๑	ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๓๓
	๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนา	๓๓
	๓.๑.๒ ความหมายของภาวนา	๓๕
๓.๒	ความสำคัญของวิปัสสนาภาวนา	๓๕
๓.๓	อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา	๓๖
๓.๔	รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๔๘
๓.๕	สภาวะธรรมในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๔๘
	๓.๕.๑ ปริยญา ๓ ในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๔๙
	๓.๕.๒ วิสุทธิติ ๗ ในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๕๐
	๓.๕.๓ วิปัสสนาญาณในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๕๒
๓.๖	สรุปร้อยบทย	๕๔
บทที่ ๔	การกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๕๕
๔.๑	สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับทวิปัญญาญาณจิต	๕๕
	๔.๑.๑ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญาญาณจิตฝ่ายอกุศลวิบาก	๕๕
	๔.๑.๒ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญาญาณจิตฝ่ายกุศลวิบาก	๕๖
๔.๒	สังเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตลงในวิปัสสนาภูมิ	๕๖
	๔.๒.๑ สังเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตในชั้น ๕	๕๖
	๔.๒.๒ สังเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตในอายตนะ ๑๒	๕๗
	๔.๒.๓ สังเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตในธาตุ ๑๘	๕๗
	๔.๒.๔ สังเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตในอินทรีย์ ๒๒	๕๗
	๔.๒.๕ สังเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตในองค์แห่งปฏิจจสมุปบาท	๕๗
	๔.๒.๖ สังเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตในอริยสัจ ๔	๕๘
๔.๓	ความเป็นไตรลักษณ์ทางทวิปัญญาญาณจิต	๕๘
	๔.๓.๑ ญาณมีความเป็นสภาพไม่เที่ยง (อนิจจตา)	๕๘
	๔.๓.๒ ญาณมีความเป็นสภาพบีบคั้น (ทุกขตา)	๕๙
	๔.๓.๓ ญาณมีความเป็นสภาพไม่ใช่ตัวตน (อนัตตตา)	๕๙
	๔.๓.๔ ความยึดมั่นในอตตาทาทางปัญญาญาณ ๔ ประเภท	๖๑
๔.๔	การกำหนดรู้ปัญญาญาณชั้น	๖๑
	๔.๔.๑ การกำหนดรู้ปัญญาญาณชั้น	๖๑
	๔.๔.๒ การกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิต	๖๓
๔.๕	การกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๖
	๔.๕.๑ การกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตโดยหมวดชั้น ๕	๖๗

๔.๕.๒	การกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิตในหมวดสี่จะ ๔	๗๓
๔.๕.๓	การกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิตตามหลักอนัตตลักษณะสูตร	๗๘
๔.๖	สภาพญาณในการกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิต	๘๑
๔.๗	สรุปท้ายบท	๘๓
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	๘๕
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๘๕
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๘๗
๕.๒.๑	ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้	๘๗
๕.๒.๒	ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยต่อไป	๘๘

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
๑	แสดงขั้นตอนการกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิต	๘๒
๒	แสดงขั้นตอนการกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิตตามลำดับวิสุทธิ ๗	๘๓
บรรณานุกรม		๘๙
ประวัติผู้วิจัย		๙๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๐/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๐ หน้า ๙๘

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์หรือสารนิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

การอธิบายอักษรย่อพระวินัยปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๔-๕	วิ.ม.	(ไทย) = วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๙	ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกาวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อภิปรายปณาสก (ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทูก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน (ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ (ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทศ (ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๓๔	อภิ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิมังค์ (ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับชื่อคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์อรรถกถาทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ อรรถกถาภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย อรรถกถาภาษาไทย ใช้อรรถกถาที่อยู่ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ใช้คัมภีร์ฎีกาทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ ฎีกาภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ฎีกาภาษาไทยใช้เฉพาะฎีกาของวิสุทธิมรรคฉบับที่แปลโดยอาจารย์สิริ เพชรไชย และใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสสทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ใช้วิสุทธิมคโค ปฐโม ทุตโย ตติโย ภาโค ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย เล่มหลักสูตรเปรียญธรรมสนามหลวง ปกรณ์วิเสสภาษาไทยใช้วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีหลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ชื่อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๒๐ หมายถึง วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกามหาวิมังคอรรรถกถาฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

การอธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก (บาลีและไทย)

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
ที.ม.อ. (ไทย) = ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสุทนี มุลปณณาสกอรรถกถา (ภาษาไทย)
ส.ม.อ. (ไทย) = สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย	สทุทนมปฺขุไซติกา มหานิเทศอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย	สัทธรรมปาสนี ปฎิสัมภิทมรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

อภิ.สง.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธัมมสังคณี	อัญญาสาธินีอรรถกถา (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิมังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาไทย)

ค. คำย่อเกี่ยวกับชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสสและเอกสารที่เนื่องด้วยปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค คัมภีร์อรรถกถาของวิสุทธิมรรค ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย และคัมภีร์ฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ ชื่อวิภาวินีฎีกา ฉบับภาษาไทย ดังนี้ ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ใช้วิสุทธิมคโค ปฐโม ทุตโย ตติโย ภาโค ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย เล่ม

หลักสูตรเปรียญธรรมสนามหลวง มีหลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บ ฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๐๐. หมายถึง วิสุทธิมรรค ฉบับภาษาบาลี เล่ม ๑ หน้า ๑๐๐

- วิสุทธฺิ. (ไทย) ๑/๒/๕๙ หมายถึง วิสุทธิมรรค ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ตอน ๒ หน้า ๕๙

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์หรือสารนิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

การอธิบายอักษรย่อปกรณ์วิเสส (บาลีและไทย)

วิสุทธฺิ	(บาลี)	วิสุทธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทธฺิ	(ไทย)	= วิสุทธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อฎีกาปกรณ์วิเสส

วิภาวินี.	(ไทย)	= อภิธัมมัตถวิภาสินีฎีกา	(ภาษาไทย)
-----------	-------	--------------------------	-----------

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับจิตใจ เห็นว่าจิตมีอิทธิพลต่อคนเรา จะเจริญหรือเสื่อมก็เพราะจิตนี้ ดังพุทธพจน์ว่า “โลกอันจิตชักนำไป”^๑ และมองว่าจิตเป็นนาย ส่วนกายเป็นบ่าว สมด้วยพุทธพจน์ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน”^๒ คนเราจะเป็นสุขหรือทุกข์ก็เพราะจิตใจนี้เอง เป็นเหตุ ดังนั้น พระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมศาสดา จึงตรัสโอวาทสั่งสอนเหล่าสาวกด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ ก็เพื่อให้มีการฝึกฝน อบรมจิต ให้มีการศึกษาจนเข้าใจสภาพของจิต ธรรมชาติของจิต จนสามารถอยู่เหนือความทุกข์และความสุขที่อาศัยจิตเกิดนั่นเอง อนึ่ง จิตเป็นสภาพที่มองเห็นด้วยตาไม่ได้ แต่มีสภาพที่สามารถฝึกได้ โดยใช้สติที่อยู่ภายในจิตนั้นแหละฝึกจิต จิตมีกายซึ่งสามารถรู้ได้ด้วยตาเนื้อเป็นที่ยอาศัยไป เป็นที่เกาะยึดไป เมื่อจิตไม่ดี กายก็ทุกข์ร้อนไปด้วย ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ทุกข์ย่อมไปตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น ไปฉะนั้น”^๓ แต่เมื่อจิตดี จิตคิดชอบ กายก็พลอยเบาสบาย ดังพุทธพจน์ว่า “สุขย่อมติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามตัวเขาไป” ฉะนั้น^๔ ตามธรรมชาติของจิตนั้น มีสภาพที่รู้อารมณ์ ไม่ใช่เป็นการรู้อย่างปัญญา^๕ ที่รู้ว่าสิ่งนี้เป็นโทษ สิ่งนี้เป็นประโยชน์ สิ่งนี้ทุกข์มาให้ สิ่งนี้สุขมาให้ หรือรู้อารมณ์ทางอารมณ์ เป็นต้น แต่การรู้แบบปัญญา^๖ นั้นเป็นการรู้อารมณ์ รู้อารมณ์ที่สมมติชาวโลกสมมติกัน ซึ่งเป็นอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่ทุกคนเมื่อเกิดมามีอายตนะ ๖ ประการ ก็รู้กันได้ตั้งแต่เกิดโดยไม่ต้องพัฒนา ดังนั้น จิตนี้ที่ยังไม่ฉลาด จำต้องได้รับการอบรมฝึกฝนให้เกิดความฉลาด เกิดปัญญา อันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความรู้ที่ถูกต้อง เป็นสัมมาทิฏฐินั่นเอง

อนึ่ง ในขั้นตอนและกระบวนการของจิต ก่อนจะส่งถึงผลคือความสุขและความทุกข์ ก็มีเหตุปัจจัยหลายอย่างหลายประการเกิดขึ้นก่อน อยู่ ๆ คนเราจะเกิดมีความสุข หรือความทุกข์ขึ้นมาเลยไม่ได้ แต่อาศัยเหตุปัจจัยและองค์ประกอบต่าง ๆ จึงนำมาถึงผลคือสุขและทุกข์ เพราะพระพุทธศาสนากล่าวว่า “ธรรมทั้งหลายมีเหตุเป็นแดนเกิด”^๗ จิตนั้นตามหลักพุทธศาสนาก็มี

^๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/

^๒ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๔.

^๓ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๔.

^๔ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๕.

^๕ บุญมี เมธางกูร บุชกร เมธางกูร, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมถัสถกสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๑ จิตปรমัตถ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๗.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^๗ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

หลากหลาย โดยอาจแบ่งจิตตามภูมิชั้น^๘ เช่น จิตชั้นกามภูมิ ซึ่งเป็นจิตยังติดอยู่ในกามคุณ ๕ จิตชั้นรูปภูมิ คือ จิตที่อยู่ในชั้นที่ยึดติดในรูป จิตชั้นอรุณภูมิ คือ จิตที่อยู่ชั้นยึดติดในนาม จิตชั้นโลกุตตระ คือ จิตชั้นที่ไม่ติดอยู่ทั้งรูปและนาม หรือแบ่งจิตโดยชาติ^๙ คือ ลักษณะที่จิตเป็นเหตุ (อกุศลจิตและกุศลจิต) จิตเป็นผล (วิปากจิต) หรือเป็นกลาง ๆ คือ ไม่ใช่ทั้งเหตุและผล หรือแบ่งจิตตามหน้าที่ (กิจ) เช่น ทำหน้าที่รู้อารมณ์ คือ มีหน้าที่รู้อารมณ์ เสียง กลิ่น รส สัมผัส เรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต จิตทำหน้าที่รับอารมณ์ เรียกว่า สัมปฏิจฉันนจิต จิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์นั้น ๆ เรียกว่า สันตึรณจิต เป็นต้น ซึ่งเป็นจิตระดับกระบวนการ ศึกษาจิตก็ต้องรู้กระบวนการของจิต แต่จิตอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นแล้วส่งผลให้เกิดความสุข ความทุกข์โดยตรงต่อมนุษย์ คือ ทวิปัญจวิญญาณ แปลว่า จิต ๕ ดวง ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายไม่ดี ๕ ดวง ฝ่ายดีอีก ๕ ดวง ที่มีหน้าที่รู้อารมณ์ ทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส มีอุปมาเหมือนเด็กที่ไร้เดียงสา แม้เขาบอกว่าไม่มีสภาพร้อน ก็รู้ไม่ได้ว่าเป็นอย่างไร จึงเล่นอยู่ใกล้ไฟ คลานไปหาไฟ นั่นเพราะตนยังไม่รู้ด้วยการสัมผัสไฟ แต่พอเอามือไปจับจึงรู้ได้ทันทีว่า ร้อนเป็นอย่างไร ให้ความทุกข์อย่างนี้ แต่ก็ให้ประโยชน์สุขอย่างนี้ ฉะนั้น จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ก็สามารถให้ค่า ให้ความหมายกับรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสว่าดีไม่ดี และเป็นเหตุให้เกิดสุข หรือทุกข์ตามมาฉนั้น

ดังนั้น ทวิปัญจวิญญาณจิต^{๑๐}นี้ ซึ่งได้แก่ วิญญาณทางตาเรียกว่าจักขุวิญญาณจิต วิญญาณทางหูเรียกว่าโสตวิญญาณจิต วิญญาณทางจมูกเรียกว่าฆานวิญญาณจิต วิญญาณทางลิ้น เรียกว่าชีวหาวิญญาณจิต และวิญญาณทางการกระทบกายปสาทเรียกว่ากายวิญญาณจิต อย่างละ ๒ ดวง รวม ๑๐ ดวงนี้จึงเป็นอารมณ์วิปัสสนากรรมฐาน เพราะจัดอยู่ในชั้น ๕ คือ เป็นวิญญาณชั้น และจัดเป็นทุกขสังขที่ ๑ อันโยคาวจรผู้อบรมจิตจะต้องปฏิบัติด้วยการกำหนดรู้ชั้น ๕ ในทางพระสูตร พระพุทธเจ้าตรัสสอนการกำหนดรู้วิญญาณชั้น^{๑๑} เป็นต้นว่า “อย่างนี้วิญญาณอย่างนี้เหตุเกิดแห่งวิญญาณ อย่างนี้เหตุดับแห่งวิญญาณ”^{๑๒} เพื่อให้เห็นความจริง คือ เห็นไตรลักษณ์ และอริยสังขจะ ๔ ฉะนั้น ในทางพระอภิธรรม ก็เช่นเดียวกันนั้น ทรงสอนให้กำหนดรู้ชั้น ๕ คือ จิตทั้ง ๘๘ ดวง อันเป็นวิญญาณชั้น ซึ่งในที่นี้ หมายถึงเฉพาะทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติใช้สติกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิตแล้ว ก็สามารถรู้ลักษณะของทวิปัญจวิญญาณจิต รู้เหตุเกิดของทวิปัญจวิญญาณจิต รู้เหตุดับของทวิปัญจวิญญาณจิต และรู้ความดับของทวิปัญจวิญญาณจิต เมื่อรู้ปัญจวิญญาณจิตอันเป็นนามชั้นนี้แล้ว รูปชั้นซึ่งหยากกว่าก็เป็นอันรู้ไปด้วย เมื่อรู้รูป รู้นามก็ชื่อว่ารู้สิ่งที่ควรรู้ เป็นความรู้ที่ฉลาดกว่าความรู้สามัญของจักขุวิญญาณจิต เป็นต้นนั้น และนับว่าเป็นการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานสูตร^{๑๓} อันเป็นทางอันเอกที่เป็นไปเพื่อความหมดจดของสรรพสัตว์

^๘ บุญมี เมธางกูร บุษกร เมธางกูร, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมถสสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๑ จิตปริมัตถ์, หน้า ๓๓.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑, ๘๖.

^{๑๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๔๓๙.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๑๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑.

การจะเข้าใจในสังขารของรูปนามชั้น ๕ จะต้องดำเนินรอยตามหลักอริยมรรคมีองค์แปด^{๑๔} อันสรุปลงในไตรสิกขา คือ การศึกษาในเรื่องศีล คือ อธิศีลสิกขา ศึกษาในเรื่องจิต คือ อธิจิตสิกขา และศึกษาในเรื่องปัญญา คือ อธิปัญญาสิกขา ไปพร้อม ๆ กัน โดยการพิจารณา กำหนดรู้ ชั้น ๕ ที่สรุปลงในฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต และสภาวะธรรม หรือ สรุปย่อที่สุด คือ รูปและนามนั่นเอง โดยเริ่มกำหนดพิจารณาด้วยสติ สัมผัสสัญญา และความเพียร จากสิ่งที่หยาบ ไปสู่สิ่งที่ละเอียด คือ กาย นับว่าเป็นสิ่งที่หยาบที่สุด เพราะเป็นรูปที่ผู้เริ่มปฏิบัติทุกคนสามารถรู้สึกสัมผัสได้ จากนั้นก็กำหนดเวทนาซึ่งละเอียดกว่า เพราะมีสภาวะเป็นนามธรรม ถัดนั้นไปก็กำหนดจิตซึ่งละเอียดไปกว่านั้น และสุดท้ายกำหนดสภาวะธรรมที่ประกอบกับจิตซึ่งละเอียดไปกว่านั้นอีก

ดังนั้น ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่องทวิปัญจวิญญาณจิต เพื่อศึกษาสภาวะของจิตอันเป็นแนวทางนำไปสู่การพัฒนาในขั้นปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเป็นกุศลนำไปสู่การหลุดพ้นตามแนวทางแห่งสติปัฏฐานสูตร และเพื่อศึกษาวิธีการกำหนดรู้เท่าทันจิตในฐานะที่เป็นชั้นที่ละเอียดที่สุด ด้วยวิธีการต่าง ๆ เปรียบเสมือน เมื่อจะรื้อโครงสร้างของเรือน ก็ต้องรื้อจากส่วนที่ใหญ่ ๆ ก่อน คือ โครงเรือนหลังคา ฝาเรือน และส่วนประกอบต่าง ๆ ต่อมาจึงรื้อส่วนเล็ก ๆ คือ ตะปูที่ยึดส่วนประกอบไว้ จนสิ้นสภาพของความเป็นเรือน ฉะนั้น การจะรื้อชั้น ๕ ที่ก่อภพชาตินี้ก็ต้องรื้อคือพิจารณาตั้งแต่ชั้นที่หยาบ ๆ ก่อน คือ พิจารณากาย พิจารณาเวทนา พิจารณาจิต และพิจารณาแม้กระทั่งสภาวะธรรมของจิต จนเห็นสภาวะธรรมทั้งปวงโดยความเสมอกันว่า มีความไม่เที่ยง ไม่คงทน และไม่เป็นที่พึ่งอันถาวร จนหมดความเป็นตัวตน ฉะนั้น

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาทวิปัญจวิญญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิปัสสนาภาวนาคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ ทวิปัญจวิญญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพภาคเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นหัวข้อต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

^{๑๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเนื้อหาสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส โดยผู้วิจัยเลือกใช้คัมภีร์ต่อไปนี้ คือ

- ๑) พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙
- ๒) อรรถกถาภาษาไทย จากพระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๖
- ๓) ปกรณ์วิเสส ผู้วิจัยใช้ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ฉบับแปลโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาภสภมหาเถระ) พุทธศักราช ๒๕๔๖ และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา และบทความของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาในเรื่องศึกษากำหนดทวีปัญญาญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ในแง่มุมประเด็น เรื่องสภาวะของปัญญาญาณจิต สภาวะธรรมที่ประกอบร่วมกันของทวีปัญญาญาณจิต และการกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิตตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา จนเข้าใจสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ตามเหตุปัจจัยของการปฏิบัติตามหลักที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ดีแล้ว

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ **ทวีปัญญาญาณจิต** หมายถึง จิตฝ่ายวิบากที่ได้มาจากอดีตกรรม คือ จักขุวิญญาณ (ตา) โสทวิญาณ (หู) ฆานวิญาณ (จมูก) ชิวหาวิญาณ (ลิ้น) กายวิญาณ (กาย) แบ่งเป็นอกุศลวิบาก และ กุศลวิบาก นับเป็น ๕ คู่ หรือ ๑๐ ดวง

๑.๕.๒ **อกุศลวิปากจิต** หมายถึง จิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมที่ทำไว้ในอดีต ทำให้ต้องได้รับผลเป็นอกุศลวิปากจิต ต้องได้รับอารมณ์ที่ไม่ดีทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย

๑.๕.๓ **อเหตุกกุศลวิปากจิต** หมายถึง จิตที่เป็นผลของกุศลกรรมในอดีต ทำให้ได้รับผลเป็นกุศลวิปากจิต ให้ได้รับอารมณ์ที่ดีทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย

๑.๕.๔ **อเหตุกจิต** หมายถึง จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุบุญ ๓ คือ อโลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ และทั้งไม่ประกอบด้วยเหตุบาป ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ

๑.๕.๕ **วิปัสสนาภาวนา** หมายถึง การอบรมสติปัญญาให้รู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมของรูปนามที่ปรากฏตามความเป็นจริง เพื่อถอนความเห็นผิดและความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามขั้น ๕

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่

พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบันผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source)

๑.๖.๑.๑ คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มีเนื้อความที่พระนันทกะ กล่าวโอวาทภิกษุณีทั้งหลาย มีเนื้อความกล่าวถึงวิญญูณ ๖ ปราภฏในนันทโกวาทสูตร สรุปได้ว่า จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ มีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่ควรเห็นว่า นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา^{๑๕} และคัมภีร์พระไตรปิฎก วิภังคปกรณ์ กล่าวถึงวิญญูณจิต ว่า จิต ๗ เป็นไฉน คือ (๑) จักขุวิญญูณ (๒) โสตวิญญูณ (๓) ฆานวิญญูณ (๔) ชิวหาวิญญูณ (๕) กายวิญญูณ (๖) มโนธาตุ (๗) มโนวิญญูณธาตุ^{๑๖}

๑.๖.๑.๒ คัมภีร์อรรถกถา มีกล่าวถึงมีกล่าวถึงวิญญูณ ๖ ไว้ในอรรถกถาวิภังคปกรณ์ชื่อ สัมโมหวิโนทนี ว่า จักขุวิญญูณมี ๒ อย่าง คือ (๑) ที่เป็นกุศลวิบาก (๒) ที่เป็นอกุศลวิบาก โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ และกายวิญญูณ ก็มีอย่างละ ๒ เหมือนกัน รวมเรียกว่า ทวิปัญจวิญญูณ (ปัญจวิญญูณทั้ง ๒ ฝ่าย) หากจะฟังมีคำถามว่า ก็ข้อนี้จะฟังรู้ได้อย่างไรว่า วิญญูณมีประการดังที่กล่าวมาแล้วนี้ มีได้เพราะสังขารเป็นปัจจัย ตอบว่า รู้ได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่สังสมไว้ วิบากก็ไม่มีจริงอยู่ วิญญูณนี้เป็นวิบาก และวิบากย่อมไม่เกิดในเมื่อไม่มีกรรมที่สังสมไว้ ถ้าจะฟังเกิดได้ วิบากทั้งหมดก็จะฟังเกิดแก่สัตว์ทุกจำพวก แต่ก็หาเกิดไม่ เพราะฉะนั้น ข้อนี้ จึงควรจะรู้ได้ว่า เพราะมีสังขารเป็นปัจจัยวิญญูณนี้จึงมี ดังนี้^{๑๗}

๑.๖.๑.๓ คัมภีร์ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย มีเนื้อความกล่าวถึงทวิปัญจวิญญูณจิต ความตอนหนึ่งว่า บรรดาวิญญูณจิตที่มีอารมณ์มีรูปารมณ เป็นต้น มีอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเป็นต้น และที่มีอารมณ์มีกรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ ฯ อารมณ์แต่ละอย่าง บรรดารูปารมณเป็นต้น เป็นอารมณ์ของปัญจวิญญูณจิตทั้งสองฝ่ายเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ปัญจวิญญูณจิตทั้งสองฝ่ายเหล่านี้ ชื่อว่ามีอารมณ์แต่ละอย่างมีรูปารมณ เป็นต้น เป็นอารมณ์ ฯ^{๑๘}

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source)

๑.๖.๒.๑ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก กล่าวอธิบายเรื่องสัมมาทิฐิ มีความตอนหนึ่งว่า หากว่าหัดใช้สติกำหนดดูอยู่รู้้อยู่ ก็จะมีสติที่เห็นนั้นเห็นนี้ได้ยินนั้นได้ยินนี้ และก็เทียบดูได้ว่าเกิดดับอย่างไร เช่น ในขณะที่เห็นใบไม้ วิญญูณก็เกิดอยู่ที่ใบไม้ เห็นผลไม้วินญูณก็ดับจากใบไม้ไปเกิดที่ผลไม้ม เห็นบ้าน วิญญูณก็ดับจากผลไม้มไปเกิดที่บ้านที่เห็น เห็นคนเดินมา วิญญูณก็ดับจากบ้านไปเกิดที่คนเดินมาที่เห็นนั้น ดังนี้ เป็นต้น ลองคิดดูว่า ขณะหนึ่ง ฯ

^{๑๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๐๑/๔๕๕-๔๕๖.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๙๐/๖๓๘.

^{๑๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๒๗/๑๓๔.

^{๑๘} วิภาวินี. ฎีกา (ไทย) หน้า ๑๓.

อันหมายถึงว่าระยะเวลาหนึ่ง ๆ ที่แม้มิมากนัก วิญญาณก็เกิดที่นี้ ดับจากที่นี้ไปเกิดที่โน่น ดับที่โน่นไปเกิดที่โน่น อะไรอย่างนี้มากมาย^{๑๙}

๑.๖.๒.๒ **พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ)** ได้อธิบายขยายความของ อนัตตลักขณสูตร มีเนื้อความกล่าวถึงการกำหนดรู้วิญญาณ (จิต) ในตอนหนึ่งว่า ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้ สภาวะธรรมรูปนามที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอยู่นั้น จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า จักขุวิญญาณจิตเกิดขึ้น โดยอาศัยเหตุปัจจัยคือตาและรูป ไม่มีอัตตาตัวตนเป็นผู้ทำให้มีการเห็นเกิดขึ้น และเข้าใจชัดว่าจักขุ วิญญาณจิตเกิดขึ้นได้เพราะมีเหตุปัจจัยที่เหมาะสม ด้วยวิธีนี้จึงสามารถขจัดความยึดมั่นในการกัณฑ์ที่เชื่อว่า การกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจล้วนเกิดขึ้นโดยมีอัตตาตัวตนทำให้เกิดขึ้น^{๒๐}

๑.๖.๒.๓ **พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิเถร)** อธิบายสภาวะในขณะกำหนด วิญญาณชั้น ๖ มีใจความตอนหนึ่งว่า ภาคปฏิบัติ ในขณะที่พิจารณาว่า เห็นหนอ ๆ หรือ ได้ยินหนอ ๆ เป็นต้นนั้น จะเห็นรูปนามดับลงไปเป็น ๒ ลักษณะ คือ ลักษณะของญาณต่ำ ๑ ลักษณะของญาณสูง ๑ ลักษณะของญาณต่ำ เช่น ขณะที่ตาเห็น รูปได้ยิน เป็นต้น ภาวนาว่า เห็นหนอ ๆ นั้น รูปกับนามดับไป ๆ ทุกขณะ ลักษณะของญาณสูง คือ ตั้งแต่อุทฺทพฺพญาณ เป็นต้นไป จนกระทั่งถึง สังขารุเปกขาญาณ เช่น ขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น เมื่อมีความเพียร มีสติ มีปัญญา พิจารณาถูกต้องตามนัยแห่งวิปัสสนากรรมฐาน อันมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกแล้ว จะเห็นรูปนามดับ ลงไปอย่างชัดเจน แต่ยังไม่แจ่มแจ้งแท้ ในขณะดับนั้นเรียกว่าสตัดตติชาติ จะมีอาการตกใจเล็กน้อย ข้อ นี้สามารถรู้ได้เฉพาะผู้ปฏิบัติเท่านั้น^{๒๑}

๑.๖.๒.๔ **พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)** กล่าวถึงกระบวนการของปฏิจจนสมุปบาท มี ใจความตอนหนึ่งว่า อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ต้องเป็นสิ่งที่มีความหมาย แล้วเป็นที่ตั้งแห่งอวิชชา คือ เป็น ที่ตั้งแห่งความโง่ ความหลงด้วย เมื่อนั้นแหละการกระทบระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะ ภายนอกจึงจะทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณที่สร้างขึ้นมาจากปฏิกิริยาจากการกระทบนี้ แล้วมันก็จะเกิด สังขาร คือ อำนาจอีกอันหนึ่งที่จะปรุงแต่งต่อไปอีก หมายความว่า ปรุงแต่งนามรูป คือ กายกับใจชนิด ที่บ้ำขึ้นมาทันที หรือมันง่ขึ้นมาทันที คือ มันพร้อมที่จะเป็นทุกข^{๒๒}

๑.๖.๒.๕ **พระภาวนาเขมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี)** อธิบายเรื่องชั้น ๕ มีใจความตอน หนึ่งว่า วิญญาณหรือเรียกอีกอย่างก็คือจิต จิตกับวิญญาณก็คืออันเดียวกัน เรียกต่างพจน์กันไป วิญญาณก็คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ตัวที่รู้อารมณ์เป็นวิญญาณ รู้อารมณ์ทางตาคือสภาพเห็น รู้อารมณ์

^{๑๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก, **สัมมาทิฐิตามพระเถรอธิบาย ของท่านพระสารีบุตรเถระ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕๗.

^{๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักขณสูตร**, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสม มหาเถระ ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ ป.ธ.๙, พธ.ด., ธรรมมาจริยะ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๘.

^{๒๑} พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยมหาสติปัฏฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๒๘-๔๒๙.

^{๒๒} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ปฏิจจนสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจจสี่ที่สมบูรณ์แบบ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓-๒๔.

ทางหูคือสภาพได้ยิน รู้อารมณ์ทางลิ้นคือสภาพรู้รส รู้อารมณ์ทางกายก็คือสภาพรู้สึกเย็น รู้สึกร้อน รู้สึกอ่อน รู้สึกแข็ง รู้สึกหย่อน รู้สึกตึง เป็นวิญญาณทางกาย อุปาทานมันเข้าไปยึดในวิญญาณเป็น อารมณ์นั้นก็เรียกว่า วิญญาณอุปาทานักขันโธ ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือวิญญาณ ให้กำหนด อุปาทานชั้นเพื่อให้เห็นจริง ในการเจริญสติระลึกรู้ รูปรูปนามที่กำลังปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำให้เป็นปกติ ปฏิบัติให้เป็นปกติ ฝึาคู ฝึารู้ ฝึาส่งเกต เพียรประพฤติปฏิบัติไป ก็จะค่อย ๆ เห็น สภาวะชัดเจนขึ้น เจริญขึ้น ละเอียดขึ้น วิปัสสนาญาณต่าง ๆ จึงจะปรากฏขึ้น^{๒๓}

๑.๖.๒.๖ **บุญมี เมธางกูรและบุษกร เมธางกูร** อธิบายถึงทวิปัญญาวิญญาณ มีใจความว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ที่เป็นไปทั้งทางฝ่ายอกุศล วิบากและกุศลวิบากนั้น นิยมเรียกกันว่า ทวิปัญญาวิญญาณ ซึ่งหมายถึงจิต ๑๐ ดวง ที่อาศัยเกิดทาง ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ทั้งทางฝ่ายดีและไม่ดี อกุศลกรรมอันเป็นฝ่ายชั่วฝ่ายบาป ที่ได้ทำไว้ในอดีต ย่อมไม่สูญหายไปไหน จะคอยโอกาสเพื่อสนองให้ได้รับผลเป็นอกุศลวิบากจิต มีการเห็น ได้ยิน รู้รส ถูกต้องสัมผัสอารมณ์ที่ไม่ดีต่าง ๆ กุศลกรรมอันเป็นวิบากก็ไม่สูญหาย คอยโอกาสที่จะได้สนองให้ ได้รับผลเป็นอเหตุกกุศลวิปากจิต เป็น[วิญญาณ]จิตที่รับรู้ผลในทางดี^{๒๔}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๓.๑ **พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี)** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการกำหนดรูป นามทางวิญญาณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” การวิจัยพบว่า รูปนามเป็นหลักธรรมสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาถือว่าเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา วิญญาณ ๖ คือ ความรู้ อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งจัดเป็นอายตนะ ๖ เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา ความสุข ความทุกข์ หรืออารมณ์ทั้งมวล ล้วนอาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นบ่อเกิดทั้งสิ้น ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นการกำหนดอารมณ์ปัจจุบันขณะ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ล้วนเป็นสภาวะรูปนามทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ในการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยอารมณ์ที่เกิดขึ้นทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือ การเห็นรูปนามที่เป็น ปัจจุบันขณะโดยความเป็นไตรลักษณ์^{๒๕}

๑.๖.๓.๒ **พระนันทวัฒน์ จิตธมโม (พันธ์ชาติ)** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษา เปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐาน” การวิจัยพบว่า วัตถุประสงค์ปุเรชาตินทรียปัจจัย หรือ ปุเรชาตินทรียปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัญจวัตถุช่วยอุปการะ แก่ปัญจวิญญาณจิตตูปาทโดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและเป็นใหญ่ด้วยเป็นอาการอุปการะประเภท รูปช่วยอุปการะแก่นาม ดังองค์ธรรมต่อไปนี้ ปัจจัย ได้แก่ (๑) ปสาทรูป ๕ ที่เกิดขึ้นก่อนและยังคง ตั้งอยู่เป็นฐิติขณะ (๒) ปัจจยบัน ได้แก่ ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ (๓) ปัจจนิก

^{๒๓} พระภิกษุชวเมตฺต (เกษม เขมรังสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๖๙, ๗๒, ๗๔.

^{๒๔} บุญมี เมธางกูร บุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๑ จิตปรมัตถ์**, หน้า ๖๔, ๗๑.

^{๒๕} พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี), “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

ได้แก่ จิต ๗ (วันทวิปัญญาญาณ ๑๐) เจตสิก ๕๒ และรูปทั้ง ๒๘ ปสาทรูป ๕ เป็นอินทรีย์ คือ มีความเป็นใหญ่ปกครองในการทำให้เกิดทวิปัญญาญาณ เพราะหากไม่มีปสาทรูป ๕ เสียแล้ว ทวิปัญญาญาณก็จะมีไม่ได้เลย^{๒๖}

๑.๖.๓.๓ พระบุญญฤทธิ์ รตินธโร (นุชเทียน) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบภวังคจิตของพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตใต้สำนึกของซิกมันด์ ฟรอยด์” การวิจัยพบว่า ภวังคจิตมีป้อเกิดจากกระแสจิตซึ่งโดยธรรมชาติในกระแสจิตมีธรรมชาติอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) วิถีจิต (๒) ภวังคจิต ภวังคจิตเป็นส่วนหนึ่งของกระแสจิต หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ภวังคจิตเป็นกระแสเดียวกับกระแสจิตก็ได้ แต่จิตใต้สำนึกมีป้อเกิดมาจากประสาทสัมผัสหรือประสบการณ์แล้วนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเป็นพลังงานทางจิตหรือแรงขับอยู่ภายในบุคคล ภวังคจิตมีกระบวนการรับรู้อารมณ์จากกระแสวิถีจิตที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาโดยที่กระแสวิถีจิตจะรับรู้อารมณ์อยู่ ๒ ทาง คือ (๑) ประสาทสัมผัส ภายนอก (๒) อารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นนามธรรม^{๒๗}

๑.๖.๓.๔ นางกณณิการ์ ชาวเงิน ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ” การวิจัยพบว่า อายตนะมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นแหล่งอำนาจให้เกิดสิ่งทั้งปวงต่อชีวิต อันได้แก่ ความทุกข์ เหตุแห่งความทุกข์ ความดับทุกข์ และการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ องค์ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้คือหัวใจพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า อริสัจ ๔ นั่นเอง ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ เรียกว่า “ผัสสะ” เป็นกระบวนการที่สำคัญที่สุดในการดำเนินชีวิต ดังนั้น มนุษย์ต้องอบรมจิตใจให้มีวิวัฒนาการและยกระดับขึ้นจนเกิดสติปัญญาเพื่อการคุ้มครองอายตนะให้ทำหน้าที่ได้อย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตไปตามหนทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อนำชีวิตไปสู่นิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายแท้จริงของชีวิต^{๒๘}

๑.๖.๓.๕ นางสาวนัตติมา ขูดวงแก้ว ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสูตรตันตปิฎก” การวิจัยพบว่า เจตสิกมีอิทธิพลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคล ดังจะเห็นได้ว่าความสุขและความทุกข์ของคนเรานั้นล้วนเกี่ยวข้องกับเจตสิกทั้งสิ้น เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดีเป็นจิตที่เศร้าหมอง คือ อกุศลเจตสิก ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ที่ตรัสว่าเป็นรากเหง้าของอกุศล และจิตที่มีสุขภาพดี คือ จิตที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิก

^{๒๖} พระนนทพัฒน์ จิตธมโม (พันธ์ชาติ), “การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปิฎกฐาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

^{๒๗} พระบุญญฤทธิ์ รตินธโร (นุชเทียน), “การศึกษาเปรียบเทียบภวังคจิตของพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตใต้สำนึกของซิกมันด์ ฟรอยด์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

^{๒๘} นางกณณิการ์ ชาวเงิน, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

ได้แก่ ปัญญา สติ ศรัทธา เมตตา กรุณา เป็นต้น เป็นจิตที่ผ่องแผ้ว เหมาะแก่การทำงานทั้งทางโลก และทางปฏิบัติเพื่อให้กุศลเจตสิกเกิดขึ้น ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิ ปัญญานั้นเอง^{๒๙}

๑.๖.๓.๖ **สุภีร์ ทุมทอง** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในคัมภีร์ พุทธศาสนาเถรวาท” การวิจัยพบว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการพัฒนาอินทรีย์อันยอดเยี่ยมใน อริยวินัยในทางจักขุทวาร คือ เมื่อเห็นรูปทางตาแล้ว ตามปกติจะเกิดปฏิกิริยาทางใจขึ้น ๓ แบบ ด้วยกัน คือ (๑) เกิดความชอบใจในสิ่งที่เห็น (๒) เกิดความไม่ชอบใจในสิ่งที่เห็นนั้น (๓) เกิดทั้ง ความชอบใจและไม่ชอบใจในสิ่งที่เห็นนั้น ในประเด็นสำคัญของการปฏิบัติอยู่ที่การรู้ชัดปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในจิตทั้ง ๓ อย่างนั้นตามความเป็นจริง เมื่อรู้ตามความเป็นจริงก็จะทราบว่า ปฏิกิริยาของจิต ทั้ง ๓ อย่างนั้นเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา ปัจจัยที่ปรุงแต่งนั้น มีทั้งตัวอารมณ์ จิตที่มองเห็น สัญญา ความจำได้หมายรู้เก่า ๆ เกี่ยวกับสิ่งที่เห็นนั้น ทศณคตหรือคุณค่าที่ใส่ให้กับสิ่งที่เห็นนั้น^{๓๐}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า แม้มีข้อความในคัมภีร์และเอกสาร ต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องทวิปัญจวิญญาณจิตไว้อย่างหลากหลายแง่มุม แต่ก็ไม่ใช่โดยตรงทีเดียว แนวทาง การศึกษาและปฏิบัติที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมก็มีกล่าวไว้หลายข้อธรรม ทวิปัญจวิญญาณจิตมี ปรากฏชัดเจนในอรรถกถา และมีผู้เขียนหนังสือไว้จำนวนหนึ่งพอที่จะศึกษาค้นคว้าได้ แต่ทั้งนี้ยังไม่มี ปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารเรื่องศึกษาทวิปัญจวิญญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท จึง เป็นเหตุให้ผู้วิจัยนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้ กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ หนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์และผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

^{๒๙} นางสาวนิตติมา ชูดวงแก้ว, “การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระ สุตตันตปิฎก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), บทคัดย่อ.

^{๓๐} สุภีร์ ทุมทอง, “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓) หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบทวีปปัญจวิญญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๓ ทำให้ทราบการกำหนดรู้ทวีปปัญจวิญญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๒

ทวิปัญญาวิญญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ทวิปัญญาวิญญาณจิต เป็นจิตฝ่ายวิบาก หมายถึง จิตที่มีมาแต่ผลของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่ทำไว้ในอดีตชาติก็ดี ที่ทำไว้ในอดีตกาลในปัจจุบันชาติก็ดี ซึ่งไม่ต้องอาศัยเหตุ ๖ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโมหเหตุ และอโทสเหตุเกิดขึ้นเหมือนอย่างจิตที่มีเหตุ (สเหตุกจิต) จิตเหล่านี้เกิดขึ้นทำหน้าที่ในการรับรู้โลกภายนอกสำหรับสัตว์โดยผ่านอินทรีย์ ๕ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ เพื่อสัตว์ใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตและสั่งสมกรรมทั้งดีและไม่ดี การศึกษาเรียนรู้สภาพความเป็นจริงของชีวิต จึงต้องทำความเข้าใจถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ของจิตที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยด้วย โดยเฉพาะเรื่องทวิปัญญาวิญญาณจิตที่ทำหน้าที่แล้วสามารถส่งต่อกระบวนการไปสู่จิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลต่อไป ดังจะกล่าวต่อไปนี้

- ๒.๑ ความหมายของทวิปัญญาวิญญาณจิต
- ๒.๒ ลักษณะที่จตุกกะของทวิปัญญาวิญญาณ
- ๒.๓ จำแนกทวิปัญญาวิญญาณจิต
- ๒.๔ เหตุเกิดทวิปัญญาวิญญาณจิต
- ๒.๕ ความสัมพันธ์ของทวิปัญญาวิญญาณจิตกับหมวดธรรมอื่น
- ๒.๖ กระบวนการรับอารมณ์ของทวิปัญญาวิญญาณจิต
- ๒.๗ อุปมากระบวนการรับอารมณ์ของทวิปัญญาวิญญาณจิต
- ๒.๘ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของทวิปัญญาวิญญาณจิต

๒.๑.๑ ความหมายของจิต

จิต คือ มโน มานัส และวิญญาณเป็นต้น มีปรากฏตามที่มาดังนี้ว่า คำว่า ใจ ได้แก่ จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณชั้นที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นมโน วิญญาณธาตุ ที่เกิดจากผัสสะเป็นต้นนั้น นี้เรียกว่า ใจ ชื่อว่าจิต เพราะจิตวิจิตร^๑

ธรรมชาติใด ย่อมคิด เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต อธิบายความว่า ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ความจริง แม้เมื่อนิสสยปัจจัยและสมนันตรปัจจัยเป็นต้น ก็ยังมีอยู่ จิตเว้นจากอารมณ์เสีย ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า จิตนั้นมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์นั้น

จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ ดังพระบาลีว่า อารมมณฺ ญินเตตฺตํ จิตฺตํ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต และอารมณ์ที่ถูกจิตรู้มี ๖ อย่าง คือ (๑) รูปารมณฺ ได้แก่ รูปสี ถูกจิตรู้ด้วยการเห็น (๒) สัททารมณฺ ได้แก่เสียง ถูก

^๑ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๓, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๖๔/๑/๒/๕๖.

จิตรู้ด้วยการได้ยิน (๓) คັນธารมณฺ์ ได้แก่กลิ่น ถูกจิตรู้ด้วยการรู้กลิ่น (๔) รสธารมณฺ์ ได้แก่รส ถูกจิตรู้ด้วยการรู้รส (๕) โสภณฺ์พารมณฺ์ ได้แก่ แฉง-อ่อน เย็น-ร้อน หย่อนตึง ถูกจิตรู้ด้วยการรู้สัมผัส (๖) ธรรมารมณฺ์ ได้แก่ จิต เจตสิก, ปสาทรูป, สุขุมรูป, นิพพาน, บัญญัติ ถูกจิตรู้ด้วยการคิดนึก^๒

จิต มีค่าที่เป็นไพบจณ์มากมายดังนี้ จิต ชื่อว่า มโน เพราะรับรู้อารมณ์, ชื่อว่า มานัส เพราะมีธรรมที่สัมพันธ์กับมโน หรือมานัสก็คือใจนั่นเอง, ชื่อว่า หทัย เพราะอยู่ภายใน, ชื่อว่า ปันทรชะ เพราะเป็นธรรมชาติผ่องใส, ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุม เป็นแดนเกิดแห่งใจ, ชื่อว่า มนินทริยฺ์ เพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์, ชื่อว่า วิญญาน เพราะรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ, ชื่อว่า วิญญานขันธฺ์ เพราะเป็นกองแห่งวิญญาน, ชื่อว่า มโนวิญญานธาตุ เพราะเป็นสภาวะที่รับรู้และรับทราบอันสมควรแก่ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น^๓

๒.๑.๒ ความหมายของวิญญาน

วิญญานขันธฺ์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน จิต มโน มานัส หทัย ปันทรชะ มโน มนายตนะ มนินทริยฺ์ วิญญาน วิญญานขันธฺ์ และมโนวิญญานธาตุที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น ชื่อว่าวิญญานขันธฺ์^๔

ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิญญาน เพราะจวนตละว่า ย่อมรู้แจ้ง เอกเทศของวิญญานขันธฺ์ เป็นวิญญานดวงหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นกอง เพราะฉะนั้น วิญญานแม้ดวงหนึ่ง ซึ่งเป็นเอกเทศของวิญญานขันธฺ์ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเรียกว่า วิญญานขันธฺ์ ตามที่รู้จักกัน เหมือนคนตัดส่วนแห่งต้นไม้ ท่านก็เรียกว่า ตัดต้นไม้ฉะนั้น^๕

คำว่า “วิญญานขันธฺ์” พึงทราบว่าเป็นเพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ล้วนทุกอย่างเข้าด้วยกัน, ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่าวิญญาน^๖

วิญญาน แปลว่า ธรรมชาติที่รู้แจ้ง (วิ บทหน้า ญา ธาตุในความหมายว่า รู้ ยุ ปัจจยฺ์, ซ้อน ญ, แปลง ยุ เป็น อน, น เป็น ญ) มีวิเคราะห์ว่า วิชานาตีติ วิญญานาญ^๗

วิญญาน คือ ความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในหมวดวิญญานขันธฺ์ ได้แก่ ความรู้ยืนโรงที่เป็นกิจกรรมประจำของจิต และซึ่งคอยรู้กิจกรรมอย่างอื่นทุกอย่างของจิต^๘

สรุปว่า วิญญาน หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ที่เกิดทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

^๒ บุญมี เมธางกูร บุษกร เมธางกูร, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๗.

^๓ ชุม.อ. (ไทย) ๖๔/๑/๒/๕๖-๕๗.

^๔ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๕/๔๘.

^๕ อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕/๑๘๙.

^๖ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินติง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๕๖.

^๗ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๑.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ผลิตภัณ์ ในเครือบริษัทสำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๓๘.

๒.๑.๓ ความหมายของทวิปัญญาญาณจิต

ทวิปัญญาญาณจิต หมายถึง ปัญญาญาณจิตทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายอกุศล ๕ ดวง ฝ่ายอกุศล ๕ ดวง ที่ท่านจัดว่าเป็นสภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ มีพระบาลีว่า สภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ เป็นไฉน คือ โมหะที่สหระคตด้วยจิจิกิจฉา และโมหะที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ ทวิปัญญาญาณ มโนธาตุ ๕ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่มีเหตุ^๙ และจิตทั้ง ๑๐ ดวงนี้ท่านจัดเป็นสภาวธรรมที่ปราศจากวิปยุตเหตุ คือ ปราศจากเหตุ ตามพระบาลีว่า สภาวธรรมที่วิปยุตจากเหตุเป็นไฉน โมหะที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉาและโมหะที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ ทวิปัญญาญาณ มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๕ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า วิปยุตเหตุ^{๑๐}

คำว่า จกขุวิญาณัม ความว่า ที่ชื่อว่าจกขุวิญาณ เพราะอรรถว่า เป็นวิญาณแห่งจักขุ ซึ่งมีเหตุอันสำเร็จแล้ว หรือว่า วิญาณอันเป็นไปทางจักขุ หรือว่า เป็นวิญาณอันอาศัยในจักขุแม้ในโสตวิญาณเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้แหละ^{๑๑}

อธิบายจักขุ โสต ฆาน ชิวหา กายศัพท์เป็นต้น

ธรรมชาติโดยย่อเห็น เหตุนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ ความ (แห่งศัพท์ว่า จกขติ ย่อมเห็น) ว่าย่อมนินดี (ลึมรส) รูป และย่อมนอก (ให้รู้) รูป สิ่งโดยย่อแสดงสี เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่า รูป ความ (แห่งศัพท์ รูปยติ แสดงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยนแปลง สีย่อมประกาศความในใจ

ธรรมชาติโดยย่อได้ยิน เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าโสตะ สิ่งใดถูก (ปัจจัยของตน) เสือก (ส่ง) ออกไป เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าสัททะ ความ (แห่งศัพท์ว่า สปปติ ถูกส่งออกไป) ว่า ถูกเปล่งขึ้น (ให้เป็นสิ่งพึงรู้ได้ทางโสตะ)

ธรรมชาติโดยย่อสูด (เอากลืน) ได้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าฆานะ สิ่งใด ย่อมฟุ้งไปได้ เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าคันธะ (กลิ่น) ความ (แห่งศัพท์ว่า คนฺธยติ ย่อมฟุ้งไป) ว่า สอที่อยู่ของตน

ธรรมชาติโดยย่อเรียกชีวิต เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าชิวหา สัตว์ทั้งหลาย ย่อมชอบใจ ซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้น วิสัยนั้นจึงชื่อว่ารส (วิสัยเป็นที่ชอบใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย) ความ (แห่งศัพท์ว่า รสนติ ชอบใจ) ว่า ยินดี (รู้สึกอร่อย)

ธรรมที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกวจฉิตธรรม (ธรรมแล้ว) คือ สาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ) ทั้งหลาย คำว่า อายะ (ที่มา) ได้แก่ ที่เกิด สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุ นั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่า โภฏฐัพพะ^{๑๒}

สรุปว่า ทวิปัญญาญาณจิต หมายถึง จิตที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่เกิดทางทวาร ๕ แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ ทางตา เรียกว่า จกขุวิญาณ ทางหู เรียกว่า โสตวิญาณ ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญาณ ทางลิ้นเรียกว่า ชิวหาวิญาณ ทางกายเรียกว่า กายวิญาณ ฝ่ายละ ๒ ดวง คืออกุศลวิบากและฝ่ายอกุศลวิบาก จิตเหล่านี้ที่รับอารมณ์ที่ชอบใจ เช่น การเห็นรูปที่น่ารักเป็นต้น จัดเป็นจิตที่เป็นวิบากหรือผลฝ่ายดี จิตเหล่านี้ที่รับอารมณ์ที่ไม่ชอบใจ เช่น การเห็นรูปที่หวาดกลัวเป็นต้น เป็น

^๙ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๔๔/๓๕๖.

^{๑๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๔๖/๓๕๖.

^{๑๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๔๓๑/๒๕๘.

^{๑๒} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๘๐๕-๘๐๖.

ผลฝ่ายไม่ดี และทวีปัญจวิญญานจิตเหล่านี้เป็นจิตไม่อาศัยเหตุเกิดเหมือนอย่างกุศลจิตและอกุศลจิต เป็นต้น เพราะเป็นเพียงผลของกรรมดีและไม่ดีที่ได้กระทำมาในอดีต

๒.๒ ลักษณะที่จตุกกะของทวีปัญจวิญญาน

ลักษณะที่จตุกกะ คือ ธรรมที่มีองค์ ๔ ประการ มีลักษณะเป็นต้น หมายถึง ลักษณะพิเศษเฉพาะ ๆ ของตน ที่ไม่เหมือนกันเลย (๑) ลักษณะ ได้แก่ เครื่องแสงต้ออก หรือคุณสมบัติที่มีประจำตัว โดยเฉพาะ (๒) รสชาติ ได้แก่ หน้าที่การงานที่กระทำ หรือความสำเร็จที่มีอยู่ในตัวของปรมัตถธรรมทั้งหลาย (๓) ปัจจุภูฐาน ได้แก่ ผลที่เกิดขึ้นจากรสชาตินั้นเอง หรือเป็นความปรากฏขึ้นจากกิจการนั้น ๆ (๔) ปทัฏฐาน ได้แก่ เหตุใกล้ที่เป็นเหตุให้ธรรมนั้น ๆ ปรากฏขึ้น^{๑๓}

ลักษณะเฉพาะ ๔ ประการของจิตหรือวิญญานชั้นนี้

วิสยวิชานนลกขณํ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ

ปุพฺพชฺฌมรสี เป็นประธานแก่เจตสิกและรูปเป็นกิจ

ปฏิสฺสนานํปจฺจุปฺภูฐานํ มีการสืบต่อ ระหว่างภพเก่าและภพใหม่เป็นผล

สงฺขารปทฺฏฐานํ มีสังขาร ๓ เป็นเหตุใกล้ หรือ วัตถุอารมณ์ปทฺฏฐานํ มี

วัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ เป็นเหตุใกล้^{๑๔}

ลักษณะที่จตุกกะของจักขุวิญญานเป็นต้น

จกฺขุสนฺนิสฺสิตฺตฺตวิขานนลกขณํ มีการเห็นรูปอาศัยจักขุประสาทเป็นลักษณะ

รูปมตฺตารมฺมณรสี มีอารมณ์เพียงรูปเป็นรส

รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฺภูฐานํ มีการมุ่งต่อรูปเป็นปัจจุภูฐาน

รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาทูยา อปคฺมปทฺฏฐานํ มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุ ซึ่งมีรูป

เป็นอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

แม้โสตฺตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญานพึงเข้าใจตามทำนองนี้ว่า

โสตฺตาทิสฺสนิสฺสิตฺตสทฺทาทิวิขานนลกขณานิ มีการรู้เสียงเป็นต้นเป็นลักษณะ

สทฺทาทิมตฺตารมฺมณรสี มีอารมณ์สักว่าเสียงเป็นต้นเป็นรส

สทฺทาทือภิมุขภาวปจฺจุปฺภูฐานานิ มีการมุ่งต่อเสียงเป็นต้นเป็นปัจจุภูฐาน

สทฺทาทืออารมฺมณานํ กิริยมโนธาทูนิ อปคฺมปทฺฏฐานานิ มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุ

ที่มีอารมณ์มีเสียงเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน^{๑๕}

^{๑๓} วรรณสิทธิ ไททยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, หน้า ๑๓.

^{๑๔} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกกะแห่งปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑), หน้า ๖.

^{๑๕} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๔๓๑/๒๙๘.

๒.๓ จำแนกทวิปัญญาวิญญาณจิต

ทวิปัญญาวิญญาณจิต คือ วิญญาณจิต ๕ ดวง ที่ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส กระทบสัมผัส แต่แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย จึงเรียกว่า ทวิ+ปัญญา+วิญญาณจิต เป็นทวิปัญญาวิญญาณจิต รวม ๑๐ ดวง ดังนี้

๒.๓.๑ ปัญญาวิญญาณจิตฝ่ายอกุศลวิบากจิต

ทวิปัญญาวิญญาณอกุศลวิบาก เป็นวิญญาณจิต ๕ ดวง ฝ่ายอกุศลที่เกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมต่าง ๆ ตามพระบาลีว่า สภาวธรรมที่เป็นอัพยากถุต เป็นไฉน

๑) จักขุวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ
 ๒) โสตวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ
 ๓) ฆานวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ
 ๔) ชิวหาวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ
 ๕) กายวิญญาณที่เป็นวิบากสหระคตด้วยทุกข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น เพราะได้ทำ
 ได้สั่งสมอกุศลกรรมไว้ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนาจิต ทุกข เอกัคคตา มนินทริยทุกขินทริย และชิวิตินทริย ก็เกิดขึ้น หรือสภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สภาวธรรมที่เป็นอัพยากถุต

ผัสสะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ภาวะที่ถูกต้อง ในสมัยนั้นนี้ชื่อว่า ผัสสะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

เวทนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกายวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้นนี้ชื่อว่าเวทนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกข ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าทุกขที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกขินทริย ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าทุกขินทริย ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ฯลฯ หรือ สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอัพยากถุต

ชั้น ๔ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทริย ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ กายวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ และธรรมธาตุ ๑ ในสมัยนั้น หรือสภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอัพยากถุต ฯลฯ

สังขารชั้นที่ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา และชิวิตินทริย หรือ สภาวธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น เว้นเวทนาชั้น สัญญาชั้น และวิญญาณชั้น นี้ชื่อว่าสังขารชั้นที่ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอัพยากถุต^{๑๖}

^{๑๖} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐.

ปัญจวิญญาณจิตฝ่ายอกุศลวิบากมี ๕ ดวง

๑) จักขุวิญญาณจิต จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณฺ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒) โสตวิญญาณจิต จิตที่อาศัยโสตวัตถุ ได้ยินเสียงที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓) ฆานวิญญาณจิต จิตที่อาศัยฆานวัตถุดมกลิ่นที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔) ชิวหาวิญญาณจิต จิตที่อาศัยชิวหาวัตถุ ลิ้มรสที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๕) กายวิญญาณจิต จิตที่อาศัยกายวัตถุ ถูกต้องโณฏฐัพพารมณฺ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วย

ทุกขเวทนา^{๑๗}

จักขุวิญญาณจิต โสตวิญญาณจิต ฆานวิญญาณจิต และชิวหาวิญญาณจิต สหระคตด้วย อุเปกขาเวทนา กายวิญญาณจิต สหระคตด้วยสุขเวทนา สัมปฏิจฉนจิต สันติริณจิต สหระคตด้วย อุเปกขาเวทนา และสันติริณจิต สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า จิตที่เป็นผลของ อกุศล^{๑๘}

อธิบายอกุศลวิบากจิต ๕ ดวงนี้ ดังนี้

จิตดวงที่ ๑ จิตที่อาศัยจักขุประสาท เห็นรูปารมณฺ์ (สี) ที่ไม่ดี พร้อมด้วยความเฉย ๆ อัน เป็นผลของอกุศล อธิบายว่า จิตดวงนี้เป็นผลของการกระทำที่ไม่ดีในอดีต ขอยกตัวอย่าง เช่น เราเห็น สุนัขที่ตาย มีกลิ่นเหม็นคุ้ง ในขณะที่เราเห็นนั้นเป็นผลของกรรมไม่ดีที่เราได้ทำไว้ จิตที่ไปเห็นสุนัขตาย นั้นเป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุประสาท พร้อมด้วยความเฉย ๆ (ขณะแรกที่ประสบ) เป็นผลของ อกุศลกรรม ส่วนจะเกิดความชอบ หรือไม่ชอบ เป็นเรื่องของความพอใจ ไม่พอใจของแต่ละคนที่เกิดที่ หลังลำดับต่อมา

จิตดวงที่ ๒ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยโสตประสาท ได้ยินเสียงที่ไม่ดี พร้อมด้วยความเฉย ๆ อธิบายว่า เช่น เราได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนา อันได้แก่ เสียงด่า เสียงนินทา เป็นต้น เสียง (สัทพารมณฺ์) อันนี้เป็นผลอันเกิดจากอกุศลกรรมที่ได้ทำไว้แล้วในอดีตชาติ หรืออดีตที่ผ่านมาในปัจจุบันชาติ (แล้ว เป็นปัจจัยเกิดความชอบและไม่ชอบต่อมา)

จิตดวงที่ ๓ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยฆานประสาท รู้กลิ่นที่ไม่ดี อันเป็นผลของอกุศล เกิด พร้อมด้วยความเฉย ๆ อธิบายว่า เช่น เราได้กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนา อันได้แก่ กลิ่นเหม็นเน่า เป็นต้น กลิ่น (คันธารมณฺ์) อันนี้เป็นผลอันเกิดจากอกุศลกรรมที่ได้กระทำไว้แล้วในอดีต (แล้วเป็นปัจจัยเกิด ความชอบและไม่ชอบต่อมา)

จิตดวงที่ ๔ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยชิวหาประสาท รู้รสที่ไม่ดี เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ เช่น รสบูด อาหารที่เสีย หรือรสสุรา ยาเสพติด เป็นต้น เหล่านี้เกิดจากอกุศลกรรมในอดีตให้ผลทั้งสิ้น (แล้วเป็นปัจจัยเกิดความชอบและไม่ชอบต่อมา)

จิตดวงที่ ๕ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกายประสาท รู้สัมผัสที่ไม่ดี อันเป็นผลของอกุศล พร้อม ด้วยความทุกข์กาย อธิบายว่า เช่น การที่ได้สัมผัสอันเกิดจากสัมผัส (โณฏฐัพพารมณฺ์) ที่ไม่ดี ได้แก่ ถูก

^{๑๗} วรณสิทธิ ไททยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, หน้า ๕๗.

^{๑๘} วิภาวินี. ฎีกา (ไทย) หน้า ๒.

แมลงสัตว์กัดต่อย หรือเหยียบตะปู เป็นต้น เหล่านี้ เป็นผลของอกุศลกรรมในอดีตทั้งสิ้น (แล้วเป็นปัจจัยเกิดความชอบและไม่ชอบต่อมา)^{๑๙}

๒.๓.๒ ปัญจวิญญาณจิตฝ่ายอเหตุกกุศลวิบากจิต

(๑) ปัญจวิญญาณจิตกุศลวิบาก คือ วิญญาณจิต ๕ ดวง ฝ่ายกุศลที่เกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นฝ่ายที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖^{๒๐} คือ ไม่ประกอบด้วย โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ โลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ มีพระบาลีว่า สภาวธรรมที่เป็นอัพยาगत เป็นโณ จักขุวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้สั่งสมกามาจรกุศลกรรมไว้แล้วในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุปเพกขินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ก็เกิดขึ้น หรือสภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอัพยาगत^{๒๑}

ปัญจวิญญาณจิตฝ่ายอเหตุกกุศลวิบากมี ๕ ดวง

๑) จักขุวิญญาณจิต จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณฺ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒) โสตวิญญาณจิต จิตที่อาศัยโสตวัตถุได้ยินเสียงที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓) ฆานวิญญาณจิต จิตที่อาศัยฆานวัตถุ ดมกลิ่นที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔) ชิวหาวิญญาณจิต จิตที่อาศัยชิวหาวัตถุ ลิ้มรสที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๕) กายวิญญาณจิต จิตที่อาศัยกายวัตถุ ถูกต้องโณภูมฺ์พารมณฺ์ที่ดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยสุข

เวทนา^{๒๒}

จักขุวิญญาณจิต โสตวิญญาณจิต ฆานวิญญาณจิต ชิวหาวิญญาณจิต สหระคตด้วยอุเปกขา เวทนา กายวิญญาณจิต สหระคตด้วยทุกขเวทนา สัมปฏิจฉณจิต และสันตฺรณจิต สหระคตด้วยอุเปกขา เวทนา ทั้ง ๗ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า จิตที่เป็นผลของกุศล^{๒๓}

ศาสตราจารย์พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ กล่าวความหมายของอเหตุกกุศลวิบาก ๕ ดวง ดังนี้

จิตดวงที่ ๑ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุประสาท เห็นรูปารมณฺ์ที่ดี อันเป็นผลของกุศลในอดีต พร้อมด้วยความเฉย ๆ อธิบายว่า การที่เห็นรูปารมณฺ์ คือ สีต่าง ๆ ที่ดี (ด้วยคุณภาพของมันเอง) อันเป็นผลของกุศลกรรมที่สร้างไว้แล้วในอดีต เช่น เห็นสมณะอุบาสก หรืออุบาสิกาปฏิบัติธรรมศึกษาพระธรรมวินัย คนในชุมชนช่วยกันทำความสะอาดศาลากลาง แม่น้ำ เป็นต้น แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกรักที่เป็นกุศลและอกุศลได้ต่อไป

จิตดวงที่ ๒ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยโสตประสาท ได้ยินเสียงที่ดี อันเป็นผลของกุศลในอดีต พร้อมด้วยความเฉย ๆ อธิบายว่า การที่ได้ยินสัทพารมณฺ์ คือ เสียงต่าง ๆ ที่ดี อันเป็นผลของกุศลกรรมที่สร้างไว้ในอดีต เช่น ได้ฟังธรรมจากพระสงฆ์ คำสอนของพ่อแม่ ครูอาจารย์ เป็นต้น (ส่วนจะชอบหรือไม่ชอบก็แล้วแต่ว่ามีปัญญาหรือไม่ปัญญา) ซึ่งเป็นกุศลและอกุศลเกิดในลำดับต่อไป

^{๑๙} สมบูรณ์ ตาสนธิ ผศ.ดร. พิเศษ, ๑ เดือนตุลิจิตให้นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอิงค์ บียอนด์ บั๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๙๒-๙๔.

^{๒๐} วิกาวินี. ฐีกา (ไทย) หน้า ๑๒๑.

^{๒๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๓๑/๑๒๔.

^{๒๒} วรณลสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, หน้า ๕๗.

^{๒๓} วิกาวินี. ฐีกา (ไทย) หน้า ๓.

จิตดวงที่ ๓ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยขานประสาท ได้กลิ่นที่ดี อันเป็นผลของกุศลในอดีต พร้อมด้วยความเฉย ๆ อธิบายว่า การได้กลิ่นที่ดี อันเป็นผลของกรรมที่สร้างไว้ในอดีต อันได้แก่ กลิ่นดอกไม้หอม และกลิ่นที่ไม่มีโทษต่อร่างกาย เป็นต้น แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดกุศลและอกุศลลำดับต่อไป

จิตดวงที่ ๔ จิตที่เป็นผลเกิดขึ้นโดยอาศัยชีวหาประสาท ได้รสชาติที่ดี อันเป็นผลของกุศลในอดีต พร้อมด้วยความเฉย ๆ อธิบายว่า การที่ลิ้นรับรสที่ดี ไม่มีโทษต่อร่างกาย อันเป็นผลของกรรมในอดีต เช่น อาหารคาวหวานทั่วไป เป็นต้น (เพราะบางคนเกิดมาแทบไม่มีจะกิน ไม่มีสิทธิ์ที่จะลิ้มรสที่ดี) แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกที่เป็นกุศลและอกุศลได้ต่อไป

จิตดวงที่ ๕ จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกายประสาท ได้รับสัมผัส (โณภูมัพพารมณ) ที่ดี อันเป็นผลของกุศลในอดีต ได้แก่ การได้สัมผัสกับที่นึ่งที่นอนอันนุ่ม เป็นต้น แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกที่เป็นกุศลและอกุศลได้ต่อไป^{๒๔}

๒.๓.๓ ความต่างกันทางเวทนาของวิญญาณจิต

ก็ในวิญญาณ ๕ นั้น มีความแปลกกันอย่างเดียว คือ จักขุวิญญาณเป็นต้น ทรงจำแนกอุเบกขา ในกายวิญญาณ ทรงจำแนกสุข แม้ความแตกต่างกัน บัณฑิตก็พึงทราบว่าย่อมมีด้วยอำนาจการกระทบ เพราะในทวาร ๔ มีจักขุทวารเป็นต้น อุปาทายรูป ย่อมกระทบกับอุปาทายรูปเท่านั้น ครั้นเมื่ออุปาทายรูปนั้นนั้นแหละ กระทบอยู่ซึ่งอุปาทายรูป ความเสียดสีเกิดจากการกระทบย่อมไม่มีกำลัง ย่อมเป็นเพียงถูกกันเท่านั้น ย่อมไม่กระทบกันหนัก เหมือนเวลาที่เขาวางปุยนุ่นอันเกิดแต่ฝ้าย ๔ อันไว้บนทั้ง ๔ อัน แล้วเอาปุยนุ่นนั้นแหละกระทบกันฉะนั้น เวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานะกลาง (อุเบกขา) แต่ในกายทวาร อารมณ์ที่เป็นมหาภูตรูปในภายในและในภายนอก กระทบกายประสาทอันเป็นภายในแล้วกระทบมหาภูตรูปทั้งหลายที่มีปสาทรูปเป็นปัจจัย เหมือนบุคคลวางปุยนุ่นลงบนทั้ง แล้วเอาค้อนทุบ ค้อนก็เลยปุยนุ่นไปกระทบทั้ง เพราะการเสียดสีเป็นสภาพมีกำลัง ฉะนั้นเหมือนกัน กายวิญญาณที่สหระคตด้วยความสุข ย่อมเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ กายวิญญาณที่สหระคตด้วยทุกข์ย่อมเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ

ก็วัตถุทวารและอารมณ์ของวิญญาณจิตทั้ง ๕ นี้ ย่อมเป็นของเกี่ยวข้องกันโดยเฉพาะ ชื่อว่าการก้าวกำยกันด้วยวัตถุเป็นต้น ในที่นี้ย่อมไม่มี เพราะจักขุวิญญาณเป็นกุศลวิบาก กระทำจักขุประสาทให้เป็นวัตถุ แล้วยังทสสนกิจให้สำเร็จในรูปารมณอันมีสมุฏฐาน ๔ ในอิฏฐารมณ และในอิฏฐัมชฌัตตารมณ ดำรงอยู่ในจักขุทวาร สำเร็จผล โสตวิญญาณเป็นต้นทำโสตปสาทเป็นต้นให้เป็นวัตถุแล้วให้สำเร็จสวนกิจ ขายนกิจ สายนกิจและมุสนกิจ ในอารมณ์มีเสียงเป็นต้น ที่เป็นอิฏฐารมณ และอิฏฐัมชฌัตตารมณ ดำรงอยู่ในโสตทวารเป็นต้นสำเร็จผล ก็ในอารมณ์เหล่านี้ เสียงมีสมุฏฐาน ๒ เท่านั้น^{๒๕}

สรุปว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต ๕ ดวง ๒ ฝ่ายเมื่อก้าวโดยเวทนา ดวงที่ ๑ ถึง ดวงที่ ๔ ทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นอุเบกขาเวทนา ดวงที่ ๕ ฝ่ายอกุศลวิบากเป็นทุกข์เวทนา และดวงที่ ๕ ฝ่ายกุศลวิบากเป็นสุขเวทนา

^{๒๔} สมบูรณ์ ตาสนธิ ผศ.ดร. พิเศษ, ๑ เดือนตุลิจิตให้นิพนธ์, หน้า ๙๖-๙๗.

^{๒๕} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/๔๓๑/๒๙๘-๒๙๙.

๒.๔ เหตุเกิดทวีปัญญาญาณจิต

การเกิดของปัญญาญาณจิต หรือจิตที่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น และกายนั้น ย่อมมีเหตุปัจจัยทำให้เกิด หาได้เกิดขึ้นเองลอย ๆ ไม่ หากขาดเหตุปัจจัยไปบางอย่างเท่านั้น วิญญาณจิตทางตา เป็นต้น ก็มีอาจเกิดได้เลย ดังพระพุทธพจน์รับรองว่า เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า พึงทราบหมวดวิญญาณ ๖ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น คือ

๑) เพราะอาศัยจักขุและรูป	จักขุวิญญาณจึงเกิด
๒) เพราะอาศัยโสตะและเสียง	โสตวิญาณจึงเกิด
๓) เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น	ฆานวิญาณจึงเกิด
๔) เพราะอาศัยชีวหาและรส	ชีวหาวิญาณจึงเกิด
๕) เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ	กายวิญาณจึงเกิด
๖) เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ	มโนวิญาณจึงเกิด

คำที่เรากล่าวไว้ว่า พึงทราบหมวดวิญญาณ ๖ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น^{๒๖}

พระพุทธพจน์นี้กล่าวถึงเหตุเกิดวิญญาณ ๒ คือ อาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด เป็นต้น โดยมุ่งถึงสิ่งที่รู้จักกันคืออยู่แล้ว แต่แท้จริงมีเหตุเกิดอีกหลายประการที่ยังมิได้ตรัสไว้ละเอียดในพระสูตร และตรัสไว้ที่ว่า เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า พึงทราบหมวดผัสสะ ๖ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น คือ

- ๑) เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ เป็นผัสสะ
- ๒) เพราะอาศัยโสตะและเสียง โสตวิญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ เป็นผัสสะ
- ๓) เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ฆานวิญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ เป็นผัสสะ
- ๔) เพราะอาศัยชีวหาและรส ชิวหาวิญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ เป็นผัสสะ
- ๕) เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ กายวิญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ เป็นผัสสะ
- ๖) เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ มโนวิญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ เป็นผัสสะ

คำที่เรากล่าวไว้ว่า พึงทราบหมวดผัสสะ ๖ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้ เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น^{๒๗}
พระพุทธเจ้าตรัสเหตุเกิดวิญญาณตามแนวปฏิจจสมุขปาโทอีกหลายแห่งว่า วิญญาณนี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด วิญญาณนี้มีสังขารเป็นต้นเหตุ มีสังขารเป็นเหตุเกิด มีสังขารเป็นที่เกิด มีสังขารเป็นแดนเกิด และตรัสว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี^{๒๘}

นอกจากนี้ยังตรัสเหตุเกิดและเหตุดับวิญญาณโดยรวบรัดว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูป ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณจึงมี เพราะความดับแห่งนามรูป ความดับแห่งวิญญาณจึงมี^{๒๙}

^{๒๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗.

^{๒๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๘.

^{๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕.

^{๒๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๔๑.

ตามหลักสูตรการศึกษาพระอภิธรรม ท่านกล่าวว่า ทวิปัญญาญาณเหล่านั้นมีเหตุเกิดขึ้น เพราะอาศัยปัจจัย ๔ อย่าง ดังนี้ “จักขุปัญญาญาณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายได้เพราะอาศัยปัจจัย ๔ คือ

๑) อสมภินนตตา จกขุสส	เพราะจักขุประสาทยังไม่แตกดับ
๒) อาปาถคตตตา รูปานํ	เพราะรูปมาสู่คลอง
๓) อาโลกสนนิสสิตี	อาศัยแสงสว่าง
๔) มนสิการเหตุกํ	อาศัยมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ จักขุแม่ของคนตายย่อมเป็นของแตกดับ ไปสิ้น จักขุของคนมีชีวิตดับไปก็ดีหรือถูกน้ำดีหรือเสมหะหรือโลหิตขัดขวางแล้วก็ดี ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่จักขุปัญญาญาณ ชื่อว่าแตกดับไปแล้ว เมื่อสามารถเป็นปัจจัยได้ ชื่อว่า ไม่แตกดับ แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้น ก็เช่นนี้แหละ

ก็เมื่อจักขุประสาทแม้อยังไม่แตกดับ แต่รูปารมณฺเณภายนอกยังไม่มาสู่คลองจักขุประสาท จักขุปัญญาญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อรูปนั้นมาสู่คลองแล้ว แต่ปัจจัยที่อาศัย คือ แสงสว่างไม่มี จักขุปัญญาญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อแสงสว่างซึ่งเป็นปัจจัยนั้นมีอยู่ แต่กิริยามโนธาตุไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จักขุปัญญาญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อกิริยามโนธาตุทำภวังค์ให้เปลี่ยนไปได้ จักขุปัญญาญาณจึงเกิดขึ้นจึงเกิดการเห็นได้ จักขุปัญญาญาณเมื่อเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายโดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า จักขุปัญญาญาณย่อมเกิดขึ้น เพราะได้ปัจจัย ๔ เหล่านี้ทีเดียว

โสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ

๑) อสมภินนตตา โสตสส	เพราะโสตประสาทยังไม่แตกดับ
๒) อาปาถคตตตตา สททานํ	เพราะเสียงทั้งหลายมาสู่คลอง
๓) อาสาสสนนิสสิตี	อาศัยอากาศ
๔) มนสิการเหตุกํ	มีมนสิการเป็นเหตุ

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ คำว่า อาศัยอากาศ คือ โสตวิญญาณนั้น ได้อาศัยอากาศจึงเกิดขึ้น เว้นอากาศก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลปิดช่องหูเสีย โสตวิญญาณก็ไม่เป็นไป คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแหละ คือ แม่ขานวิญญาณเป็นต้นนอกจากนี้ ก็พึงทราบความเหมือนในโสตวิญญาณนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

ขานวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ

๑) ขานสส อสมภินนตตา	เพราะขานประสาทยังไม่แตกดับ
๒) คนุธานํ อาปาถคตตตตา	เพราะกลิ่นทั้งหลายมาสู่คลอง
๓) วาโยสนนิสสิตี	อาศัยวาโย
๔) มนสิการเหตุกํ	มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาเหตุ ๔ เหล่านี้ คำว่า อาศัยวาโย อธิบายว่า เมื่อวาโย พากลิ่นทั้งหลายเข้าไปสู่ช่องจมูกนั้นแหละ ขานวิญญาณจึงเกิด เมื่อลมไม่มี ขานวิญญาณก็ไม่เกิด

ชีวหาวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายเพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ

๑) ชิวหาย อสมภินนตตตา	เพราะชีวหาประสาทยังไม่แตกดับ
๒) รसानํ อาปาถคตตตตา	เพราะรสทั้งหลายมาสู่คลอง
๓) อาโปสนนิสสิตี	อาศัยอาโป

๔) มนสิการเหตุกั มิมนสิการเป็นเหตุ

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านั้น คำว่า อาศัยอาโป ความว่า ได้อาโปทำให้เปียก ฆานวิญญาณจึงเกิด เว้นอาโปก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลสิ้นแห่ง แม้วางขาพนียะที่แห้งไว้ที่ล้น ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เกิดขึ้น

กายวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ

๑) กายสุส อสมภินนตตา เพราะประสาทกายยังไม่แตกดับ

๒) โฝฏฐัพพาน์ อาปาถคตตตา เพราะโฝฏฐัพพะไม่มาสู่คตลง

๓) ปจวีสนนิสสิติ อาศัยปฐวี

๔) มนสิการเหตุกั มิมนสิการเป็นเหตุ

บรรดาปัจจัย เหล่านี้ คำว่า อาศัยปฐวี ได้แก่ อาศัยปฐวีที่ควบคุมกัน คือกายประสาทเป็นปัจจัยนั้นแหละ กายวิญญาณจึงเกิดขึ้น เว้นกายประสาทแล้ว กายวิญญาณก็ไม่เกิด เพราะมหาภูตรูปเป็นอารมณ์ภายนอกกระทบกายประสาทในภายในที่กายทวาร ย่อมกระทบที่มหาภูตรูปทั้งหลายที่มีประสาทเป็นปัจจัย”^{๓๐}

๒.๕ ความสัมพันธ์ของทวิปัญจวิญญาณจิตกับหมวดธรรมอื่น

สำหรับปุถุชนคนทั่วไปที่ยังไม่บรรลุนิพพาน และไม่ตัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง ในขณะที่ทวิปัญจวิญญาณจิตเกิด ย่อมมีสภาวะธรรมเกิดขึ้นร่วมด้วยมากมาย ซึ่งทำหน้าที่ให้สำเร็จกิจของกุศล อกุศล ดีไม่ดี เป็นต้น หมวดธรรมเหล่านั้นมีความเกี่ยวข้องโดยทำหน้าที่ประสานจิตกับอารมณ์หรือทำหน้าที่ผลิตกุศลกรรม และอกุศลกรรมให้กับจิต เป็นต้น การศึกษาสภาวะธรรมเหล่านั้นเพื่อให้เห็นความแตกต่างของความพิเศษของสภาวะธรรมนั้น ๆ ได้ชัดเจนขึ้น ดังนี้

๒.๕.๑ หมวดอายตนะภายใน ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ

๒.๕.๒ หมวดอายตนะภายนอก ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โฝฏฐัพพายตนะ

อายตนะ แปลว่า แดนเชื่อมต่อของวัตถุที่ติดกับแดนเชื่อมต่อของอารมณ์ ที่อาศัยการกระทบกันให้เกิดความรู้ (วิญญาณ) เหมือนเขตแดนของประเทศ ดังท่านอธิบายว่า “อายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โฝฏฐัพพะ”^{๓๑} อายตนะทั้ง ๒ นั้นสัมพันธ์กับทวิปัญจวิญญาณ โดยเป็นวัตถุและเป็นฐานให้ทวิปัญจวิญญาณจิตเกิด

๒.๕.๓ หมวดผัสสะ ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส

สัมผัส หรือเรียกอีกอย่างว่า ผัสสะ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับทวิปัญจวิญญาณ โดยทำหน้าที่ประสานทวิปัญจวิญญาณจิตกับอารมณ์ให้เชื่อมถึงกัน ดังที่พระอรหันตศาสดาจารย์กล่าวไว้ว่า “ผัสสะนี้แม้ไม่ติดกับบ่อไรสักอย่างหนึ่ง แต่ประสานจิตกับอารมณ์ เหมือน

^{๓๐} อภี.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๒/๓๓๘/๘๙.

^{๓๑} สมเด็จพระพุทธปาหิตยาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, ๗๘๓.

รูปารมณฺ์กับจักขุปสาท และสัททารมณฺ์กับโสตปสาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีการประสานเป็นรส อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ามี การประสานเป็นสัมปตติรส เพราะการเกิดประสานวัตถุกับ อารมณฺ์”^{๓๒} และมีการประชุมสภาวะธรรม ๓ อย่าง คือ อารมณฺ์ วัตถุ วิญญาณ เข้าด้วยกัน ดังท่าน กล่าวไว้ว่า “ก็ผัสสะนั้น ชื่อว่า มีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจุปฏิฐาน เพราะแสดงให้ทราบด้วยอำนาจ แห่งการกระทำของตน กล่าวคือการประชุมพร้อมกันของธรรม ๓ (อารมณฺ์ วัตถุ วิญญาณจิต)”^{๓๓}

๒.๕.๔ หมวดเวทนา ได้แก่ จักขุสัมผัสสชา เวทนา โสตสัมผัสสชา เวทนา ฆานสัมผัสสชา เวทนา ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา กายสัมผัสสชา เวทนา

เวทนา คือ การเสวยอารมณ์ที่มีทวิปัญญาวิญญาณ มีวิญญาณทางตาเป็นต้นเป็นมูลเหตุ ถ้า ประสบกับอารมณ์น่าชอบใจ ก็ทำให้เกิดสุขเวทนา ถ้าประสบกับอารมณ์ไม่น่าชอบใจก็เกิดทุกขเวทนา ถ้าเป็นอารมณ์กลางๆ จิตก็จะรู้สึกเฉย ๆ ซึ่งเวทนานี้เกิดมาจากผัสสะที่ทำหน้าที่ประสานธรรม ๓ ที่ กล่าวแล้ว ดังพุทธพจน์ว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”^{๓๔} จึงมีความสัมพันธ์กับทวิปัญญาวิญญาณ จิตทั้ง ๑๐ ดวง

๒.๕.๕ หมวดสัญญา ได้แก่ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา ไผภูฏัพพสัญญา

สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้อารมณ์ที่มีทวิปัญญาวิญญาณจิต ได้เห็น ได้ยินและได้ทราบ แล้วมาเก็บไว้ เหมือนช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ที่ไม้ เป็นต้น ดังท่านกล่าวว่า “สัญญาเปรียบเหมือนช่าง ไม้ทำเครื่องหมายลงบนไม้ แล้วจดจำไม้นั้นได้ด้วยเครื่องหมายนั้น และในเวลาทีบุรุษกำหนด เครื่องหมาย ด้วยไฟดำเป็นต้น แล้วจำเครื่องหมายของบุคคลนั้นอีกว่า บุคคลนี้ ชื่อโน้น ด้วยเครื่อง หมายนั้น และในเวลาทีขุนคลัง ผู้รักษาเครื่องประดับของพระราชชา เขียนหนังสือผูกไว้ที่เครื่องประดับ นั้น ๆ เมื่อพระราชชาตรัสว่า เจ้าจงนำเครื่องประดับชื่อโน้นมา ขุนคลังก็จุดประทีป แล้วเข้าไปในห้อง ด้วยประทีปนั้น อ่านหนังสือ แล้วนำเครื่องประดับนั้น ๆ นั้นแหละมาได้”^{๓๕}

๒.๕.๖ หมวดเจตนา ได้แก่ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา ไผภูฏัพพสัญญาเจตนา

เจตนาเป็นสภาวะธรรม ที่ทำหน้าที่รวบรวม ประมวลสภาวะธรรมที่สำเร็จเป็นกุศลหรือ อกุศลมาไว้รวมกัน ทำให้มีความพยายามมากเป็นพิเศษ โดยท่านเปรียบไว้ว่า “เจตนา นี้ ดำรงอยู่ใน ฐานะเป็นเจ้าของโดยแท้ เจ้าของนา เรียกว่าเจ้าของแท้ เหมือนอย่างว่า บุรุษเจ้าของนา ชวนบุรุษอื่น ร่วมแรงกันอีก ๕๕ คน หยั่งลงสู่นาพร้อมกัน โดยบอกว่า เราจักเกี่ยวข้าวดังนี้ เจ้าของนามีความ อุตสาหะอย่างยิ่ง มีความพยายามอย่างยิ่ง คือมีความอุตสาหะเป็นสองเท่า มีความพยายามเป็นสองเท่า ย่อมบอกกล่าวถึงเขต มีคำว่า พวกท่านจงเกี่ยวติดต่อกันไป แล้วจัดเตรียมสุราอาหารและของหอมเป็น ต้น นำไปให้ชนเหล่านั้น ย่อมชี้ทางให้ เท่า ๆ กัน ฉันทใด ซ้ออุปไมยนี้ บัณฑิตก็พึงทราบฉันทนั้นเกิด จจริง อยู่ เจตนา เหมือนบุรุษผู้เป็นเจ้าของนา ธรรมทั้งหลายมีกุศล ๕๕ ที่เกิดด้วยสามารถเป็นองค์ประกอบ ของจิต เหมือนบุรุษผู้ร่วมแรงกันอีก ๕๕ คน เพราะเพ่งถึงฐานะแห่งการประมวลมา ซึ่งกุศลกรรมและ อกุศลกรรม เจตนามีความอุตสาหะเป็นสองเท่า มีความพยายามเป็นสองเท่า เหมือนเวลาที่บุรุษ

^{๓๒} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/๑๖/๒๘๕.

^{๓๓} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/๑๖/๒๘๖.

^{๓๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒.

^{๓๕} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/๑๖/๒๘๙.

เจ้าของนา ทำการอุทิศสาหะเป็นสองเท่า มีความพยายามเป็นสองเท่า”^{๓๖} เจตนาจึงมีความเกี่ยวข้องกับ ทวิปัญญาญาณ โดยทำหน้าที่รวมสภาวะธรรมอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกันเข้าด้วยกันให้เป็นกุศลเจตนา หรือ อกุศลเจตนาที่มีกำลัง

๒.๕.๗ หมวดตัณหา ได้แก่ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โภกฐัปปตัณหา

ตัณหา คือ ความอยาก เป็นสภาวะธรรมส่วนสมุทัยสัง คือ ความเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ และสัมพันธ์กับทวิปัญญาญาณ โดยเป็นผลของทวิปัญญาญาณก่อน ๆ หมายความว่า ตัณหาจะเกิดได้เพราะมีปัญญาญาณทางตา เป็นต้นเกิดมาก่อน ตามหลักปฏิจจสมุปบาท^{๓๗}

๒.๕.๘ หมวดวิตก ได้แก่ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โภกฐัปปวิตก

วิตก คือ การตรึกนึกอารมณ์ มีความสัมพันธ์กับทวิปัญญาญาณโดยทำหน้าที่ชักนำ ทวิปัญญาญาณจิตให้กระทบอารมณ์บ่อย ๆ ดังท่านกล่าวไว้ว่า “วิตกมีหน้าที่กระทำให้จิตกระทบ อารมณ์บ่อย ๆ เปรียบเสมือนบุคคลตีกอง หลังจากนั้นก็มีเสียงกลองดังกระหึ่มออกไป”

๒.๕.๙ หมวดวิจารณ์ ได้แก่ รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โภกฐัปปวิจารณ์

วิจารณ์ คือ การเคาคั่งในอารมณ์ หน้าที่ของวิจารณ์นั้นคือคอยทำหน้าที่ประกอบสภาวะธรรมอื่น ๆ ไว้ในอารมณ์ที่ทวิปัญญาญาณรับมา และมีอาการผูกจิตไว้กับอารมณ์ดังท่านกล่าวไว้ว่า “วิจารณ์ประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นรส (หน้าที่) มีการผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็นปัจจุภูฐาน (อาการปรากฏ) วิตกเหมือนการเคาะระฆัง วิจารณ์เหมือนเสียงครางของระฆัง”^{๓๘}

๒.๖ กระบวนการรับอารมณ์ของทวิปัญญาญาณจิต

๒.๖.๑ กระบวนการรับอารมณ์ของปัญญาญาณจิต

พระอรรถกถาจารย์อธิบายสภาวะของจักขุวิญญาณเป็นต้น ไว้ในทุติยสังคัยสูตรที่ ๒ กล่าวว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า ทัศนัตต เพราะสักแต่ได้เห็น ได้แก่จิต อธิบายว่า จิตของเราจักเป็นเพียง จักขุวิญญาณนั่นเอง คำนี้ ท่านอธิบายไว้ว่า จักขุวิญญาณ ย่อมไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง ไม่หลงในรูปารมณ์ ที่มาปรากฏ โดยประการใด ชวนจิต ก็จักเป็นเพียงจักขุวิญญาณเท่านั้น ในเพราะเว้นจากราคะเป็นต้น โดยประการนั้น เราจักตั้งชวนจิต โดยประมาณว่าจักขุวิญญาณเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง รูปที่จักขุ วิญญาณเห็นแล้ว ชื่อว่า เห็นแล้ว (ทัศนัจ) เพราะเห็นแล้ว ชื่อว่าสักว่าเห็น จิต ๓ ดวง คือ สัมปฏิจฉันนะ สันติริณะและโภกฐัปปณะ ที่เกิดขึ้นแล้วในเพราะการเห็นแล้วนั้นแหละ ก็ชื่อว่า ที่เห็นแล้วสักแต่ว่า เห็น ในข้อนี้มีอธิบายดังนี้ว่า จักขุวิญญาณ ย่อมไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง ไม่หลงซึ่งรูปนั้น ฉันท เมื่อรูป มาสู่คลอง (จักขุทวาร) ก็ฉันทนั้น เราจักให้ชวนจิตเกิดขึ้นโดยประมาณนั้นของสัมปฏิจฉันนจิตเป็นต้น นั้นเองปรากฏ ไม่ให้ก้าวล่วงประมาณนั้นของสัมปฏิจฉันนจิตเป็นต้นนั้นไป เราจักไม่ให้ความเกิดขึ้น ด้วยอำนาจความกำหนดเป็นต้น แม้ในคำว่า ได้ยินแล้ว (สุต) ทราบแล้ว (มุต) รู้สักว่ารู้ (วิณยาณ วิณยาตมตต) ก็นัยเดียวกันนี้ อารมณ์ที่มโนทวารวิชชนะรู้แล้ว ชื่อว่า เป็นอันรู้แล้ว (วิณยาต) ในคำว่า วิณยาเต วิณยาตมตต นี้ ชื่อว่า อาวิชชนปมาณ เพราะรู้แล้วก็สักว่ารู้แล้ว ในข้อนี้มีอธิบายดังนี้ว่า

^{๓๖} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/๑๖/๒๙๐.

^{๓๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒.

^{๓๘} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/๑๖/๒๙๕., อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/๑๖/๒๙๖.

เราจักไม่ให้เกิดเกิดขึ้นด้วยอำนาจความกำหนดเป็นต้น แล้วตั้งจิตไว้โดยประมาณแห่งอาวัชชนจิตเท่านั้น โดยประการที่ขณะจักไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง ไม่หลง^{๓๙}

กระบวนการเกิดทวิปัญญาญาณจิตนั้น ทางคัมภีร์อภิธรรมอธิบายกระบวนการขึ้นสู่ทางเดินของปัญญาญาณจิตทั้ง ๑๐ ดวงไว้ ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ สืบเนื่องกันอยู่เป็นลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผลของกันและกันเหมือนลูกโซ่และมีความชัดเจนหนักเบาแตกต่างกันไป ซึ่งจำเป็นต้องทำความเข้าใจในกระบวนการของวิถิจิตไปตามลำดับดังนี้

วิถิจิต คือ จิตที่ทำงาน ๑๑ อย่างที่นอกจากปฏิสนธิกิจ, ภาวังคกิจ, จุตติกิจ รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณฺ์, สัททารมณฺ์เป็นต้น และเป็นไปตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทางจักขุทวาร, โสตทวาร เป็นต้น มี ๘๐ ดวง แม้วิถิจิตมี ๒ คือ กามวิถิ ๑ อัปปนวิถิ ๑ แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะ กามวิถิ คือ จิตฝ่ายกามาวจร ๕๔ ดวงเท่านั้นเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{๔๐}

กามวิถิ หมายถึง วิถิจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นกามธรรม คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์ที่เกี่ยวข้องกับกามจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทั้ง ๖ นั้น ทั้งหมดล้วนเป็นกามาวจรจิตทั้ง ๕๔ ดวง ตามสมควรแก่การรับอารมณ์ได้เท่านั้น เมื่อว่าโดยความรู้อารมณ์ทั้ง ๖ ของกามาวจรจิต โดยอาศัยทวารต่าง ๆ ที่เรียกว่า ทวารวิถิแล้ว กามวิถินี้อาจแบ่งโดยทวารแห่งการรู้อารมณ์ได้ ๒ ทาง คือ กามวิถิ ทางปัญจทวารวิถิ ๑ กามวิถิ ทางมนทวารวิถิ ๑ ในงานวิจัยนี้ขอกล่าวเฉพาะกามวิถิทางปัญจทวารวิถิ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการวิจัยนี้เท่านั้น

ปัญจทวารวิถิ คือ กามวิถิจิตที่ปรากฏขึ้นรับปัญจอารมณ์ทางปัญจทวาร ได้แก่

จักขุทวารวิถิ คือ วิถิจิตที่รับรูปารมณฺ์ ทางจักขุทวาร

โสตทวารวิถิ คือ วิถิจิตที่รับสัททารมณฺ์ ทางโสตทวาร

ฆานทวารวิถิ คือ วิถิจิตที่รับคันธารมณฺ์ ทางฆานทวาร

ชีวหาทวารวิถิ คือ วิถิจิตที่รับรสารมณฺ์ ทางชีวหาทวาร

กายทวารวิถิ คือ วิถิจิตที่รับโผฏฐัพพารมณฺ์ ทางกายทวาร

รวมวิถิจิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ นี้ ว่า “ปัญจทวารวิถิ”

แปลว่า วิถิจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางปัญจทวารตามสมควรนั้น

ถ้านับโดยวิถิแล้ว มี ๗

ถ้านับโดยจิตตูปบาทะ มี ๑๔

ถ้านับโดยพิสตาร มี ๕๔

ตามคาคาถาดังกล่าวนี เป็นการแสดงส่วนรวม คือแสดงถึงจำนวนจิตที่ปรากฏขึ้นในปัญจทวารวิถิต่าง ๆ ที่จำนวนอย่างมากจะพึงมีได้^{๔๑}

^{๓๙} ส.ส.อ. (ไทย) ๒๘/๔/๑๓๒/๑๕๕-๑๕๖.

^{๔๐} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (นครปฐม: มูลนิธิแนบมทานิรานนท์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗.

^{๔๑} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๑๗-๑๘.

๒.๖.๒ ลักษณะของอารมณ์ที่เกิดทางปัญญวิญญาณจิต

จะได้แสดงถึงความเป็นไปของจิตในการรับปัญจอารมณ์ ที่เรียกว่า วิสยัปวัตติ ในปัญจทวารวิถี ซึ่งมีอยู่ ๔ นัย คือ

- ๑) อติมหันตารมณ์ หมายถึง ปัญจอารมณ์ที่มีกำลังแรงมากที่สุด
- ๒) มหันตารมณ์ หมายถึง ปัญจอารมณ์ที่มีกำลังแรง
- ๓) ปริตรตารมณ์ หมายถึง ปัญจอารมณ์ที่มีกำลังอ่อน
- ๔) อติปริตรตารมณ์ หมายถึง ปัญจอารมณ์ที่มีกำลังอ่อนที่สุด^{๔๒}

อติมหันตารมณ์ คือ ปัญจอารมณ์หรืออารมณ์ทั้ง ๕ ได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณูปพะ ที่มีกำลังแรงกล้า จิตสามารถรับอารมณ์ประเภทนี้ได้มากที่สุด ทั้งนี้เพราะอาศัยปัจจัยหลายประการ เช่น รูปารมณ์ที่จะมีความเด่นชัดมากที่สุดได้นั้น ต้องอาศัยส่วนประกอบ คือ ๑. จักขุประสาทที่ ๒. มีแสงสว่างดี ๓. มีรูปารมณ์ ๔. มีการใส่ใจดูรูปารมณ์นั้น สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์, และโสภณูปพะารมณ์ ก็เป็นไปโดยทำนองเดียวกัน เมื่อได้รับปัจจัยตามสมควร อารมณ์นั้น ๆ ก็จะมีกำลังแรงกล้า และให้วิญญาณจิตรู้ได้ชัดเจนมากที่สุด จึงเรียกปัญจอารมณ์ที่ปรากฏให้รู้ได้ชัดเจนมากที่สุดได้นั้นว่า อติมหันตารมณ์ ท่านจึงเรียกวินิจิตที่เป็นมหันตารมณ์ว่า ตทาลัมพนวาระ

อติมหันตารมณ์ เป็นอารมณ์ที่มีวิถิจิตเกิดมากที่สุดได้ ๗ อย่าง เมื่อกกล่าวโดยจิตตูปาทะ คือ ขณะจิตที่ขึ้นวิถิจิตตั้งอยู่ได้ในอารมณ์นี้มีถึง ๑๔ ขณะจิต เมื่อกกล่าวโดยประเภทของจิตที่ปรากฏขึ้นเพื่อรับอารมณ์นี้ก็ได้ถึง ๕๔ ประเภท คือ กามาวจรจิต ๕๔ นั่นเอง

อติมหันตารมณ์วิถิจิต เป็นวิถิจิตที่เกิดขึ้นทางปัญจทวาร มีขณะจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์นี้ได้ ๑๗ ขณะจิตเป็นจิตที่พันวิถิจิต ๓ ขณะ ซึ่งแต่ละขณะมีหน้าที่การงานดังนี้ คือ ขณะที่ ๑ อติตถาวังค์ จิตที่รักษาองค์แห่งภพ ขณะที่ ๒ ภาวังคจลนะ จิตที่เคลื่อนจากจิตรักษาองค์แห่งภพ มีการกระทบกับอารมณ์ใหม่ ขณะที่ ๓ ภาวังคูปัจเฉทะ จิตที่ปล่อยจากอารมณ์เก่าจนขาดจากกัน แต่ยังไม่ขึ้นสู่วิถิจิต ขณะที่ ๔ ปัญจทวาราวชชนะ จิตนี้กหนดอารมณ์ใหม่ ขณะที่ ๕ ปัญจวิญญาณจิต จิต ๕ ดวงที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ขณะที่ ๖ สัมปฏิจันนะ จิตทำหน้าที่ยอมรับอารมณ์ ขณะที่ ๗ สันตริณะ จิตทำหน้าที่สอบสวนอารมณ์ ขณะที่ ๘ โสภณูปพะนะ มโนทวาราวชชนะ จิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์โดยความเป็นกุศล อกุศล กิริยา หรือ เป็นบุญ เป็นบาป หรืออภัยกฤต ขณะที่ ๙-๑๕ ขณะ จิตทำหน้าที่เสพอารมณ์อย่างเดียว ขณะที่ ๑๖-๑๗ ตทาลัมพนะ วิบากจิตที่เกิดขึ้นหลวงเอาอารมณ์จากชวนจิตมาไว้ในภาวังคจิตอีก

อติมหันตารมณ์นี้จึงหมายความว่า เมื่อปัญจอารมณ์ปรากฏขึ้นโดยผ่านภาวังคจิตไปเพียงขณะจิตเดียว ก็จะกระทบกับภาวังคจิตนั้น ทำให้เกิดอาการไหวจากอารมณ์เก่ามาถืออารมณ์ใหม่ แล้วขึ้นวิถิจิตรับรู้อารมณ์ใหม่ต่อไปทันที^{๔๓}

มหันตารมณ์ คือ ปัญจอารมณ์ที่มีกำลังเด่นชัดน้อยกว่าอติมหันตารมณ์ เพราะความสมบูรณ์แห่งปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งบกพร่องไป ในมหันตารมณ์วิถิจิต จึงมีวิถิจิตเกิดขึ้นได้ ๖ วิถิจิต มีขณะ

^{๔๒} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๑๘.

^{๔๓} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า

จิตที่ขึ้นวิถีตั้งอยู่ในอารมณ์ได้ ๑๒ ขณะ และจิตเกิดได้ ๔๖ ดวง (เว้นมหาวิบาก ๘) มหันตารมณวิถีนี ไปสิ้นสุดที่ขณะ เพราะเหตุนี้ท่านจึงเรียกว่า ขวนวาระ^{๔๔}

ปริตตารมณ คือ ปัญจารมณที่มีกำลังอ่อนกว่ามหันตารมณ มีวิถีจิตเกิดได้เพียง ๕ วิถี เท่านั้น มีจิตตูปบาท ๗ ขณะ และจิตเกิดในวิถีนี้ได้ ๑๗ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๗ (เว้นหสิตูปบาทจิต) และสิ้นสุดวิถีลงที่โวกุฐัพพะนะ ไม่ทันเข้าถึงขณะ คือ ไม่เห็นทางจักขะ หรือได้ยินทางโสตะได้ชัดเจน เหมือนคนที่อยู่ในสภาพที่มีดมืด หรืออยู่ไกลจากอารมณ์ที่ปรากฏนั้นมาก ก็ย่อมไม่เห็นหรือได้ยิน อารมณนั้นได้ชัดเจน จึงไม่สามารถทำให้เกิดความรู้สึกยินดีร้ายในอารมณ์นั้น ๆ แต่ประการใด ทั้งนี้ เพราะจิตไม่เข้าถึงขณะ คือ ไม่อาจเสพอารมณนั้นโดยความเป็นกุศล หรืออกุศลได้ แม้โวกุฐัพพะนะเอง ก็พยายามเกิดอยู่หลายขณะ แต่ก็ไม่สามารถตัดสินอารมณ์ที่ไม่ชัดเจนนั้นได้ ปริตตารมณวิถิจึงสิ้นสุดลงใน วิถีจิตลำดับที่ ๑๒ คือโวกุฐัพพะนะเท่านั้น และท่านเรียกปริตตารมณวิถีนีว่า โวกุฐัพพะวาระ^{๔๕}

อดิปริตตารมณ เป็นปัญจารมณที่มีกำลังอ่อนที่สุด แม้กระทบกับภวังคจิตตั้งหลาย ๆ ครั้ง ภวังคจิตเป็นแต่เพียงไหวตัวเล็กน้อยเป็นภวังคจลนะ ๒ ขณะ ยังไม่ทันเห็นหรือไม่ทันได้ยิน อารมณนั้นก็ดับไปเสียแล้ว ยังไม่ทันรู้ว่าเป็นอะไร อารมณนั้นก็หมดอายุดับไปเสียแล้ว ภวังคจิตก็กลับทำภวังคกิจ อย่างเดิมต่อไปอีก เปรียบเหมือนคนที่นอนหลับ เมื่อถูกปลุกเขย่าตัวหรือร้องเรียก อารมณที่กระทบ กับปสาทรูปก็สะท้อนถึงภวังคจิต ทำให้ภวังคจิตเกิดอาการไหวขึ้น ๒ ขณะ เป็นภวังคจลนะ ภวังคจลนะ แล้วก็กลับเป็นภวังคตามเดิม คือหลับต่อไปอีกไม่ทันรู้สึกตัวว่า ถูกปลุกให้ตื่น จิตตูปบาทะจึงเป็น ภวังคจิตทั้งหมด ไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้นเลย แต่ก่อนุโลมเรียกว่า เป็นวิถี เพราะมีอารมณ์ใหม่มากระทบกับ ภวังคจิตเข้าแล้ว แต่อารมณ์ใหม่นั้นมีกำลังอ่อนแอมมาก ไม่มีอำนาจพอให้จิตขึ้นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ใหม่ ทางปัญญาวิญญานได้ ท่านจึงเรียกว่า โฆฆวาระ เพราะเหตุที่อารมณ์นี้ไม่มีวิถีจิตเกิดได้เลย^{๔๖}

ปัญจทวารวิถี ย่อมมีปัญจารมณ คือ รูปารมณ, สัททารมณ, คันธารมณ, รสารมณ, และ โฝกุฐัพพะารมณ เป็นอารมณ์แก่วิถีจิตตามสมควร คือ รูปารมณ เป็นอารมณ์ของจักขุทวารวิถี เป็นต้น

ปัญจารมณ ที่เป็นอารมณ์ของปัญจาทวารวิถีเหล่านั้น คล้ายกับจะเป็นผลมาจากกรรมในอดีต เหมือนกับไฟนรก หรือวิมานของเทวดา แต่ไม่ใช่เป็นผลโดยตรงเหมือนวิบากจิต กล่าวคือ กรรมนั้น ย่อมเป็นปัจจัยทั้งแก่ นามธรรม ก็ได้แก่วิบากจิตทั้งหมดที่ปรากฏในปฏิสนธิกาลแลในวัตติกาลนั่นเอง

ส่วนกรรม คือ เจตนาที่เป็นปัจจัยแก่รูปนั้น รูปธรรมที่เป็นผลของกรรมโดยตรงก็ได้แก่ กัมมชรูปทั้งหลายที่ปรากฏเป็นร่างกายของสัตว์ มีจักขุปสาท, โสตปสาท, ฆานปสาท, ชิวหาปสาท, กายปสาท, หทัยวัตถุและถารูปที่แสดงความเป็นเพศหญิงหรือชายเหล่านี้ ย่อมได้ปัจจัยจากกรรมโดยตรง และยังมีการมปัจจัยที่ให้ผลโดยปริยายอีก ซึ่งได้แก่อารมณ์ทั้งหลายที่สัตว์กำลังได้รับอยู่ต่อหน้านั้นแหละ ฉะนั้น รูปารมณ, สัททารมณ, คันธารมณ, รสารมณ และโฝกุฐัพพะารมณ ที่เป็นอารมณ์ แก่ปัญจาทวารวิถีนั้น จึงเป็นปริยายผลส่วนหนึ่งจากกรรมในอดีต และวิบากจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ เหล่านั้น มีปัญจวิญญาน, สัมปฏิจฉันนจิต, สันตริณจิต และตทาลัมพนจิต ก็ล้วนแต่เป็นวิบากจิต อัน เป็นผลของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมโดยตรง^{๔๗}

^{๔๔} วรณสัทธาธิ ไวยาเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๒๕.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๔๖} วรณสัทธาธิ ไวยาเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๒๘.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๓๓.

๒.๖.๓ ประเภทของอารมณ์ที่เกิดทางปัญญาญาณ

ประเภทของปัญญาธรรม ที่สัตว์ทั้งหลายได้รับนั้น ย่อมมีความแตกต่างกัน มีทั้งประเภทที่ดีและไม่ดี จึงอาจแบ่งประเภทของอารมณ์เหล่านี้ได้ ๓ ประเภท คือ

๑) อติอิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ดียิ่ง เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ววิบากจิตที่ทำกิจการงาน เพื่อการขึ้นวิธึรับปัญญาธรรมนี้ ก็ได้แก่ ปัญญาญาณจิต สัมปฏิจฉันนจิต สันตึรณจิต และตทาลัมพนจิต ย่อมเป็นจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่เรียกว่า “กุศลวิบาก” และโดยเฉพาะ สันตึรณจิต และตทาลัมพนจิต ย่อมเกิดพร้อมด้วย โสมนัสเวทนา เสมอ

๒) อิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ที่น้อยกว่าอติอิฏฐารมณ์ เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ววิบากจิตที่ทำกิจขึ้นวิธึรับปัญญาธรรมนี้ก็ได้แก่ปัญญาญาณ-สัมปฏิจฉันน-สันตึรณะ และ ตทาลัมพะ จิต ที่เป็นกุศลวิบาก ชนิดที่เกิดพร้อมกับ อุเบกขาเวทนา ทั้งสิ้น

๓) อนิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ชนิดที่ไม่ดี เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ว ย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจในอารมณ์ส่วนมาก วิบากจิตที่ทำกิจในวิธึรับปัญญาธรรมที่เป็นอนิฏฐารมณ์นี้ คือ ปัญญาญาณ-สัมปฏิจฉันน-สันตึรณจิต และตทาลัมพนจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม ที่เรียกว่า “อกุศลวิบาก” และจิตเหล่านี้ย่อมเกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา เพียงอย่างเดียว

๒.๖.๔ หลักเกณฑ์การพิจารณาอารมณ์

อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ มีหลักเกณฑ์ทั่วไปในการพิจารณาได้ ๒ ประการ คือ

๑) อารมณ์ใด เป็นกุศล เกิดจากกุศล หรือเนื่องด้วยกุศล อารมณ์นั้นย่อมเป็น “อิฏฐารมณ์” คือ กุศลจิต และ เจตสิกที่ประกอบ กุศลวิบากจิต กุศลกัมมชรูป จิตชรูปที่เกิดจากกุศลจิต ตลอดจนวิสัยรูปที่เนื่องจากกุศลกรรม เมื่อเป็นอารมณ์แก่จิตอารมณ์นั้นได้ชื่อว่า เป็น “อิฏฐารมณ์”

๒) อารมณ์ใด เป็นอกุศล เกิดจากอกุศล หรือเนื่องด้วยอกุศล อารมณ์นั้นย่อมเป็น “อนิฏฐารมณ์” ได้แก่อกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบอกุศลวิบากจิต อกุศลกัมมชรูป จิตชรูปที่เกิดจากอกุศลจิต ตลอดจนวิสัยรูปทั้งหลายที่เนื่องจากอกุศลกรรม เมื่อเป็นอารมณ์ให้แก่จิต อารมณ์ชนิดนั้นชื่อว่า “อนิฏฐารมณ์”

อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งสองนี้ ยังแบ่งออกได้ ๒ ประเภท คือ

๑) สภาวะอิฏฐารมณ์ หรือ สภาวะอนิฏฐารมณ์ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ โดยธรรมชาติหรือโดยสภาวะแล้ว เป็นที่ยอมรับสภาพของอารมณ์นั้น ๆ กันโดยทั่วไปแก่สัตว์ทั้งหลายเป็น ส่วนมากกว่าเป็นที่ไม่น่ายินดี ถ้าเป็นที่น่ายินดีเป็นส่วนมาก จัดว่าเป็นสภาวะอิฏฐารมณ์ ถ้าไม่เป็นที่น่ายินดีโดยส่วนมากก็จัดว่าเป็น สภาวะอนิฏฐารมณ์

๒) ปริกัปปอิฏฐารมณ์ หรือ ปริกัปปอนิฏฐารมณ์ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่เป็นอารมณ์ปรากฏได้เพราะบุคคลว่า เป็นที่น่ายินดีแก่ตน แต่ผู้อื่นส่วนมากได้ยินดี อารมณ์ที่น่ายินดี เพราะส่วนบุคคลนั้น ชื่อว่า ปริกัปปอิฏฐารมณ์, ทำนองเดียวกัน ถ้าอารมณ์ที่ประสบนั้นไม่น่ายินดีเฉพาะตน แต่ชนส่วนมากยอมรับยินดี อารมณ์ที่ไม่น่ายินดีเฉพาะตนนี้เรียกว่า ปริกัปปอนิฏฐารมณ์ เช่น สุนัขเฒ่า โดยสภาพที่ไปแล้วเป็นสิ่งที่น่าเกลียด ทั้งซากร่างกายและกลิ่นเหม็น จัดว่าเป็นสภาวะอนิฏฐารมณ์ แต่ อารมณ์เหล่านี้กลับเป็นที่น่าชอบใจยินดีของแร้งกา เช่นนี้ถือว่า เป็นปริกัปปอิฏฐารมณ์ของแร้งกา เพราะกำหนดเอาว่า สุนัขเฒ่าเป็นอาหารอันโอชะ เป็นของดีของมัน

ในทางตรงกันข้าม ขนม-เนย ไคร ๆ ก็ชอบรับประทาน แต่คนบางคนไม่ชอบ ได้กลิ่นนมเนยนั้น เป็นของไม่ดีสำหรับตน

การตัดสินว่า อารมณ์ใดเป็นอิฏฐารมณ์ หรืออนิฏฐารมณ์นั้น มีหลักที่จะพิจารณาได้ ๕ ประการ คือ (๑) พิจารณาโดยวิบาก (๒) พิจารณาโดย มัชฌัตตบุคคล (๓) พิจารณาโดยทวาร (๔) พิจารณาโดยอารมณ์ (๕) พิจารณาโดยกาล อธิบายได้ดังนี้

๑) พิจารณาโดยวิบากจิต หมายถึง ตัววิบากจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์นั้นเป็น กุศลวิบากแล้ว อารมณ์นั้นตัดสินได้ว่าเป็น อิฏฐารมณ์แน่นอน แต่ถ้าวิบากจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์นั้นเป็น อกุศลวิบาก ก็ต้องตัดสินว่าเป็น อนิฏฐารมณ์ แน่แน่นอน

การใช้วิบากจิตเป็นเครื่องตัดสินอารมณ์ โดยความเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์นั้น เป็นเรื่องยากที่จะพึงทราบได้ แต่เป็นเครื่องตัดสินตามสภาพธรรมที่เรียกว่า “ธรรมาธิฐาน” ว่าโดยสภาวะแล้ว กุศลวิบากย่อมรับเฉพาะอิฏฐารมณ์และอกุศลวิบากรับเฉพาะอนิฏฐารมณ์ เป็นไปโดยเที่ยงแท้แน่นอน ไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่นไปได้

แต่สำหรับขวนจิตที่เป็นกุศล อกุศลขวนะ ขึ้นอยู่กับโยนิโสมนสิการหรือโยนิโสมนสิการของบุคคลเป็นสำคัญ บางครั้งรับอิฏฐารมณ์ แต่เป็นอกุศลขวนะก็ได้ หรือรับอนิฏฐารมณ์ แต่เป็นกุศลขวนะก็ได้ไม่แน่นอน ด้วยเหตุนี้จึงได้แสดงว่าใช้เฉพาะวิบากจิตเท่านั้น เป็นเครื่องตัดสินอารมณ์ จะใช้กุศล-อกุศลจิตเป็นเครื่องตัดสินอารมณ์โดยความเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์หาได้ไม่

๒) พิจารณาโดยมัชฌัตตบุคคล คือ ใช้ฐานะบุคคลชั้นกลางเป็นเครื่องตัดสิน เพราะธรรมดาบุคคลชั้นกลางที่เป็นสามัญชนทั่วไป ย่อมเห็นภาวะของวัตถุสิ่งของอย่างหนึ่ง มีสภาพละม้ายคล้ายคลึงกัน สิ่งใดที่เห็นว่าเป็นของดีก็ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า ดี สิ่งใดเป็นของไม่ดี ก็ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเป็นของ ไม่ดี มีความรู้สึกที่เป็นไปในระดับเดียวกัน

แต่ถ้าเป็นบุคคลชั้นต่ำ หรือสัตว์เดรัจฉาน แม้สิ่งที่คนทั้งหลายเห็นว่าไม่ดีก็กลับเป็นดี อย่างฐานะของเรา เช่นเศษอาหาร ไม่เป็นที่น่ายินดี แต่ของยาจก หรือของสัตว์เดรัจฉานกลับเป็นที่น่ายินดี เป็นต้น

ส่วนฐานะของคนชั้นสูงนั้น สิ่งที่สามัญชนทั่วไปเห็นว่า วัตถุสิ่งใดเขาเห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีของเขาแล้ว แต่คนชั้นสูงกลับเห็นว่า ไม่ใช่ของดีอะไรนัก เพราะที่ตนเคยเสพผ่านมาแล้วดียิ่งกว่านี้ ด้วยเหตุนี้ เมื่อจะใช้บุคคลเป็นเครื่องตัดสินอารมณ์แล้วจึงต้องอาศัย มัชฌัตตบุคคล เป็นเครื่องตัดสิน

๓) พิจารณาโดยทวาร โดยทั่วไปแล้ว วัตถุสิ่งหนึ่งใดที่มากกระทบกับทวารทั้ง ๖ แล้ว ย่อมให้ความรู้สึกที่ผิดแผกแตกต่างกัน เมื่อรับอารมณ์ ทางทวารใดเป็นที่ชอบใจในอารมณ์แก่ทวารนั้น ก็เป็นอิฏฐารมณ์ของอารมณ์นั้น แต่รับอารมณ์ทางทวารใดรู้สึกไม่เป็นที่น่าชอบใจทางทวารนั้น ก็เป็นอนิฏฐารมณ์ของทวารนั้นดังตัวอย่างเช่น พริก เมื่อว่าโดยจักขุทวารเป็นอิฏฐารมณ์ เพราะพริกมีสีสวยสดงดงามน่าดู เมื่อว่าโดยชีวหาทวารแล้ว ผู้ชอบรสเผ็ดก็เป็นอิฏฐารมณ์ ผู้ไม่ชอบรสเผ็ดก็เป็นอนิฏฐารมณ์ทางชีวหาทวาร ยิ่งดำพริกเข้าตารูสึกปวดแสบปวดร้อน ยิ่งเป็นอนิฏฐารมณ์ของกายทวาร อารมณ์ทั้งหลายที่ผ่านมาจากทวารใดเป็นสภาพของอิฏฐารมณ์ หรืออนิฏฐารมณ์ก็ตาม เมื่อเข้าถึงมโนทวารแล้ว มโนทวารที่เกิดต่อจากทวาร ที่มีอารมณ์เป็นอิฏฐารมณ์ก็เป็นอิฏฐารมณ์ด้วย ถ้าเกิดต่อจากทวารที่มีอนิฏฐารมณ์ก็จะเป็นอนิฏฐารมณ์ไปด้วย

๔) พิจารณาโดยอารมณ์ บุคคลหรือสิ่งของ ธรรมดาในบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือในวัตถุของอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ย่อมจะเป็นอารมณ์ให้แกจิตได้หลาย ๆ อารมณ์ เช่น ในบุคคลหนึ่ง ย่อมมี

ได้ทั้งรูปารมณ คือ รูปร่างผิวพรรณวรรณะ หรือสัททารมณ คือเสียงที่พูด ตลอดจนกระทั่งอุปนิสัยใจคอ เป็นคนเมตตาปราณี หรือใจหิมหินชาติเหล่านี้

เมื่อว่าโดยรูปารมณแล้ว มีรูปร่างสวยงาม สง่าผ่าเผย เป็นอริฐารมณ แล้วเมื่อว่า โดยสัททารมณ คือ น้ำเสียง ก็ช่างเจรจาไพเราะ อ่อนหวานน่าฟัง เป็นอริฐารมณ แต่เมื่อว่าโดย ธรรมารมณ คือ นิสัยใจคอแล้วอบายมุข ครอบงำ ทำให้เป็นนักเลงสุรา-นารี-พาซี-กีฬาบัตร์ จัดเป็น อนิฐารมณ เป็นต้น หรือในวัตถุสิ่งของ เช่นอาหารบางอย่าง เมื่อว่าโดยคันธารมณแล้ว มีกลิ่นเหม็น เป็นอนิฐารมณ แต่เมื่อว่าโดยรสารมณแล้วกลับมีรสเอร็ดอร่อย เป็นอริฐารมณ เป็นต้น

๕) พิจารณาโดยกาล คือ บางที่อารมณ์อย่างเดียวกันนั่นเอง บางครั้งก็เป็นอริฐารมณ แต่ บางครั้งกลับเป็นอนิฐารมณ เช่น พระองค์สิมมาลบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา มีการประพฤติธรรมจนตั้งอยู่ในอหัตตผล เป็นอหัตตผลบุคคลแล้ว กลับเป็นที่ชื่นชอบของชนทั้งหลายได้สาธุการ ขณะนั้นกลับเป็นเป็นอริฐารมณไป เป็นต้น หรือในวัตถุสิ่งของ เช่น น้ำ-ไฟ-ลม ก็ เช่นเดียวกัน

น้ำ ที่คน สัตว์ ทั้งหลายได้ใช้ซัก-ล้าง-อาบ หรือดื่มกิน ขณะนั้นก็เป็นอริฐารมณ แต่ครั้น เวลาเกิดอุทกภัย น้ำมากเกินไป จนทำอันตรายแก่ทรัพย์สิน และบุคคล จนเกินล้นความพอดี ดังนี้ กลับเป็นอนิฐารมณไป

ไฟ ให้แสงสว่างและให้ความร้อนเพื่อหุงหาอาหาร ขณะนั้นเป็นอริฐารมณ แต่พอครั้นไหม้ บ้านเรือน หรือไหม้หนังสือ เสื้อผ้าเข้า ในกาลนั้นก็เป็นอนิฐารมณไป

ลม ก็เช่นเดียวกัน ขณะที่อากาศร้อนอบอ้าว เราต้องการลมขณะนั้นก็เป็นอริฐารมณ แต่ ครั้นเวลาพัดโหมทำอันตรายแก่ทรัพย์สิน บ้านเรือน ในกาลนั้นก็จัดว่า เป็นอนิฐารมณ ดังนี้เป็นต้น^{๔๘}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงทวิปัญจวิญญาณ ในการอธิบายหลักปฏิจางสมุปบาท ตอน สังขารปัจจยา วิญญาณัง ไว้ดังนี้ว่า คำว่าวิญญาณ ได้แก่ วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ใน วิญญาณ ๖ นั้น จักขุวิญญาณ มี ๒ อย่าง คือ จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากและที่เป็นอกุศลวิบาก โสต วิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ก็อย่างนั้น มโนวิญญาณ มี ๒๒ คือ มโนธาตุ ๓ (สัมปฏิจฉันนจิตทั้ง ๒ ฝ่าย) ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกะ ๓ กามาวจรวิปากจิตเป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ ดังนี้ จึงเป็นอันรวมวิปากวิญญาณ ฝ่ายโลกียะทางวิญญาณ ๖ นี้ ทั้งหมดด้วยกันได้ ๓๒ ส่วนวิญญาณฝ่ายโลกุตระทั้งหลาย เป็นวิวิญญาณ^{๔๙}

วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร นั้น หากมีคำถามว่า “ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการดังกล่าวมานี้ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขาร” แก้วว่า “ทราบได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่ ก่อไว้ วิบากก็ไม่มี” แท้จริง วิญญาณนั้นเป็นวิบากอันวิบากในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ ย่อมไม่เกิดขึ้น ฆิว่า มันจะพึงเกิดขึ้นได้ โดยไม่อาศัยกรรมไซ้รู้ วิปากวิญญาณทุกอย่างก็จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวกได้ นะซี แต่มันไม่เกิดดอก ในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้” เพราะเหตุนี้ จึงทราบชื่อว่า วิญญาณนี้ย่อมมีเพราะ ปัจจัยคือสังขารนั้นได้

^{๔๘} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมถลสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (ครปฐม: มุลินธิเนนบมทานีรานนท์, ๒๕๔๗), หน้า ๓๓๓-๓๓๘.

^{๔๙} สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๘๘๓.

หากมีคำถามว่า “วิญญาณไหนย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารไหน” ดังนี้ไชร้ พึงตอบว่า “อันดับแรกวิญญาณ ๑๖ ดวง คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ใน มโนวิญญาณ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒ กามาวจรวิปากวิญญาณ ๘ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือปุณฺณญาภิสังขารฝ่าย กามาวจร ดังบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายกามาวจร อันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว จักขุ วิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ ที่เป็นวิบาก จึงเกิดขึ้น มโน วิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหระตจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอุปกษาสหระตจึงเกิดขึ้น มโน วิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหระตญาณสัมปยุต ที่เป็นโสมนัสสหระต ญาณสัมปยุต เกิดพร้อมกับ สังขารที่เป็นโสมนัสสสหระต ญาณวิปยุตเกิดขึ้นพร้อมกับสังขารที่เป็นโสมนัสสสหระต ญาณวิปยุต เกิดพร้อมกับสังขารที่เป็นอุปกษาสหระต ญาณสัมปยุต ที่เป็นอุปกษาสหระตญาณสัมปยุตกับสังขารที่เป็นอุปกษาสหระต ญาณวิปยุตที่เป็นอุปกษาสหระต ญาณวิปยุตกับสังขารดังนี้

ส่วนรูปาวจรวิปากวิญญาณ ๕ ดวง มีเพราะปัจจัยคือปุณฺณญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ดังบาลี ว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายรูปาวจรนั้นนั่นแหละ อันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว โยคาวจรบุคคล สงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน ฯลฯ ปัญจฌานอันเป็นวิบากอยู่” ดังนี้ รวมวิญญาณ ๒๑ ดวง ย่อมมีเพราะปัจจัยคือปุณฺณญาภิสังขาร ฉะนี้

ส่วนวิญญาณ ๗ ดวง ดังนี้ คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เปือกกุศลวิบาก ๕ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือปุณฺณญาภิสังขาร ดังบาลีว่า “เพราะกรรมเป็นอกุศล อัน บุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณอัน เป็นอันเป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนธาตุที่เป็นวิบากมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น” ดังนี้^{๕๐}

๒.๗ อุปมากระบวนการรับอารมณ์ของทวิปัญญาวิญญาณจิต

๒.๗.๑. อุปมาด้วยมะม่วง

สมมติว่า บุรุษคนหนึ่งนอนคลุ่มศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่มีผลสุกแล้วกลับไป ขณะนั้นผล มะม่วงสุกผลหนึ่งหลุดจากขั้วหล่นลงพื้นดินเสียงดังเหมือนเสียดสีอยู่ซึ่งช่องหูของเขา เขาตื่นขึ้นด้วยเสียง ของมะม่วงนั้นแล้วลืมหัดตาแลดู ในทันทีนั้นจึงเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงบิบ สูดดมกลิ่น แล้วบริโภค

เวลาที่ภวังค์พร้อมเพียงกัน พึงทราบว่าเป็นเวลาเวลาที่บุรุษคนนั้นนอนหลับที่โคนต้นมะม่วง เวลาที่อารมณ์กระทบประสาทเหมือนเวลาที่ผลมะม่วงสุกหลุดจากขั้วตกลงเสียดสีอยู่ซึ่งช่องหู เวลาที่ มโนธาตุคือกิจที่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงตกเวลาที่จักขุ วิญญาณยังทสสนกิจให้สำเร็จ เหมือนเวลาบุรุษนั้นลืมหัดตาขึ้นแลดูเวลาที่มโนธาตุซึ่งเป็นวิบากรับอารมณ์ เหมือนเวลาที่บุรุษเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงนั้น เวลาที่มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นวิบากพิจารณา อารมณ์ เหมือนเวลาที่บุรุษหยิบมะม่วงมาบิบ เวลาที่มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นกิจกำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาสูดดมกลิ่นมะม่วง เวลาที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษนั้น บริโภคมะม่วงฉะนี้

ถามว่า อุปมานี้แสดงเนื้อความอะไร ตอบว่า แสดงถึงการกระทบประสาทเป็นกิจ (หน้าที่) ของอารมณ์เท่านั้น คือเมื่ออารมณ์นั้นมากระทบประสาทแล้ว การเปลี่ยนไปแห่งภวังค์นั้น เป็นกิจของ กิริยามโนธาตุ กิจของจักขุวิญญาณมีเพียงการเห็นเท่านั้น กิจของวิบากมโนธาตุมีเพียงการรับอารมณ์

^{๕๐} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๘๘๔-๘๘๕.

เท่านั้น กิจของวิบากมโนวิญญาณธาตุมีเพียงการพิจารณาอารมณ์เท่านั้น กิจของกิริยามโนธาตุมีเพียงกำหนดอารมณ์เท่านั้น ชวนะเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์อย่างเดียว ดังนี้^{๕๑}

๒.๗.๒ อุปมาด้วยนายทวาร

พระราชอาชญาองค์หนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทม มหาเดเล็กของพระองค์ นั่งถวายนงานนวดพระยุคลบาทอยู่ มีนายทวารหุหนวกยืนอยู่ที่พระทวารมีทหารยามเฝ้าอยู่ ๓ คน ยืนเรียงตามลำดับ ครั้งนั้น มีชาวชนบทคนหนึ่งถือเครื่องบรรณาการมาเคาะประตูเรียก นายทวารหุหนวกไม่ได้ยินเสียงมหาเดเล็กผู้ถวายนงานนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ เขาจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้นมองดู ทหารยามคนที่หนึ่งจึงรับเครื่องบรรณาการแล้วส่งให้คนที่ ๒ คนที่ ๒ ส่งให้คนที่ ๓ คนที่ ๓ ทูลเกล้าถวายพระราช พระราชาจึงเสวย

อ่าวชชนจิตเหมือนมหาเดเล็กผู้นวดพระบาท จักขุวิญญาณ เหมือนนายประตูหุหนวก วิถีจิต ๓ ดวงมีสัมปฏิจฉันนะเป็นต้น เหมือนนายทหารยาม ๓ คน การที่อารมณ์มากระทบประสาทเหมือนชาวชนบทถือเครื่องราชบรรณาการมาเคาะประตูเรียกเวลาที่กิริยามโนธาตุเปลี่ยนมาแต่ภวังค์เหมือนเวลาที่มหาเดเล็กผู้นวดพระยุคลบาทให้สัญญาณ เวลาที่จักขุวิญญาณทำกิจเห็นอารมณ์เหมือนเวลาที่นายประตูหุหนวกเปิดประตูด้วยสัญญาณที่มหาเดเล็กให้สัญญาณนั้น เวลาที่วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจฉันนกิจ คือรับอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่หนึ่งรับบรรณาการ เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำสังตริณกิจ คือการพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่หนึ่งส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สองแล้ว เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำโฆฏฐัพพนกิจ คือ การกำหนดอารมณ์เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่สามทูลถวายบรรณาการแด่พระราช พระราชา เวลาที่ชวนะทำชวนกิจ คือ เสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาที่พระราชเสวยเครื่องบรรณาการฉะนั้น

ถามว่า อุปมานี้ ย่อมแสดงให้ทราบอะไร ตอบว่า ย่อมแสดงให้ทราบถึงคำนี้ว่า กิจของอารมณ์มีเพียงกระทบประสาทเท่านั้น กิจทั้งหลายของจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นเพียงการเห็น อารมณ์ การรับอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์ และการกำหนดอารมณ์เท่านั้น ชวนจิตเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์โดยส่วนเดียว ดังนี้

๒.๘ สรุปท้ายบท

ทวีปัญจวิญญาณ คือ วิบากจิตที่ทำการรู้อารมณ์ในทวาร ๕ วิบากจิตซึ่งเป็นผลของกรรมที่เคยได้กระทำไว้แล้ว กรรมมีทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม วิบากจึงมีทั้งกุศลวิบากและอกุศลวิบาก จักขุวิญญาณจึงมี ๒ ประเภท คือ จักขุวิญญาณกุศลวิบาก ๑ จักขุวิญญาณอกุศลวิบาก ๑ ทางทวารอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ทางตาขณะที่จิตเห็นสิ่งที่ดีเป็นกุศลวิบาก ถ้าเห็นสิ่งที่ไม่ดี เช่น ขยะสิ่งปฏิกูล เป็นต้น เป็นอกุศลวิบาก อีกอย่างหนึ่งจิตแต่ละขณะเมื่อเกิดขึ้นตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับไป ไม่ยั่งยืนอยู่นาน ทุกขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส ที่ดีหรือไม่ดี เป็นผลของกรรม

ลักษณะพิเศษของทวีปัญจวิญญาณจิตทั้ง ๑๐ ดวง คือมีลักษณะเพียงการเห็นแจ้งอารมณ์ มีรูป เสียง กลิ่น รส และการกระทบเป็นต้น แต่เมื่อปุถุชนทั่วไปไม่รู้เท่าทันความจริงก็ปล่อยไปตามจิตที่ปรุงแต่งเกิดเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง พระทวีปัญจวิญญาณจิต ทั้ง ๑๐ ดวงนี้ เมื่อว่าทางเบญจขันธ์ ก็

^{๕๑} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๒/๔๑๕/๗๕.

จัดเข้าในวิญญานชั้นร์ เมื่อว่าทางอายตนะ ก็จัดเข้าในมนายตนะ เมื่อว่าทางธาตุ จัดเข้าในมโนวิญญานธาตุ เมื่อว่าทางอินทรีย์ จัดเข้าในมโนอินทรีย์ เมื่อว่าทางสังขะ สงเคราะห์เข้าในทุกขสังข และในการปฏิบัติต่อทุกขสังขพระพุทธเจ้าให้กำหนดรู้(ปริยญากิจ) คือ กำหนดรู้จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และกายวิญญาน ตลอดจนเหตุเกิดและเหตุดับของวิญญานเหล่านั้น เพราะทุกข์หรือสุขหรืออุเบกขาที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น และกาย เป็นผลของกรรมในอดีต และยังสามารถพิสูจน์ได้โดยหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่กล่าวในบทต่อไป

บทที่ ๓

วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนา มีหลักคำสอนที่เป็นจริงแท้ สามารถพิสูจน์ได้ทั้งทางวิทยาศาสตร์ ทั้งวิธีการทางจิต เป็นคำสอนที่ทันสมัยอยู่เสมอ ไม่เก่าไปตามกาลเวลา หรือเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้และให้ผลได้ไม่จำกัดกาล เป็นสิ่งที่สอดคล้องสัมพันธ์กันไม่ขัดแย้งกันในตัว เป็นคำสอนที่งามในเบื้องต้นด้วยศีล งามในท่ามกลางด้วยสมาธิ งามในที่สุดด้วยปัญญา ไม่ขัดกับกฎไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงพิสูจน์อย่างแจ่มแจ้งแล้วว่า เป็นของจริง ของแท้ จึงได้ตรัสบอก แสดง แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก และทรงทำสิ่งที่ลึกซึ้ง ที่ปกปิดมานานนั้นให้เข้าใจง่ายขึ้น แก่มวลมนุษยทั้งหลาย

ฉะนั้น ต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะทำการศึกษาวิจัยวิปัสสนาภาวนาในพุทธศาสนาเถรวาทไปตามลำดับ

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ ความสำคัญของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๓ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๔ รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๕ สภาวะธรรมในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๖ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนา

คำว่า วิปัสสนา มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในคัมภีร์ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรคว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ธรรมหมวด ๒ ประการ ที่พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้ว มีอยู่ ๒ อย่าง ๑. สมณะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) ๒. วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง”^๑

ในคัมภีร์อภิธรรม มีกล่าวว่า “วิปัสสนามีในสมัยนั้นเป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิปัสสนา ที่เกิดในสมัยนั้น”^๒

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคให้ความหมายว่า คำว่า วิปัสสนา ได้แก่ เห็น เห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ^๓

อนิจจาทิวเสน วิวิธากาเรน ปสฺสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาติกา ภาวนาปณฺญา. ตสฺสา กมมฺภูฐานํ สาเยว วา กมมฺภูฐานนฺติ วิปัสสนากมมฺภูฐานํ^๔ ธรรมชาติที่เห็นสังขารธรรมโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้น ได้แก่ ปัญญาอันเกิดจากการอบรม มีปัญญาที่พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น

วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง วิวิธี อนิจจาทิกํ สงฺขารेषุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขารทั้งหลาย (วิ บทหน้า ทิส ธาตุ ในความหมายว่าเห็น ยุ ปัจจัย อา อิต, แปลง ทิส เป็น ปสฺส, ยุ เป็น อน)^๕

วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะรูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่อยู่ในบังคับบัญชา^๖ อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนา หมายถึง เห็นตามเหตุตามการณ ด้วยปัญญาตามความเป็นจริง แต่ที่มนุษย์เห็นผิดไปจากความเป็นจริงนั้นก็เพราะวิปัสสนาธรรม ๓ ประการ คือ ทิฐิวิปัสสนา (ความเห็นผิด) จิตวิปัสสนา (รู้ผิด) และสัญญาวิปัสสนา (จำผิด)^๗

พระพรหมคุณาภรณ์ให้ความหมายว่า “วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดการเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นตามที่เรารวดภาพให้มันเป็นตัวด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย”^๘ เป็นต้น

สรุปว่า วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่เห็นแจ้งสภาวะของรูปนามตามความเป็นจริง ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่สวยงาม

^๒ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

^๓ ขุ.ป.อ.(ไทย) ๖๘/๑/-/๓๕.

^๔ พระสุนทรญาณจารย์, อภิธมมตตสงคหปาลิยา สห อภิธมมตตวิภาวิณี นาม อภิธมมตตสงคหฎฐิกา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๖๗.

^๕ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี) ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๘), หน้า ๘๒๔.

^๖ พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารี, รวบรวม/เรียบเรียง.รายวิชา สติปัฏฐานภาวนา (Satipatthana bhavana), เอกสารประกอบการสอน, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๖), หน้า ๒๐.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๖.

๓.๑.๒ ความหมายของภาวนา

ภาเวติ กุสลธมฺเม อาเสวติ วฑฺฒเตติ เอตายาติ ภาวนา^๙ แปลว่า ธรรมชาติเป็นเครื่องยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ คือ เสพคฺัน ทำให้เพิ่มพูนขึ้น

ภาเวเนติ จิตตสนฺตานิ เอตาทิติ ภาวนา แปลว่า คุณชาติที่เป็นเครื่องอบรมกระแสจิตเกิด^{๑๐}

ภาเวติ กุสลธมฺเม อาเสวติ วฑฺฒเตติ เอตายาติ ภาวนา แปลว่า ธรรมชาติเป็นเครื่องยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ คือ เสพคฺัน ทำให้เพิ่มพูนขึ้น ภาวนา แปลว่า ภาวนา, การเจริญ, การทำให้มีให้เป็นขึ้น ภาเวตีติ ภาวนา คุณชาติที่ยังกุศลให้มีขึ้น (ภู ธาตุในความหมายว่ามี, เป็น ยุ ปัจจัย อา อิต, พกฺทธิ อู เป็น โอ, แผลง โอ เป็น อว, ยุ เป็น อน)^{๑๑}

การเจริญวิปัสสนา คือ การเห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น อากาโรที่เคลื่อนไหว ใจที่คิด เป็นต้น หรือการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรมโดยความเป็นไตรลักษณ์ ตามความเป็นจริง”^{๑๒}

ดังนั้น เมื่อนำคำ ๒ คำ คือ วิปัสสนา + ภาวนา มาสมาสกัน จึงได้ความหมายว่า ธรรมชาติเครื่องอบรมปัญญาในการพิจารณาให้เห็นรูปนามขันธ ๕ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยวิธีการต่าง ๆ หรือธรรมชาติเครื่องอบรมปัญญาในการพิจารณาให้เห็นสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งมีอย่างต่าง ๆ ในสังขารทั้งหลาย

๓.๒ ความสำคัญของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนานับว่ามีความสำคัญต่อพุทธศาสนิกชนอย่างยิ่ง เพราะเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือ การหลุดพ้นจากทุกข์ด้วยปัญญา อันเกิดจากการอบรมวิปัสสนากรรมฐานนี้เอง ในคัมภีร์อังคตตรนิกายกล่าวความสำคัญของวิปัสสนาไว้ดังนี้ว่า “วิปัสสนาที่ภิกษุเจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมละอวิชชาได้ ปัญญาที่เศร้าหมองเพราะอวิชชา ย่อมไม่เจริญ เพราะสํารอกอวิชชา จึงมีปัญญาวิมุตติ”^{๑๓}

๑) สติปัฏฐานเป็นโคจรของพ่อเรา ดังพระบาลีว่า โคจรเ ภิกฺขเว จรตฺ สเก เปตฺติเก วิสเย โคจรเ ภิกฺขเว จรตฺ สเก เปตฺติเก วิสเย โคจรเ น ลจฺจติ มาโร โอตารํ น ลจฺจติ มาโร อารมฺมณํ โโก จ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน โคจรโ โโก เปตฺติโก วิสโย ยทิทํ จตฺตารโ สติปัฏฐานา.^{๑๔} แปลว่า ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายท่องเที่ยวไปในโคจร อันเป็นอารมณ์ของพ่อตนเอง ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลาย ท่องเที่ยว

^๙ ภาววินิฎฺฐิกา (บาลี) หน้า ๑๗๑.

^{๑๐} พระคันธสาราภิงศ์, อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี แปล, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันกราฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๔๗๘, ๗๖๐.

^{๑๑} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี) ป.ธ.๙. ราชบัณฑิต, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๕๓.

^{๑๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมาจารย์ รวบรวม/เรียบเรียง, ราชวิชา สติปัฏฐานภาวนา (Satipatthana bhavana), (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๖), หน้า ๒๑.

^{๑๓} อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

^{๑๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๗๒/๑๒๙.

ไปอยู่ในโคจรอันเป็นอารมณ์ของพ่อของตน มารก็จะไม่ได้ช่อง มารก็จะไม่ได้อารมณ์ ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นโคจรอันเป็นอารมณ์ของพ่อตนเอง ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ ประการ

๒) สติปัฏฐานเป็นการรักษาตนเองและผู้อื่น ดังพระพุทธพจน์ว่า อุตตานํ ภิกขเว รกขิสสามีติ สติปัฏฐานํ เสวิตัพพํ ปรี รกขิสสามีติ สติปัฏฐานํ เสวิตัพพํ อุตตานํ ภิกขเว รกขณโต ปรี รกขติ ปรี รกขณโต อุตตานํ รกขติ.^{๑๕} ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงปฏิบัติสติปัฏฐานด้วยคิดว่า เราจักรักษาตนเอง พึงปฏิบัติสติปัฏฐานด้วยคิดว่า เราจักรักษาคนอื่น ภิกษุทั้งหลาย ผู้รักษาตนเองชื่อว่า รักษาคนอื่น ผู้รักษาคือคนอื่นชื่อว่ารักษาตนเอง

๓) สติปัฏฐานทำให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ยาวนาน ดังพระบาลีว่า จตฺตุนนํ โข อาวุโส สติปัฏฐานานํ ภาวิตตตฺตา พหุลีกตตตฺตา ตถาคเตตฺตา ปรีนิพฺพเตตฺตา สทฺธมฺโม จิรญฺจิตฺติโก โหติ.^{๑๖} ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มากซึ่งสติปัฏฐาน ๔ เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว พระสัทธรรมจึงตั้งมั่นอยู่ยาวนาน

๔) สติปัฏฐานทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์ ดังหลักฐานว่า จตฺตาโร สติปัฏฐานา ภาวิตา พหุลีกตา สตเต โภชณฺงเค ปรีปุเรนฺติ สตเต โภชณฺงคา ภาวิตา พหุลีกตา วิชชาวิมุตฺตี ปรีปุเรนฺติ.^{๑๗} สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วย่อมทำโภชนงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ โภชนงค์ ๗ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์

สรุปได้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องวิปัสสนา และทรงพร่ำสอนวิปัสสนามาตั้งแต่นั้น จนกระทั่งเข้าสู่พระปรินิพพาน ดังนั้น กรรมฐานซึ่งเป็นคำสอนอันสำคัญสูงสุดในพุทธศาสนา ที่เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง^{๑๘}

๓.๓ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

อารมณ์ของวิปัสสนา ในพระไตรปิฎกไม่มีปรากฏใช้คำนี้ แต่พบคำว่า “ธรรมที่ควรกำหนดรู้”^{๑๙} บ้าง “ธรรมที่ควรละ” บ้าง ว่า “ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง” บ้าง ว่า “ธรรมที่ควรเจริญ”^{๒๐} บ้าง ว่า “ธรรม”^{๒๑} บ้าง แทน ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามีพบคำว่า “วิปัสสนาภูมิ” บ้าง “ภูมิของปัญญา”^{๒๒} บ้าง ก็คืออย่างเดียวกัน ต่างกันแต่ชื่อเรียก คำเหล่านี้ทั้งหมดหมายถึงอารมณ์ของวิปัสสนา อันได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท หรือสรุปลงในรูปและนามนั่นเอง หมายถึงอารมณ์ที่แท้จริงอันประเสริฐ ที่เป็นความจริงอันสูงสุด ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอภิธรรมปิฎก ภาษาบาลี เรียกว่า ปรมาตถธรรม ซึ่งเป็นสภาพเว้นจากสัตว์ บุคคล ได้แก่ ธรรมชาติที่

^{๑๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๘๕/๑๔๗.

^{๑๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๘๘/๑๕๐.

^{๑๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๘๗/๖๘.

^{๑๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔-๑๖.

^{๑๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๓/๓๕.

^{๒๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๕๓๒/๓๗๐.,

^{๒๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙๐/๑๕๐.

^{๒๒} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๘๓๙.

เป็นความจริง หรือ จริงโดยปรมาตม์ (ปรมาตม์จะ) ที่สัตว์ทุกจำพวกสามารถสัมผัสรับรู้ได้ผ่านทางอายตนะ ๖ ไม่ใช่จริงโดยสมมติกัน (สมมติจะ) ที่บุคคลบางพวก บางกลุ่มเข้าใจกันเท่านั้น^{๒๓}

อารมณ์วิปัสสนาว่าโดยวิปัสสนาภูมิหรือภูมิแห่งปัญญาท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๔ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งจำแนกได้ดังต่อไปนี้

๑) ชั้นที่ ๕

สภาพธรรมที่ชื่อว่า ชั้นที่ เพราะอรรถว่า เป็นกลุ่ม เป็นกอง หรือ สภาพธรรมที่ทรงไว้ซึ่งอาการว่างเปล่าจากอึดตะ หรือสภาพธรรมที่ถูกทุกข์ต่าง ๆ เคี้ยวกิน^{๒๔} ได้แก่

๑) รูปชั้น รวมธรรมชาติที่มีความสลายไป ไทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน มี ๒๘ ประการ คือ ภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔^{๒๕}

๒) เวทนาชั้น รวมธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน ได้แก่ เวทนา ๓ เวทนา ๕ หรือเวทนา ๖ หรือเวทนาเจตสิก ๑

๓) สัญญาชั้น รวมธรรมชาติที่มีความจำเป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน ได้แก่ สัญญา ๖ คือ รูปสัญญา สัทสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภภุสัญญา พัสสัญญา ฌมสัญญา หรือสัญญาเจตสิก ๑

๔) สังขารชั้น รวมธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน ได้แก่ เจตสิก ๕๐ เว้นเจตสิก ๒ ข้างต้น

๕) วิญญาณชั้น^{๒๖} รวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน ได้แก่จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง

๒) อายตนะ ๑๒

สภาพธรรมที่ชื่อ อายตนะ เพราะเป็นที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ ๑ เพราะแผ่อายะ คือจิต และเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้น ๆ ๑ เพราะนำอายตนะ คือ สงสารทุกข์อันยึดเยื่อไป ๑ เพราะเป็นที่สืบทอดแห่งจิตและเจตสิก ๑ มี ๑๒ อย่าง^{๒๗} คือ

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาทรูป

๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาทรูป

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาทรูป

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๗๕.

^{๒๔} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นครปฐม: มูลนิธิแนบมหารานนท์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^{๒๕} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๗๔๑

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๑.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๕.

๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาทรูป

๖) รูปายตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ วัณณรูป

๗) สัททหายตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สัททรูป

๘) คันธายตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ คันธรูป

๙) รสายตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ รสรูป

๑๐) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ ปฐวีรูป (ดิน) เตโชรูป (ไฟ) และวาโยรูป (ลม)

๑๑) มนายตนะ จิตชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้เจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง

๑๒) ัมมายตนะ ธรรมชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต, เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖, เจตสิก ๕๒, นิพพาน^{๒๘}

๓) ธาตุ ๑๘

ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่าทรงสภาพของตนไว้ ๑ เพราะอรรถว่าทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์เป็นอเนกประการตามสมควรแก่การสมภพ ๑ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้สัตว์เสวยสังสารทุกข์ ๑ เพราะอรรถว่าเป็นเพียงทรงทุกข์ไว้เท่านั้น ๑ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ เพราะอรรถว่าอันสัตว์ทรงไว้คือธารไว้ดูจภาวะอันชนผู้นำภาระไปทรงไว้ฉะนั้น ๑ เป็นต้น^{๒๙} มี ๑๘ ประการ

๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับรู้อารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาทรูป

๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับสัททารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาทรูป

๓) ฆานะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับคันธารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาทรูป

๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับรสารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาทรูป

๕) กายธาตุ กายะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับโผฏฐัพพารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาทรูป

^{๒๘} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

^{๒๙} พระพรหมมุนี (จันทน์ พรหมคุตโต), อภิธรรมมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมมัตถวิภาวินิฎฐา แปล, หน้า ๒๙๖.

๖) รูปธาตุ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ វិณณรูป คือ สีต่าง ๆ

๗) สัทธาตฺ สัททารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ

๘) คันธธาตฺ คันธารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาท องค์ธรรม ได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ

๙) รสธาตฺ รสอารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบชีวหาปสาท องค์ธรรม ได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ

๑๐) โผฏฐัพพธาตฺ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายปสาท องค์ธรรม ได้แก่ ปฐวีรูป เตโชรูป และวาโยรูป คือ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑) จักขุวิญญานธาตฺ จักขุวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็นรูปารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒

๑๒) โสตวิญญานธาตฺ โสตวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตวิญญานจิต ๒

๑๓) ฆานวิญญานธาตฺ ฆานวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้จักกลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒

๑๔) ชิวหาวิญญานธาตฺ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒

๑๕) กายวิญญานธาตฺ กายวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒

๑๖) มโนธาตฺ จิต ๓ ดวง ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญญาารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒

๑๗) มโนวิญญานธาตฺ จิต ๗๖ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้อารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง (เวไนทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตฺ ๓)

๑๘) อัมมธาตฺ สภาพธรรม ๖๙ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะลักษณะของตน ๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑^{๓๐}

๔) อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง ซึ่งมีความสามารถทำให้สภาพธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้นต้องเป็นไปตามอำนาจปกครองของตน มี ๒๒ ประการ คือ

๑) จักขุนทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับรูปารมณฺ์ องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาทรูป

๒) โสตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับสัททารมณฺ์ องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาทรูป

๓) ฆานินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับคันธารมณฺ์ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาทรูป

๔) ชิวหินทรีย์ ธรรมชาติเป็นผู้ปกครองในการรับรสอารมณฺ์ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาทรูป

^{๓๐} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, หน้า ๑๒๒-๑๒๓.

๕) กายินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับโภภะพารมณฺ์ องค์ธรรมได้แก่ อิตถิ
 ภาวรูป

๖) อิตถินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง องค์ธรรมได้แก่ อิตถิ
 ภาวรูป

๗) ปริสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย องค์ธรรมได้แก่ ปริสภาวะรูป

๘) ซีวิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูป-นาม องค์ธรรมได้แก่ ซีวิตรูป
 และซีวินทรีย์เจตสิก

๙) มนินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด

๑๐) สุขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรมได้แก่
 เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๑) ทุกخينทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์กาย องค์ธรรมได้แก่
 เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ องค์ธรรมได้แก่
 เวทนาเจตสิก ที่ในโสมนัสสสสคตจิต ๖๒^{๓๑}

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม
 ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๑๔) อุเปกخينทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม
 ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕

๑๕) สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่
 สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๖) วิริยินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียรต่ออารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่
 วิริยเจตสิก ในวิริยสัมปยุตจิต ๑๐๕

๑๗) สตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก
 ที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๘) สมาธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครอง ที่ในการตั้งใจมั่นในอารมณ์ องค์ธรรม
 ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๗๒ (เว้น อวิริยจิต ๑๖, วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑)

๑๙) ปัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครอง ในการรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง
 องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒๐) อนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่
 ตนยังไม่เคยรู้ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมัคคจิต ๑

๒๑) อัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้ องค์ธรรม
 ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมัคคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว
 องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในอรหัตตผลจิต ๑

^{๓๑} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค,
 หน้า ๔๘-๕๐.

๕) อริยสัจ ๔

ธรรมชาติทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่า อริยะ เพราะเป็นธรรมทำคนให้เป็นอริยะ ชื่อว่า สัจจะ เพราะเป็นของแน่แท้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อริยสัจ^{๓๒} มี ๔ อย่าง

๑) ทุกขอริยสัจ เพราะทั้งนำเกลียดและว่างเปล่า^{๓๓}

๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ เพราะเมื่อมีการประกอบกันเข้า (แห่งปัจจัย) ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ เพราะไม่มีที่คุมขังแห่งทุกข์ที่เรียกว่าคุกสังสารวัฏ ๑ เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดับ คือความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์ ๑^{๓๔}

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เพราะเป็นธรรมมุ่งหน้าต่อทุกขนิโรธนั้น โดยมีทุกขนิโรธนั้นเป็นอารมณ์ ๑ และเพราะเป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธ ๑^{๓๕}

ความหมายตามอรรถของอริยสัจ ๔ ^{๓๖}

๑. อรรถของทุกขอริยสัจ มี ๔

๑) ปิณฑุญโธ	มีการบีบคั้นเป็นอรรถ
๒) สงขตตุญโธ	มีการปรุงแต่งเป็นอรรถ
๓) สนตปาญโธ	มีความเร่าร้อนเป็นอรรถ
๔) วิปริณามญโธ	มีความแปรปรวนเป็นอรรถ

๒. อรรถของทุกขสมุทยอริยสัจ มี ๔

๑) อายุหนญโธ	มีการประมวลทุกข์มาให้เป็นอรรถ
๒) นิทานญโธ	มีการนำทุกข์มามอบให้เป็นอรรถ
๓) สโยคญโธ	มีการร้อยรัดสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในภพเป็นอรรถ
๔) ปลิโพธญโธ	มีการพัวพันสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในกองแห่งทุกข์เป็นอรรถ

๓. อรรถของทุกขนิโรธอริยสัจ มี ๔

๑) นิสสรณญโธ	เป็นธรรมที่อยู่นอกกองทุกข์เป็นอรรถ
๒) วิเวกญโธ	เป็นธรรมที่สงบจากกิเลสและกองทุกข์เป็นอรรถ
๓) อสงขตญโธ	เป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัยมาปรุงแต่งเป็นอรรถ
๔) อมตญโธ	เป็นธรรมที่ไม่ตายเป็นอรรถ

๔. อรรถของทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา มี ๔

๑) เหตุวญโธ	เป็นเหตุให้สัตว์พ้นทุกข์เป็นอรรถ
๒) ทสสนญโธ	เป็นเหตุให้เห็นนิโรธเป็นอรรถ
๓) นียยานญโธ	มีการมอบความพ้นทุกข์ให้เป็นอรรถ

^{๓๒} พระสมุ้งกลางจารย์, อภิธมมตตสงคหปาลิยา สห อภิธมมตตวิภาวิณี นาม อภิธมมตตสงคหฎีกา, หน้า ๒๒๙.

^{๓๓} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๘๐๓.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๔.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๔.

^{๓๖} พระพุทธโฆสจารย์, วิสุทธิมรรค (บาลี) ตติโย ภาค, หน้า ๓๑

๔) อธิปตเตยฺยภูโโจ มีความเป็นอธิบดีเป็นอรรถ

ลักษณะทิวของอริยสัง^{๓๗}

๑. ลักษณะทิวของทุกขสัง

พารณลกขณ

มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ

ทุกขสจฺจ สนตปาปนรสี

มีความทำให้เร่าร้อนเป็นรสี

ปวตติปจฺจุปฺภูจฺจณ

มีปวัตติ (ความเป็นไปไม่แล้วไม่รอด) เป็นปัจจุปฺภูจฺจณ

๒. ลักษณะทิวของสมุทยสัง

ปภาวลกขณ

มีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ

อนุปฺเจทกณนรสี

มีอันทำไมให้ขาดสายเป็นรสี

ปฺลิตฺโพนปจฺจุปฺภูจฺจณ

มีความห่วงใยเป็นปัจจุปฺภูจฺจณ

๓. ลักษณะทิวของนิโรธสัง

สนฺตลลกขณ

นิโรธสังมีความสงบเป็นลักษณะ

อจฺจุตฺริสี

มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นรสี

อนิมีตฺตปจฺจุปฺภูจฺจณ

มีความไม่มีนิमित (เครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นปัจจุปฺภูจฺจณ

๔. ลักษณะทิวของมรรคสัง

นียยานลกขณ

มีความนำออก (จากคุกสังสารวัฏ) เป็นลักษณะ

กิลฺเลสฺปนฺนทกณนรสี

มีการทำความละกิเลสเป็นรสี

วฺภูจฺจณปจฺจุปฺภูจฺจณ

มีความออก (จากนิमितและปวัตติ) เป็นปัจจุปฺภูจฺจณ

องค์ธรรมของอริยสัง ๔

๑) ทุกขสัง ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ ดวง, เจตสิก ๕๑ ดวง, รูป ๒๘ ดวง นี้เรียก ทุกขอริยสังจะ

๒) สมุทยสัง ได้แก่ โลกเจตสิก ๑ ดวง

๓) นิโรธสัง ได้แก่ พระนิพพาน

๔) มรรคสัง ได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวง ที่ในมัคคจิต เรียกว่า “มรรคสังจะ”

ส่วนมัคคจิตตูปบาทที่เหลืออีก ๒๙ ผลจิตตูปบาท ๓๗ จัดเป็นสังจวิมุติไป เพราะไม่ได้อยู่ในกิจของอริยสังจะ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเอง^{๓๘}

๖) ปฏิจฺจสมุปฺบาท ๑๒

ธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น พึงทราบว่ ชื่อปฏิจฺจสมุปฺบาทฯ ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ พึงทราบว่ชื่อ ปฏิจฺจสมุปฺบันนธรรม ฯ^{๓๙} มี ๑๒ ประการ คือ

ลักษณะทิวตูกะของปฏิจฺจสมุปฺบาทแต่ละองค์^{๔๐}

๑. ลักษณะทิวตูกะของอวิชา

อณฺญาณลกขณ

มีความไม่รู้เป็นลักษณะ

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^{๓๘} พระมหาแสวง โชติปาโล, คัมภีร์ปรมัตถสังคหะ, (นนทบุรี : ๒๕๒๒), หน้า ๕๐๗.

^{๓๙} สมเด็จพระพุทธสาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), วิสุทธิมรรคแปล, หน้า ๘๓๙.

^{๔๐} พระพุทธโฆสสาจารย์, วิสุทธิมคโค (ตติโย ภาค), หน้า ๑๒๒

สมโหมทรสา	มีการทำให้หลงเป็นรส
ฉาปนปจจุปฏฐานะนา	มีการปกปิด (เสียซึ่งสภาวะ) เป็นปัจจุปฏฐานะ
อาสวปทฐานะนา	มีอาสวะเป็นปทัฐานะ
๒. ลักษณะที่จตุกกะของสังขาร	
อภิสงขรณลกขณ	มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ
อายุหนรสา	มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส
เจตนาปจจุปฏฐานะนา	มีเจตนาเป็นปัจจุปฏฐานะ
อวิชาปทฐานะนา	มีอวิชาเป็นปทัฐานะ
๓. ลักษณะที่จตุกกะของวิญญาน	
วิชานนลกขณ	มีความรู้พิเศษเป็นลักษณะ
ปุพพวงคมรส	มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นรส
ปฏิสนธิปจจุปฏฐานะ	มีปฏิสนธิเป็นปัจจุปฏฐานะ
สงขารปทฐานะ	วตถารมมณปทฐานะ
	ว่า มีสังขารเป็นปทัฐานะหรือว่ามีวัตถุและ อารมณ์เป็นปทัฐานะ
๔. ลักษณะที่จตุกกะของนาม	
นมนนลกขณ	มีความนุ่มไป (สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ
สมปโยครส	มีสัมปโยค(ความประกอบกันและกันไว้) เป็นรส
อวินิพโภคปจจุปฏฐานะ	มีความไม่แยกกันเป็นปัจจุปฏฐานะ
วิญญานปทฐานะ	มีวิญญานเป็นปทัฐานะ
๕. ลักษณะที่จตุกกะของรูป	
รูปปนลกขณ	มีความ (รู้จัก)สลายเป็นลักษณะ
วิกิรณรส	มีความกระจายตัวเป็นรส
อพยากตปจจุปฏฐานะ	มีความเป็นอภัยกถเป็นปัจจุปฏฐานะ
วิญญานปทฐานะ	มีวิญญานเป็นปทัฐานะ
๖. ลักษณะที่จตุกกะของสฬายตนะ	
อายตนลกขณ	มีความติดต่อกันเป็นลักษณะ
ทสสนาทิรส	มีการเห็นเป็นต้นเป็นรส
วตถุทวารภาวปจจุปฏฐานะ	มีความเป็นวัตถุและเป็นทวารเป็นปัจจุปฏฐานะ
นามรูปปทฐานะ	มีนามรูปเป็นปทัฐานะ
๗. ลักษณะที่จตุกกะของผัสสะ	
ผัสสนลกขณ	มีความถูกต้องเป็นลักษณะ
สงฆมฏฐานโรส	มีการกระทบเข้าเป็นรส
สงคตปจจุปฏฐานะ	มีความประจวบกัน แห่งทวารอารมณ์และวิญญานเป็นปัจจุปฏฐานะ
สฬายตนปทฐานะ	มีสฬายตนะเป็นปทัฐานะ
๘. ลักษณะที่จตุกกะของเวทนา	
อนุภวนลกขณ	มีการประสพ (อารมณ์) เป็นลักษณะ

วิสัยรสสมโภครสา	มีการเสวยรสอารมณ์เป็นรส
สุขทุกข์ขบจุฏฐานา	มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุภูฏฐาน
ผสสพทฐานา	มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน
๙. ลักษณะที่จตุกกะของตัณหา	
เหตุลกขณ	มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกข์สมุทัย) เป็นลักษณะ
อกิณนทรรสา	มีความมุ่งยินดี (ในอารมณ์นั้น ๆ) เป็นรส
อดีตติการปัจจุภูฏฐานา	มีความไม่อ้อม (ในอารมณ์) เป็นปัจจุภูฏฐาน
ปทฐานา	มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน
๑๐. ลักษณะที่จตุกกะของอุปาทาน	
คหณลกขณ	มีความถือไว้เป็นลักษณะ
อมฤจนรส	มีความไม่ปล่อยเป็นรส
ตณหาทพหตตทิจฐิปัจจุภูฏฐาน	มีความเห็นด้วยอำนาจความเหนียวแน่นแห่งตัณหา เป็นปัจจุภูฏฐาน
ตณหาปทฐาน	มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน
๑๑. ลักษณะที่จตุกกะของภพ	
กมมกมมผลลกขณ	มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ
ภวานุภวนรส	มีความได้ประสบและความเป็นเรื่องๆเป็นรส
กุสลากุสลาพยากตปัจจุภูฏฐาน	มีกุศลอกุศลและอพยากตเป็นปัจจุภูฏฐาน
อุปาทานปทฐาน	มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน
๑๒. ลักษณะที่จตุกกะของชาติ	
ตตถ ตตถ ภเว ปฐมาภินิพพตติลกขณ	มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้นเป็นลักษณะ
นียยาตนรรสา	มีการเป็นไปคล้ายกับว่า มอชันธ ๕ ที่มี ขอบเขตในภพหนึ่ง ๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นกิจ
อดีตภวโต อธิ อุมมชชนปัจจุภูฏฐานา	มีการผุดขึ้นในภพนี้จากภพก่อนเป็นผล
ทุกข์วิจิตตตตตปัจจุภูฏฐานา	หรือ มีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์เป็นผล
อุปจิตนามรูปปทฐานา	มีรูปนามที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นเหตุใกล้
ลักษณะที่จตุกกะของชรา	
ขณธปริปากลกขณ	มีความแก่ของชั้น ๕ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันภพ เป็นลักษณะ
มรณูปนยรรสา	มีการนำเข้าไปใกล้ความตายเป็นกิจ
โยพพนวินาสปัจจุภูฏฐานา	มีการทำลายซึ่งวัยที่ดีเป็นผล
ปริปัจจมานนามรูปปทฐานา	มีนามรูปทั่วไปที่กำลังแก่เป็นเหตุใกล้
ลักษณะที่จตุกกะของมรณะ	
จตุตลกขณ	มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่เป็นลักษณะ
วิโยครส	มีการจากกันกับสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่เคยเห็นกันในภพนี้เป็นกิจ
คติวิปวาสะปัจจุภูฏฐาน	มีการไปจากภพเก่าเป็นผล
ปริภิกษมานนามรูปปทฐาน	มีนามรูปที่กำลังดับอยู่เป็นเหตุใกล้

ลักษณะที่จตุกกะของโสกะ	
อนัตตนิชฌานลกฺขโณ	มีการเผาอยู่ภายใน หรือมีความเหี่ยวแห้งใจ เตื่อตร้อนใจ
เป็นลักษณะ	
เจโตปรินิชฌายนรโส	ทำให้จิตเตื่อตร้อนอยู่เสมอ เป็นกิจ
อนุโสจจนปจฺจุปฺภูจฺจฺจฺจโน	มีความเศร้าโศกอยู่เนื่อง ๆ ไปตามความพินาศที่ตนได้
	ประสบอยู่นั้น เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา
โทสจิตตูปปาตปทฺฐจฺจฺจโน	มีโทสจิตตูปปาตเป็นเหตุใกล้
ลักษณะที่จตุกกะของปริเทวะ	
ลาลปนลกฺขโณ	มีการพิราปรำพันเป็นลักษณะ
คุณโทสปริกิตตนรโส	มีการรำพันถึงคุณและโทษเป็นกิจ
สมภมปจฺจุปฺภูจฺจฺจโน	มีจิตวุ่นวายไม่ตั้งมั่นเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของ
	บัณฑิตทั้งหลาย
โทสจิตตชมมหาภูตปทฺฐจฺจฺจโน	มีมหาภูตรูปที่เกิดจากโทสจิตเป็นเหตุใกล้
ลักษณะที่จตุกกะของทุกขะ	
กายปีฬนลกฺขณํ	มีการเบียดเบียนร่างกายเป็นลักษณะ
ทูปฺปญฺญานํ โทมนสฺสกรณฺรสํ	เป็นเหตุให้เกิดความโกรธ ความเสียใจกลุ้มใจเกิดขึ้นแก่ผู้
	ที่มีปัญญาน้อยเป็นกิจ
กายิกาพาธปจฺจุปฺภูจฺจฺจโน	มีความป่วยทางกาย เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของ
	บัณฑิตทั้งหลาย
กายปสาทปทฺฐจฺจฺจโน	มีกายปสาทเป็นเหตุใกล้
ลักษณะที่จตุกกะของโทมน์ส	
จิตตปีฬนลกฺขณํ	มีการเบียดเบียนใจเป็นลักษณะ
มโนวิฆาตฺรสํ	มีการทรมานใจเป็นกิจ
มานสพฺยาริปจฺจุปฺภูจฺจฺจโน	มีความไม่สบายใจเป็นผล
หทยวตฺถุปทฺฐจฺจฺจโน	มีหทัยวตฺถุเป็นเหตุใกล้
ลักษณะที่จตุกกะของอุปายาส	
จิตตปริทหนลกฺขโณ	มีการเผาจิตอย่างหนักเป็นลักษณะ
นิตฺถุนนรโส	มีการทอดถอนใจเป็นกิจ
วิสาทปจฺจุปฺภูจฺจฺจโน	มีกายและใจขาดกำลังเป็นอาการปรากฏแก่ ปัญญา ของ
	ของบัณฑิตทั้งหลาย
หทยวตฺถุปทฺฐจฺจฺจโน	มีหทัยวตฺถุเป็นเหตุใกล้
เมื่อว่าด้วยองค์ธรรม	องค์ปฏิจฺจสมุปปาตสามารถสงเคราะห์ในองค์ธรรมดังนี้

๑) องค์ธรรมของอวิชชา อวิชชา เมื่อว่าโดยสภาวะธรรม ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ไม่รู้ธรรม ๘ ประการ คือ ไม่รู้ปริยสัจ ๔,ไม่รู้ขั้นันท์, อายุตนะ, ธาตุ, ในอดีต, อนาคต ทั้งอดีตและอนาคต และไม่รู้ปฏิจจนุปบาทธรรม^{๔๑}

๒) องค์ธรรมของสังขาร ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ,โลกียกุศลจิต ๑๗

๓) องค์ธรรมของวิญญาน ได้แก่ วิบากวิญญาน ๓๒ ดวง ในอดีตกาล, ปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ ดวง ในปฏิสนธิกาล

๔) องค์ธรรมของนาม-รูป นาม ได้แก่ เจตสิกที่ประกอบในโลเกียวิปากวิญญาน ๓๒ คือ เจตสิก ๓๕ รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป,ปวัตติกัมมชรูป ๑๖ (อวินิพโกครูป ๘,ปสาทรูป ๕,ถาทรูป ๑, หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ และจิตตชรูป ๑๕

๕) องค์ธรรมของสฬายตนะ ได้แก่

จักขวยตนะ	ได้แก่	จักขุปสาทรูป
โสตยตนะ	ได้แก่	โสตปสาทรูป
ฆานายตนะ	ได้แก่	ฆานปสาทรูป
ชีวหายตนะ	ได้แก่	ชีวหาปสาทรูป
กายายตนะ	ได้แก่	กายปสาทรูป
มนายตนะ	ได้แก่	โลเกียวิปากจิต ๓๒ (๑๕,๘,๙)

๖) องค์ธรรมของผัสสะ ได้แก่

จักขุสัมผัส	ได้แก่	ผัสสะเจตสิกที่ใน	จักขุวิญญานจิต ๒ ดวง
โสตสัมผัส	ได้แก่	ผัสสะเจตสิกที่ใน	โสตวิญญานจิต ๒ ดวง
ฆานสัมผัส	ได้แก่	ผัสสะเจตสิกที่ใน	ฆานวิญญานจิต ๒ ดวง
ชีวหาสัมผัส	ได้แก่	ผัสสะเจตสิกที่ใน	ชีวหาวิญญานจิต ๒ ดวง
กายสัมผัส	ได้แก่	ผัสสะเจตสิกที่ใน	กายวิญญานจิต ๒ ดวง
มโนสัมผัส	ได้แก่	ผัสสะเจตสิกที่ในโลเกียวิปากจิต ๒๒ (เว้นทวิปัญญาวิญญานจิต ๑๐)	

๗) องค์ธรรมของเวทนา ได้แก่ เวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับโลเกียวิปากจิต ๓๒ (๑๕,๘,๙)

๘) องค์ธรรมของตัณหา ได้แก่ โลกเจตสิกที่ประกอบกับสัสสตทัญญู

๙) องค์ธรรมของอุปาทาน ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘ ดวง ๑ ทัญญูเจตสิก ที่ในทัญญูสัมปยุตจิต ๔ ดวง ๑

๑๐) องค์ธรรมของภพ ได้แก่

กัมมภพ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒, โลเกียกุศลเจตนา ๑๗ รวม ๒๙

อุปติภพ ได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๒, เจตสิก ๓๕, กัมมชรูป ๒๐

๑๑) องค์ธรรมของชาติ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙, เจตสิก ๓๕, กัมมชกลาป ๓ สำหรับมนุษย์ที่เกิดในครรภ์มารดา หรือกัมมชกลาป ๔ สำหรับรูปพรหมปฏิสนธิ, และกัมมชกลาป ๗ สำหรับเทวดาที่เกิดในกามสุคติภูมิ ๗ ในขณะที่ปฏิสนธิกาล

^{๔๑} วรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (นครปฐม :มูลนิธิแนบมทานิราชนันท์, พ.ศ.๒๕๕๑), หน้า ๑๙.

๑๒) องค์ธรรมของชราภรณ์ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙, เจตสิก ๓๕, กัมมชกลาป ๓ สำหรับมนุษย์ที่เกิดในครุภุมารดา หรือกัมมชกลาป ๔ สำหรับรูปพรหมปฏิสนธิ, และกัมมชกลาป ๗ สำหรับเทวดาที่เกิดในกามสุคติภูมิ ๗ ในขณะที่ปฏิสนธิกาล

ดังนั้น อารมณวิปัสสนาจึงนับได้ ๗๓ ประการ

วิปัสสนาภูมินั้นพุทธเจ้าตรัสไว้หลายหมวดก็เพราะทรงประสงค์จะโปรดสรรพสัตว์หลายจำพวกดังที่ท่านกล่าวไว้ “แท้จริง สัตว์มี ๓ เหล่า ด้วยอำนาจความหลงมกมายในนาม ๑ ในรูป ๑ และในนามและรูปทั้ง ๒ นั้น ๑, หรือ ๓ เหล่า ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์แก่กล้า ๑ ไม่แก่กล้า ๑ อ่อน ๑ และด้วยอำนาจแห่งความชอบค้ำยอ ๑ ชอบค้ำปานกลาง ๑ ชอบค้ำพิสดาร ๑ ๆ บรรดาสัตว์ ๓ จำพวกเหล่านั้น สัตว์ผู้มกมายในนาม จะรู้จักชั้นนี้ได้เพราะแจกนามไว้ ๔ อย่างในชั้นนั้น ๆ สัตว์ผู้มกมายในนามและรูปทั้ง ๒ จะรู้จักกายตนะได้ เพราะแจกรูปไว้ ๑๑ ทั้งกึ่ง ๆ สัตว์ผู้มกมายในนามและรูปทั้ง ๒ จะรู้จักธาตุได้ เพราะแจกนามและรูปแม่ทั้ง ๒ ไว้ในจำพวกธาตุนั้นโดยพิสดาร ๆ อนึ่งบัณฑิตพึงประกอบคำว่า สัตว์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และชอบค้ำยอ จะรู้จักชั้นดี ๆ สัตว์มีอินทรีย์ไม่แก่กล้า และชอบค้ำปานกลาง จะรู้จักกายตนะได้ดี ๆ สัตว์ที่มีอินทรีย์อ่อนและชอบค้ำยอ จะรู้จักธาตุได้ดี”^{๑๒}

ผู้ใฝ่ใจต่อการปฏิบัติเมื่อศึกษาวิปัสสนาภูมิไป ก็สามารถเข้าใจสภาวะของนามและรูป เข้าใจสัจจะ ๒ คือ บัญญัติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ และปรมัตตสัจจะ ความจริงโดยปรมัตต ความจริงตามสภาวะที่เป็นเองได้ เมื่อรู้โดยจินตามยปัญญา^{๑๓} ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา และสุตมยปัญญา^{๑๔} ปัญญาเกิดจากการศึกษาแล้ว ก็จะเป็นแนวทางสะดวกในการทำความรู้แจ้งสัจธรรม ด้วยการดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนหยั่งรู้ได้ด้วยภาวนามยปัญญา^{๑๕} ซึ่งเป็นปัญญาลงมือปฏิบัติบำเพ็ญ จนกระทั่งบรรลุโลกิยญาณและ โลกุตตรญาณตามลำดับ ดับทุกข์โทมนัส ดับวงจรแห่งสังสารทุกข์จนหมดไปในที่สุด

สรุปได้ว่า อารมณวิปัสสนา หมายถึง สภาวะธรรมต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงจำแนกแจกแจงไว้ดังที่กล่าวแล้วนั้น เพื่อเป็นที่ต้องของการทำงานของสติ เป็นภูมิของปัญญาญาณ ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งมีปรากฏทั้งตามนัยพระอภิธรรม ทั้งนัยพระสูตร ทั้งนัยคัมภีร์วิสุทธิมรรค ทั้งหมดอย่างเดียวกัน สรุปลงในรูปนามเหมือนกันหมด และจัดลงในกิจแห่งอริยสัจ ๔ คือ ความเป็นสภาวะธรรมที่ต้องกำหนดรู้ สภาวะธรรมที่ควรละ สภาวะธรรมที่ควรทำให้แจ้ง และสภาวะธรรมที่ควรเจริญด้วยกันหมด โดยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้หลากหลาย ก็เพื่ออนุเคราะห์เวไนยสัตว์ผู้มีเหตุปัจจัยที่สั่งสมมาแตกต่างกัน เช่น จริตและสติปัญญาในการอบรมอารมณวิปัสสนาประเภทนั้น ๆ ในกาลก่อน เป็นต้น

^{๑๒} พระพรหมมุนี (จันท์ พรหมคุดโต ป.ธ.๙), อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา แปล พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๓๔๔.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๙๕.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๙๕.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕.

๓.๔ รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนาท่านจำแนกไว้ ๔ แบบ^{๔๖} คือ

๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญวิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้า เมื่อเธอเจริญ วิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้ มากซึ่งมรรค เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

๒) ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

๓) ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมณะและ วิปัสสนาควบคู่ กันไป มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

๔) ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่น สงบภายในมีภาวะที่จิตเป็น หนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

จากการศึกษาในรูปแบบเหล่านั้น สามารถสรุปลงเป็น ๒ แบบใหญ่ ๆ คือ แบบสมณะนำ ของสมณยานิกบุคคล ๑ แบบวิปัสสนานำของวิปัสสนายานิกบุคคล ๑

และเมื่อกล่าวเฉพาะรูปแบบที่ใช้ในการกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิต กล่าวคือ การกำหนด รู้จิตรับรู้อารมณ์ทางตา จิตรับรู้อารมณ์ทางหู และจิตรับรู้อารมณ์ทางจมูก เป็นต้น ในงานวิจัยนี้ จะใช้ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแบบที่ ๓ โดยการเจริญสติในขณะจิตรับรู้อารมณ์ทางตา ก็กำหนดว่า “เห็น หนอ ๆ” ขณะจิตรับรู้อารมณ์ทางหู กำหนดว่า “ได้ยินหนอ ๆ” ขณะจิตรับรู้อารมณ์ทางจมูก ก็กำหนดว่า “ได้กลิ่นหนอ ๆ” ขณะจิตรับรู้รสก็กำหนดว่า “รสหนอ ๆ” ขณะถูกกระทบทางกาย กำหนดว่า “ถูกหนอ ๆ” หรือ “เย็นหนอ ๆ” “ร้อนหนอ ๆ” เป็นต้น จนสมาธิแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ สมาธิในแบบที่ ๓ นี้คือขณิกสมาธิ ซึ่งจะแก่กล้าขึ้นโดยลำดับพร้อมกับวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นไป เมื่อ เข้าสู่ชั้นโลกุตตรญาณ คือ มัคคญาณ ผลญาณ จิตก็แนบแน่น กลายเป็นอัปนาสมาธิ มีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา เสมอด้วย อัปนาในปฐมฌาน ผู้ที่ปฏิบัติตามแบบที่ ๓ นี้เรียกว่า วิปัสสนายานิกบุคคล คือ บุคคลผู้มีวิปัสสนาเป็นยานพาหนะนำไปสู่นิพพาน

๓.๕ สภาวะธรรมในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา

สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในกระบวนการเจริญวิปัสสนา เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาที่ ดำเนินไปถูกต้อง และมีความเพียรสม่ำเสมอ เจริญก้าวหน้าไปโดยลำดับ ซึ่งสามารถกล่าวถึง กระบวนการของสภาวะธรรมในขณะวิปัสสนาเจริญไปตามลำดับ ตามหลักธรรม ๓ ประการ เหล่านี้ คือ

^{๔๖} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

๓.๕.๑ ปริญา ๓ ในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ปริญา คือ การกำหนดรู้ซึ่งเป็นกิจในอริยสังข์ข้อแรก พระพุทธเจ้าให้สาวกกำหนดรู้รูปนาม ชันธ ๕ เพื่อให้ญาณปัญญาเกิดขึ้น มุ่งไปสู่การตรัสรู้ ดังที่ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่ควรกำหนดรู้ และการกำหนดรู้ เธอทั้งหลายจงฟัง ธรรมที่ควรกำหนดรู้ เป็นอย่างไร คือ รูปเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เวทนาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สัญญาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สังขารเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ วิญญาณเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้เหล่านี้เรียกว่า ธรรมที่ควรกำหนดรู้ การกำหนดรู้เป็นอย่างไร คือ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า การกำหนดรู้”^{๔๗}

ปริญยานี้มี ๓

๑) ญาตปริญา

นักปราชญ์กำหนดรู้ค้นหา คือ รู้ เห็นว่า “นี่รูปัตถหา นี่สัททัตถหา นี่คันธัตถหา นี่รสัตถหา นี่โณภูฏัพพัตถหา นี่รัम्मัตถหา” นี้ชื่อว่า ญาตปริญา

๒) ตีรณปริญา

นักปราชญ์ทำสิ่งที่รู้แล้วให้ปรากฏอย่างนี้แล้ว พิจารณาัตถหา คือ พิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นอาหาร เป็นอย่างอื่น เป็นของทรุดโทรม เป็นเสียด เป็น อุปัทวะ เป็นภัย เป็นอุปสรรค เป็นของหวั่นไหว เป็นของผูกพัน เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นของไม่มีที่ต้านทาน เป็นของไม่มีที่หลีกเลี่ยง เป็นของไม่มีที่พึ่ง เป็นของไม่มีที่อาศัย เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ เป็นอนัตตา เป็นของมีโทษเป็นของแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นของไม่มีแก่นสาร เป็นเหตุแห่งความลำบาก เป็นดุจเพชรฆาต เป็นของปราศจากความเจริญ เป็นของมีอาสวะ เป็นของที่ถูก เหตุปัจจัยปรุงแต่ง เป็นเหยื่อแห่งมาร มีชาติเป็นธรรมดา มีชราเป็นธรรมดามีพยาธิเป็นธรรมดา มีมรณะเป็นธรรมดา มีโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เป็นเหตุเกิดทุกข์ ตั้งอยู่ไม่ได้หาความ แห่มชื่นไม่ได้ เป็นโทษเป็นของที่ต้องสลัดออกไป นี้ชื่อว่า ตีรณปริญา^{๔๘}

๓) ปหานปริญา

นักปราชญ์ครั้นพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว ย่อมละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีัตถหาอีก นี้ชื่อว่าปหานปริญา^{๔๙}

ปหานปริญา มี ๕ คือ ตทั้งคปหาน วิกขัมภนปหาน สมุจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหาน นิสสรณปหาน ในปหานเหล่านี้ เป็นกระบวนการของขั้นการละกิเลสของวิปัสสนาภาวนาที่เจริญไปตามลำดับ ดังอธิบายในอรรถกถาว่า “การละองค์นั้น ๆ ย่อมมีด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ๆ เพราะเป็นปฏิปักษ์ในวิปัสสนาญาณ มีการกำหนดรูปรูปนามเป็นต้น ดุจการกำจัดความมืด ย่อมมีได้เพราะแสงสว่างแห่งประทีป ฉะนั้น คือ ละสักกายทิฏฐิด้วยการกำหนดรูปรูปนาม ละทิฏฐิที่ไม่มีเหตุและมีเหตุไม่เสมอกัน ด้วยการกำหนดปัจจัย ละความสงสัยด้วยการข้ามความสงสัย อันเป็นส่วนภายหลังแห่งการกำหนดปัจจัยนั้นนั่นเอง ละการยึดถือว่าเราของเรา ด้วยการพิจารณากลาปะ (กลุ่ม, กอง) ละสัญญาในธรรมที่ไม่เป็นมรรค ด้วยการกำหนดมรรคและมีไช้มรรค ละอุจเฉททิฏฐิด้วยการเห็นความเกิดขึ้น ละสัส

^{๔๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๓/๓๕-๓๖.

^{๔๘} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๔.

^{๔๙} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๕.

สติปัญญาด้วยการเห็นความเสื่อม ละความสำคัญว่าไม่น่ากลัวในสิ่งที่น่ากลัว ด้วยการเห็นภัย ละความสำคัญว่าชอบใจ (ยินดี) ด้วยการเห็นโทษ, ละอภิติสัญญา (ความสำคัญว่าน่ายินดียิ่ง) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา ละความเป็นผู้ไม่อยากจะหลุดพ้น ด้วยญาณคือความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไป ละการไม่เพ่ง ด้วยอุเบกขาญาณ ละปฏิโลมในธรรมฐิติ และในพระนิพพาน ด้วยอนุโลม ละความยึดนิมิตในสังขารด้วยโคตรภู อันนี้ ชื่อว่า ตทังปหานะ อนึ่ง การละนิวรณ์ธรรมเป็นต้น นั้น ๆ ด้วยสมาธิ แยกออกเป็นอุปจารสมาธิ เพราะห้ามความเป็นไปแห่งนิวรณ์ ดุจการแหวกสาหร่ายบนผิวน้ำ โดยใช้หม้อแหวก ฉะนั้น อันนี้ชื่อว่า วิกขัมภนปหานะ ส่วนการละกองกิเลสในสันดานของตน อันนับเนื่องในสมุทัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เพื่อละกิเลสทั้งหลาย โดยที่กองกิเลสนั้นกลับเป็นไปไม่ได้อีกอย่างเด็ดขาด แห่งพระโยคาวจรผู้ชื่อว่า มีมรรคนั้น เพราะเหตุที่เจริญอริยมรรค ๔ ได้แล้ว อันนี้ชื่อว่า สมุจเฉตปหานะ อนึ่ง ข้อที่กิเลสทั้งหลายสงบระงับไปในขณะแห่งผล อันนี้ชื่อว่า ปฏิปัสสทธิปหานะ พระนิพพานที่ชื่อว่าเครื่องปรุงแต่งทั้งปวงได้ เพราะสลัดเครื่องปรุงแต่งทั้งปวงแล้ว อันนี้ชื่อว่า นิสสรณปหานะ”^{๕๐}

๓.๕.๒ วิสุทธิ ๗ ในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา

วิสุทธิ ๗ คือ ความหมดจด ๗ ประการที่นำไปสู่การสิ้นอาสวะกิเลส มีความเกี่ยวข้องกับสัมพันธกันท่านเปรียบด้วยรถ ๗ ผลัก^{๕๑}

๑) สีสวิสุทธิ

สีสวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล หมายถึง ศีลเพื่อละกิเลส ไม่ใช่ศีลเพื่อบำรุงกิเลส เพราะว่าการละศีลนั้นกิเลสก็อาศัยเกิดได้ เช่นการรักษาศีลเพื่อต้องการได้บุญ อยากได้ไปเกิดอีก อยากร่ำรวย การรักษาศีลหรือทำบุญใดๆ ที่มีเจตนาที่เป็นไปเพื่อความสุข เพื่อความร่ำรวย ศีลอย่างนี้ก็ไม่ใช่ศีลเพื่อทำลายกิเลส

ที่ชื่อว่าศีล เพราะว่า เป็นความปกติ คือ เป็นปกติอย่างเรียบร้อย มีกิริยาทางกาย ทางวาจาที่ประกอบด้วยความสุภาพเรียบร้อย หรือหมายความว่า เป็นความรองรับ เป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลาย

ศีลมี ๔ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวะปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล เมื่อว่าโดยสามัญ นิจศีล ชื่อว่า สีสวิสุทธิ^{๕๒}

๒) จิตตวิสุทธิ

สมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เพราะเป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจด ด้วยอำนาจการยังจิตให้ถึงความเป็นธรรมชาติปราศจากนิวรณ์^{๕๓}

(๓) ทิฏฐิวินิสุทธิ

การกำหนด คือ การกำหนดถือเอา ด้วยอำนาจลักษณะเฉพาะตนเป็นต้น ถึงลักษณะเป็นอาทิที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า สภาวะที่เสมอกันแห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าลักษณะ หน้าที่

^{๕๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/-/๕๐.

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๖๐/๒๘๓.

^{๕๒} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะ, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๒๘), หน้า ๑๔.

^{๕๓} พระพรหมมุนี (จันท์ พรหมคุดโต ป.ธ.๙), อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา แปล พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๔๒๖.

และสมบัติ ชื่อว่ากิจ อาการที่ปรากฏและผล ชื่อว่าปัจจุภูมิตฐาน โดยพิสดาร โดยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะมีลักษณะถูกต้องอารมณ์ ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็งแข็ง และโดยย่อ โดยนัยเป็นต้นว่า นามมีลักษณะนุ่มไป รูปมีลักษณะเปลี่ยนแปลง ดังนี้ ได้แก่ การกำหนดทุกขสัง ชื่อว่าทิวฏฐิติวุทธิ

๔) กังขาวิตรณวิสุทธิติวุทธิ

การกำหนดปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น ที่สำเร็จโดยประจักษ์เป็นอาทิ แห่งความเป็นไป แห่งนามรูปในอัทธา ๓ ด้วยอำนาจที่ทั่วไป และไม่ทั่วไปอย่างนี้ว่า อันดับแรก นามรูป ย่อมบังเกิดในปฏิสนธิกาล ด้วยอำนาจเหตุคืออวิชชา ตัณหา อุปทาน และกรรม รูปย่อมบังเกิดในปวัตติกาล ด้วยอำนาจปัจจัยคือกรรม จิต อุตุ และอาหาร อนึ่ง นาม ย่อมบังเกิด ด้วยอำนาจจักขุประสาทรูปและรูปารมณเป็นต้น และปัจจัยมีนิสสยปัจจัยและอารัมมณปัจจัยเป็นอาทิ แต่เมื่อว่าโดยพิเศษ กุศลจิตย่อมเกิดขึ้น ด้วยความถึงพร้อมแห่งเหตุ ๔ ประการ มีโยนิโสมนสิการเป็นต้น อกุศลจิตย่อมเกิดขึ้นโดยปริยายอันตรงกันข้ามจากกุศลจิตนั้น วิบากจิตย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจกุศลจิตและอกุศลจิต อาวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจภวังคจิตเป็นต้น และกิริยาชวนจิตย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสันดานของพระชีณาสพ ดังนี้ ได้แก่ การกำหนดสมุทยสัง ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิติวุทธิ เพราะข้ามพ้น คือก้าวล่วงความสงสัย ๑๖ อย่าง มีอาทิว่า ในอดีตกาลนานมาแล้ว เราได้มีแล้ว หรือหนอแล ดังนี้ และความสงสัย ๘ อย่าง มีอาทิว่า ความสงสัยในพระศาสดา^{๔๔}

๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิติวุทธิ

การที่ท่านผู้บำเพ็ญเพียรปรารภวิปัสสนาแล้ว เมื่อวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอกาสเป็นต้น คือโอภาส กล่าวคือแสงสว่างที่เปล่งออกจากสรีระ มีวิปัสสนาจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ ปีติ ๕ อย่าง มีขุททกาปีติเป็นต้น อันเกิดร่วมกับวิปัสสนาจิต ๑ ปีตสังขติ ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกายปีตสังขติและจิตตปีตสังขติ อันมีลักษณะสงบระงับความกระวนกระวายทางกายและทางจิต ซึ่งเป็นอย่างนั้น ๑ อธิโมกข์ กล่าวคือสัทธินทรีย์ ที่มีกำลัง ๑ ปัคคะ กล่าวคือวิริยสัมโพชฌงค์ อันยังกิจแห่งสัมมปปธานให้สำเร็จ ๑ สุขอันประณีตยิ่งนัก ๑ ญาณที่เป็นวิปัสสนาในพระไตรลักษณ์เช่นกับด้วยวิชระที่พระอินทร์กวัดแกว่งไป ๑ สติอันท่านเรียกว่าอุปปุฏฐาน สามารถระลึกถึงกิจที่ตนทำไว้นานเป็นต้นได้ อันเป็นสติปุฏฐาน ๑ อุเบกขาแม่ทั้ง ๒ คือ ตตรัมมัชฌัตตอุเบกขา อันเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาอันเป็นไปโดยชอบ และอาวัชชนูปกขาในมโนทวาร ๑ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ มีโอกาสเป็นต้นดังกล่าวนี้อันบังเกิดขึ้นแล้ว ความตั้งใจในรูปอันเป็นตัณหาอย่างละเอียด กระทำความอาลัยในโอภาสเป็นต้นเหล่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า โอภาสเช่นนี้ไม่เคยบังเกิดแก่เราในกาลก่อนแต่กาลนี้เลย ดังนี้ ๑ เกิดขึ้นแล้วไม่ถือเอาว่า โอภาสเป็นต้นเช่นนี้ ไม่เคยบังเกิดแล้วแก่เราเลย เราเป็นผู้บรรลุมรรค เป็นผู้บรรลุมผลแน่นอนแล้ว ดังนี้แล้ว กำหนด คือ ตัดสินลักษณะทางได้โดยนี้ว่า โอภาสเป็นต้นเหล่านี้ไม่ใช่ทาง เพราะเป็นที่ตั้งแห่งตัณหาและมานะ ที่แท้ เป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนาเท่านั้น ส่วน วิปัสสนาญาณอันดำเนินไปสู่วิถีสันขาคจากอุปกิเลสแห่งวิปัสสนานั้นเป็นทาง ดังนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิติวุทธิ เพราะรู้ เพราะเห็นทางและมีใช้ทาง และเพราะยังความสำคัญผิดในสิ่งที่มีใช้ทางว่าเป็นทางให้บริสุทธิ์ได้^{๔๕}

๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติวุทธิ

^{๔๔} พระพรหมมุนี (จันทน์ พรหมคุตโต ป.๖.๙), อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา แปล, หน้า ๔๒๗.

^{๔๕} เรือเดียวกัน, หน้า ๔๓๐.

วิปัสสนาญาณที่บรรลุถึงยอดด้วยญาณ ๘ และสังขานุโลมิกญาณ นี้เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิต^{๕๖}

๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ

อริยมรรค ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะรู้ เพราะกระทำการพิจารณาสังขะ ๔ และเพราะหมดจดจากมลทินคือกิเลสทั้งหลาย^{๕๗}

ท่านพระปุลณมันตานีบุตรกล่าวความสัมพันธ์ของวิสุทธิ ๗ ไว้ว่า “สี่วิสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย จิตตวิสุทธิมีทัญญูวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทัญญูวิสุทธิ มีกัณฑชาตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย กัณฑชาตวิสุทธิมีมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นเป้าหมาย มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิมีปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิมีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ญาณทัสสนวิสุทธิมีอนุปาทาปรินิพพานเป็นเป้าหมาย”^{๕๘}

วิสุทธิที่เป็นมูล ๒ ประการ คือ สี่วิสุทธิ ๑ จิตตวิสุทธิ ๑, วิสุทธิที่เป็นโครงร่าง ๔ ประการ คือ ทัญญูวิสุทธิ กัณฑชาตวิสุทธิ มัคคามัคคทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ, ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ อริยมรรค เพราะรู้ เพราะกระทำการพิจารณาสังขะ ๔ และเพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือกิเลส^{๕๙}

วิสุทธิ ๒ คือ สี่วิสุทธิ ๑ ทัญญูวิสุทธิ ๑ เป็นมูลของปัญญา วิสุทธิ ๕ คือ ทัญญูวิสุทธิ ๑ กัณฑชาตวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็นสรณะของปัญญา^{๖๐}

วิสุทธิ ๒ คือ สี่วิสุทธิ ๑ ทัญญูวิสุทธิ ๑ เปรียบเหมือนรากฐานของพระสฤปเจตีย์ วิสุทธิ ๔ คือ ทัญญูวิสุทธิ ๑ กัณฑชาตวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เปรียบเหมือนองค์พระสฤปเจตีย์ ญาณทัสสนวิสุทธิ เปรียบเหมือนกับฉัตรทองที่ประกอบด้วยรัตนะเป็นยอดของพระสฤปเจตีย์^{๖๑}

๓.๕.๓ วิปัสสนาญาณในกระบวนการเจริญวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาญาณ เป็นธรรมลำดับที่ ๑ ในวิชา ๘ หมายถึงปัญญาพิจารณาเห็นความจริงของรูปนามหรือขันธ ๕ มีปรากฏในคัมภีร์ที่ขนิทายว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ๑ ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้น น้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ ๑ รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวด เพ็น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมตา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้เปรียบเหมือนแก้วไพฑูรย์อันงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่เจียรระไนดีแล้ว สุกใสเป็นประกายได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาวหรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน คนตาถึงหยิบแก้วไพฑูรย์นั้นวางไว้ใน

^{๕๖} พระพรหมมุนี (จันท์ พรหมคุดโต ป.ธ.๙), *อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา* แปล, หน้า ๔๓๑.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๔.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๙/๒๙๓.

^{๕๙} พระพรหมมุนี (จันท์ พรหมคุดโต ป.ธ.๙), *อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา* แปล, หน้า ๔๓๔.

^{๖๐} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* แปล, หน้า ๙๔๘.

^{๖๑} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะ, *วิปัสสนากรรมฐาน*, (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๒๘), หน้า ๒๔.

เมื่อแล้วพิจารณา รู้ว่า ‘แก้วไพฑูรย์อันงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่เจียรระไนดีแล้ว สุกใสเป็นประกายได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาวหรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน’ ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ็น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกาย นี้’ ฉันทนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ช้อก่อน ๆ^{๖๒}

วิปัสสนาญาณในทางปฏิบัติ ๑๖ (โสฬสญาณ)

(๑) นามรูปปริจเฉทญาณ	ญาณกำหนดจำแนกนามและรูป
(๒) ปัจจยปริคคหญาณ	ญาณกำหนดรู้ปัจจัย
(๓) สัมมสนญาณ	ญาณพิจารณาเห็นไตรลักษณ์
(๔) อุทยัพพญาณ	หรือ อุทยัพพยานุปีสสนาญาณ
(๕) กังคญาณ	หรือ กังคานุปีสสนาญาณ
(๖) ภยญาณ	หรือภยตูปัญฐานญาณ
(๗) อาทีนวญาณ	หรืออาทีนวานุปีสสนาญาณ
(๘) นิพพิทาญาณ	หรือ นิพพิทานุปีสสนาญาณ
(๙) มุญจितุกัมยตาญาณ	ญาณคือความปรารถนาจะพ้นไปจากรูปนาม
(๑๐) ปฏิสังขชาญาณ	หรือ ปฏิสังขขานุปีสสนาญาณ
(๑๑) สังขารุเปกขาญาณ	ญาณพิจารณาเห็นสังขารแล้ววางเฉย
(๑๒) อนโลมญาณ	หรือ สัจจจานุโลมิกญาณ
(๑๓) โคตรภูญาณ	
(๑๔) มัคคญาณ	
(๑๕) ผลญาณ	
(๑๖) ปัจจเวกขณญาณ	

สรุปความว่า กระบวนการในวิปัสสนาที่ท่านกล่าว ทั้งโดยปริยญา ๓ ทั้งโดยวิสุทธิ ๗ ทั้งโดยวิปัสสนาญาณเหล่านี้ ซึ่งมีความแตกต่างกันไปทั้งชื่อและจำนวน แต่ก็จัดเป็นกระบวนการของวิปัสสนาที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้รูปนามชั้น ๕ เป็นต้น โดยตั้งอยู่ในหลักบุพพาคมรรค หรือ ไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา จนเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เกิดเป็นมัคคสมังคี คือ ผนึกกำลังเป็นอันเดียวกัน ก็สามารถเข้าถึงซึ่งอริยมรรค แล้วทำลายกิเลส มีอนุสัยกิเลสและสังโยชน์กิเลสเป็นต้น ที่ติดตัวมานาน พันทุกข์ ประสบกับความสุขแห่งพระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนานั่นเอง

^{๖๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗.

๓.๖ สรุปท้ายบท

วิปัสสนาภาวนา คือการพัฒนาปัญญาให้เกิดการหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะรูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่อยู่ในบังคับบัญชา หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นตามที่เรารวาทภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย

การเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นฐานะสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ในบรรดาฐานะ ๒ ในพุทธศาสนา คือ คันถฐานะ ๑ วิปัสสนาฐานะ ๑ ซึ่งฐานะแรกเป็นเครื่องสนับสนุนให้ฐานะอย่างหลังเจริญก้าวหน้าด้วยดี และพุทธศาสนาจะดำรงมั่นคงอยู่ได้นานก็เพราะมีการเจริญวิปัสสนาภาวนานี้เอง ดังนั้น การศึกษากระบวนการของวิปัสสนาภาวนาจึงมีความสำคัญต่อผู้ใคร่ในการปฏิบัติตนเพื่อศึกษาชีวิต เพื่อเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

การศึกษาวิปัสสนาภาวนานี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ใกล้ตัวเรามากที่สุด นั่นคือ การทำความเข้าใจในองค์ประกอบของชีวิต คือ ชั้นธ ๕ หรือ อารมณ ๔ มีกาย เวทนา จิต และสภาวะธรรม และทำความเข้าใจสภาวะความเป็นจริงของชีวิต โดยการนำหลักการกำหนดรู้วิปัสสนาญาณจิต เพื่อให้ปรากฏในการเจริญวิปัสสนาภาวนา จึงจะเห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ ที่จะปรากฏในบทต่อไป

บทที่ ๔

การกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักพุทธศาสนา ก็เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมของรูปนาม จนเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่น พร้อมกับพัฒนาสติปัญญา จนสามารถถอนตนขึ้นจากกิเลสที่หมักต้องอยู่ในชั้นสันดานมายาวนานได้ สามารถเปลี่ยนจริตนิสัยอันต่ำทราม เป็นไปตามอำนาจกิเลส ถูกกิเลสบงการอยู่เนื่องนิตย์ ให้มีอิสระจากการบีบคั้นของกิเลสกรรม และความบีบคั้นของทุกข์ที่เป็นผลของกิเลสกรรมในอดีต ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างสงบสันตได้อย่างแท้จริง การเจริญวิปัสสนานั้น สามารถกระทำได้หลายรูปแบบหลายวิธีการ ขึ้นอยู่กับจริตของบุคคล การพิจารณาชั้น ๕ นั้น ผู้ปฏิบัติสามารถเลือกพิจารณาชั้นใดชั้นหนึ่งก็เป็นอันชื่อว่าเจริญวิปัสสนากรรมฐานเหมือนกัน การพิจารณาวิญญาณชั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ไม่่ง่าย เพราะวิญญาณชั้น มีสภาวะเป็นนามธรรม และการกำหนดวิญญาณจิต หรือวิญญาณชั้น ก็เหมาะแก่คนที่มีจริตคือ คนที่ยึดมั่นอยู่ในความคิด หรือทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาและประสบมา ดังนั้น ผู้ศึกษาจะศึกษาเฉพาะเจาะจงลงไปในทวิปัญญาญาณจิต ๑๐ ดวง อันเป็นส่วนหนึ่งของวิญญาณชั้น ไปตามลำดับ

- ๔.๑ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับทวิปัญญาญาณจิต
- ๔.๒ สงเคราะห์ทวิปัญญาญาณจิตลงในวิปัสสนาภูมิ
- ๔.๓ ความเป็นไตรลักษณ์ทางทวิปัญญาญาณจิต
- ๔.๔ การกำหนดรู้วิญญาณชั้น
- ๔.๕ การกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๔.๖ สภาวะญาณในการกำหนดรู้ทวิปัญญาญาณจิต
- ๔.๗ สรุปท้ายบท

๔.๑ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับทวิปัญญาญาณจิต

สภาวะธรรมหรือเจตสิกที่เกิดร่วมกับทวิปัญญาญาณจิต มีสภาวะที่เกิดพร้อมกันกับจิตดับพร้อมกับจิตมีอารมณ์และที่ตั้งอาศัยอันเดียวกันกับจิต ดังอ่างพุทธพจน์ดังนี้

๔.๑.๑ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญาญาณจิตฝ่ายอกุศลวิบาก

“สภาวะธรรมที่เป็นอัพยากฤตเป็นโชน โสตวิญญาณที่เป็นวิบากสหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยสุขเวทนา มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะได้กระทำได้สั่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนาสัญญา เจตนา จิต สุข เอกัคคตา มนินทรีย์ สุขินทรีย์ และ

ชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้นหรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอภัยากฤต^๑

สภาวะธรรมหรือเจตสิกที่เกิดร่วม สรุไปได้ ๗ ประการ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ

๔.๑.๒ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญาวิญญาณจิตฝ่ายกุศลวิบาก

จักขุวิญญาณที่เป็นกุศล สหจรตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ เพราะได้ทำได้สั่งสม กามาวจรกุศลกรรมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้นผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้นแม้อื่น ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นอภัยากฤต^๒

สรุปว่า นัยทางพระอภิธรรมปิฎก สภาวะธรรมของจิตฝ่ายอกุศลวิบาก คือ จิตที่เป็นฝ่ายไม่ดี ๕ ดวง และจิตฝ่ายกุศลวิบาก หรือจิตที่เป็นฝ่ายดี ๕ ดวง รวม ๑๐ ดวงนั้น ประกอบด้วย สภาวะธรรม หรือเรียกอีกอย่างว่า เจตสิก ๗ ประการ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ

๔.๒ สงเคราะห์ทวีปัญญาวิญญาณจิตลงในวิปัสสนาภูมิ

วิปัสสนาภูมิ หรือภูมิปัญญา^๓ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ สัจจะ ๔ และปฏิจสงมุปบาท ๑๒ ซึ่งสรุปลงคือ รูปและนาม ท่านอธิบายความหมายไว้ว่า “วิปัสสนาภูมิ คือ พื้นที่กระทำวิปัสสนา หรือกรรมฐานของวิปัสสนา หรือ อารมณ์ของวิปัสสนา หมายความว่า การเจริญวิปัสสนานั้นต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ เปรียบเหมือนการจะเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารใดๆ นั้น ก็ต้องมีพื้นที่เพาะปลูก เช่น การปลูกข้าวเจ้าก็ต้องมีพื้นที่นา ปลูกข้าวโพด, มัน ก็ต้องมีพื้นที่ไร่ เป็นต้น ฉะนั้นการเจริญวิปัสสนาก็ต้องมีที่ทำงาน หรือมีที่เพาะปลูกเหมือนกัน ภูมิพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญขึ้นนั้นเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^๔ ทวีปัญญาวิญญาณจิตก็เป็นสภาวะธรรมที่จัดอยู่ในวิปัสสนาภูมิอย่างหนึ่งเพราะจัดอยู่ในชั้นหนึ่งในบรรดาชั้นทั้ง ๕

๔.๒.๑ สงเคราะห์ทวีปัญญาวิญญาณจิตในชั้น ๕

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า ชั้น ๕ เพราะอรรถว่า เป็นกลุ่ม เป็นกองกัน หมายความว่า ธรรมที่มีลักษณะเดียวกัน จัดไว้ในกองเดียวกัน ส่วนทวีปัญญาวิญญาณจิตนี้ จัดเข้าในวิญญาณชั้น ๕ คือ กลุ่มธรรมที่เป็นกองวิญญาณ หรือกองจิตทั้งหมด ตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า “วิญญาณชั้น ๕ กองจิต องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง”^๕

^๑ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐.

^๒ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๓๑/๑๒๔.

^๓ สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๗๔๑.

^๔ พระภควาณาเชมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕.

^๕ พระภควาณาเชมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๗.

๔.๒.๒ สงเคราะห์ทวีปัญญาวิญญาณจิตในอายตนะ ๑๒

ทวารและอารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้น นั้นได้ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะแผ่อายะทั้งหลาย ๑ และนำอายตนะไป ๑ เพราะเป็นบ่อเกิด ๑ ทวีปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ดวงนี้เป็นนามล้วน และอายตนะที่เป็นนามล้วน คือ มนายนตนะ ท่านจึงจัดจิต ๑๐ ดวงนี้สงเคราะห์ลงในมนายนตนะ ตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า “มนายนตนะ จิต คือ อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตและเจตสิกเกิดองค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๘ ดวง”^๖

๔.๒.๓ สงเคราะห์ทวีปัญญาวิญญาณจิตในธาตุ ๑๘

ธาตุมีความหมายหลายอย่าง ในที่นี้จะยกมา ๒ ความหมาย คือ

๑) ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วยธรรมชาตินั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ ธรรมชาติ นั้นจึงชื่อว่าธาตุ แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุทรงทุกข์ไว้ แห่งสัตว์ทั้งหลาย

๒) ทุกข์อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินั้น เหตุนี้ ธรรมชาติ นั้นจึงชื่อว่าธาตุ แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่อันสัตว์ทรงทุกข์ไว้^๗

ทวีปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ดวงนี้ สงเคราะห์ลงในธาตุ ๕ คือ

จักขุวิญญาณจิต ๒ ดวง จัดเข้าในจักขุวิญญาณธาตุ

โสตวิญญาณจิต ๒ ดวง จัดเข้าในโสตวิญญาณธาตุ

ฆานวิญญาณจิต ๒ ดวง จัดเข้าในฆานวิญญาณธาตุ

ชีวหาวิญญาณจิต ๒ ดวง จัดเข้าในชีวหาวิญญาณธาตุ,

กายวิญญาณจิต ๒ ดวง จัดเข้าในกายวิญญาณธาตุ^๘

๔.๒.๔ สงเคราะห์ทวีปัญญาวิญญาณจิตในอินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง หมายถึง ธรรมที่สามารถทำธรรมอื่นที่เกิดร่วมกับตนให้เป็นไปตามอำนาจของตน ท่านสงเคราะห์ ทวีปัญญาวิญญาณจิตเข้าใน มนินทรีย์ อินทรีย์ คือใจ อันได้แก่ จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง^๙

ในอินทรีย์ ๒๒ ทวีปัญญาวิญญาณจิตเข้าในมนินทรีย์ เพราะจิตทั้ง ๑๐ ดวง ก็คือ มนะนั้นเอง

๔.๒.๕ สงเคราะห์ทวีปัญญาวิญญาณจิตในองค์แห่งปฏิจจสมุปบาท

ในปฏิจจสมุปบาทวิญญาณเป็นทั้งผลและเหตุที่เป็นกระบวนการของปัจจัยการ คือ ในส่วนผล วิญญาณนับเป็นผลของสังขาร ดังพุทธพจน์ว่า “สังขารปัจจัยา วิญญาณัง” แปลว่า เพราะสังขารมี วิญญาณจึงมี ในส่วนเหตุ วิญญาณนับเป็นเหตุของนามรูป ดังพุทธพจน์ว่า “วิญญาณปัจจัยานามรูปัง” เพราะวิญญาณมี นามรูปจึงมี แต่เมื่อหมายเฉพาะทวีปัญญาวิญญาณแล้ว นับเข้าในส่วนผล คือ สังขาร ๓ คือ ปุณฺณาสังขาร อปุณฺณาสังขาร และอเนญชาสังขาร เป็นเหตุให้เกิดปัญญาวิญญาณจิต มีจักขุวิญญาณเป็นต้น นั่นคือวิญญาณที่เป็นวิบากนั่นเอง

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

^๗ สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๘๑๒.

^๘ พระภิกษุชานนท์ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๘-๑๙.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๐.

๔.๒.๖ สงเคราะห์ทวิปัญญาวิญญานจิตในอริยสัจ ๔

อริยสัจ คือ ความจริงที่เป็นของพระอริยเจ้าหรือว่าเป็นธรรมอันประเสริฐ ทวิปัญญาวิญญานจิตทั้ง ๑๐ ดวง สงเคราะห์เข้าใน ทุกขอริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐคือสภาพทุกข์อันเป็นฝ่ายผลของกรรม และทุกข์สัจ มีองค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๑ ดวง^{๑๐}

สรุปความว่า ทวิปัญญาวิญญานจิตทั้ง ๑๐ ดวงนี้ ว่าโดยชั้นได้แก่ วิญญานชั้น ชั้นที่ทำให้หน้าทีรู้แจ้งอารมณ์ ว่าโดยอายตนะ ได้แก่ มนายตนะ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งสภาพรู้ ว่าโดยธาตุ ได้แก่ จักขุวิญญานธาตุ เป็นต้น เพราะทรงสัตว์ไว้ในทุกข์อันเกิดจากการรับรู้ทางตา เป็นต้น ว่าโดยอินทรีย์ ได้แก่ จักขุนทรีย์ เป็นต้น เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นใหญ่ในการรู้ทางตา เป็นต้น ว่าโดยอริยสัจ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ เพราะเป็นสิ่งที่เป็ผลของกรรม และกิจของทุกข์สัจ ก็คือ การกำหนดรู้ (ปริยญาณกิจ) ว่าโดยปฏิจสมุปบาท ได้แก่ จักขุวิญญาน เป็นต้น ที่เป็นผลของสังขาร และเป็นเหตุของนามรูปต่อไป

๔.๓ ความเป็นไตรลักษณ์ทางทวิปัญญาวิญญานจิต

ทวิปัญญาวิญญานหรือวิญญาน ๖ มีจักขุวิญญาน เป็นต้น เป็นสภาวะธรรมที่ตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ คือ สภาพที่ไม่เที่ยง (อนิจจัง) สภาพที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกข์) และสภาพที่ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) ข้อความที่ปรากฏในอนัตตลักขณสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ว่า “วิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา” “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า”^{๑๑} และว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญานเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าวิญญานนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ วิญญานนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในวิญญานว่า วิญญานของเราจงเป็นอย่างนี้ วิญญานของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะวิญญานเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญานจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในวิญญานว่า “วิญญานของเราจงเป็นอย่างนี้ วิญญานของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”^{๑๒}

๔.๓.๑ วิญญานมีความเป็นสภาพไม่เที่ยง (อนิจจตา)

ผู้ที่ไม่สามารถเฝ้าสังเกตและกำหนดรู้จิตที่เกิดขึ้นและดับไปมักคิดว่าจิตเป็นสภาวะธรรมที่คงทน ยั่งยืน และคิดว่ามีจิตดวงเดียวเป็นผู้รับรู้การเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส และการคิดนึก จิตดวงเดียวกันนี้เป็นผู้เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น เป็นต้นเป็นเวลานาน ๆ จิตในวัยเด็กจะอยู่ไปจนวันตาย บ้างยังเชื่ออีกว่า จิตดวงนี้เมื่อตายไปจะย้ายไปอยู่ในภพใหม่ ความเชื่อของคนทั่วไปเป็นอย่างนี้ซึ่งเข้าใจว่าจิตเที่ยงแท้และยั่งยืน

ผู้ปฏิบัติที่เฝ้าสังเกตสภาวะธรรมรูปนามในขณะที่กำหนดรู้สภาวะของทวารของท้องนั้น เมื่อสังเกตเห็นความคิดผุดขึ้นมา ก็จะกำหนดรู้การคิดนั้น และความคิดก็จะดับไปในทันทีที่กำหนด ทำให้ผู้ปฏิบัติ

^{๑๐} พระภาวนาชมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๑๒-๑๑๓.

^{๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๙.

^{๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๘.

เข้าใจได้ว่า ความคิดไม่มีมาก่อนหน้านี้ เพราะไม่ได้กำหนดรู้มาก่อน เมื่อได้กำหนดรู้ความคิดนั้น จึงเห็นความคิดได้ดับไปอย่างนั้นรวดเร็ว เดียวนี้ และได้รู้ตามความเป็นจริงแล้วว่า ความคิดมีลักษณะไม่เที่ยง^{๑๓}

บุคคลที่ไม่สามารถกำหนดรู้จิตย่อมไม่รู้ถึงความแตกต่างระหว่างจิตที่เกิดก่อนกับจิตที่เกิดขึ้นทีหลัง เขาคิดว่าจิตเมื่อครั้งยังเด็กก็เป็นดวงเดียวกับจิตในปัจจุบัน จิตดวงเดิมนั้นยังทำหน้าที่เห็น ได้ยิน รู้สัมผัสคิดนึกเป็นต้น การเชื่อว่าจิตเป็นสิ่งคงทนถาวรและมีคุณสมบัติเหนือกว่าคนอื่นส่งผลให้เกิดความภูมิใจว่า “ฉันรู้ดี ฉันไม่ยอมให้ใครมาหลอกลวง ฉันใจกล้า” เป็นต้น นี่เป็นการยึดถือด้วยมานะ แต่ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างอย่างระมัดระวัง ย่อมสังเกตเห็นว่า จิตที่เห็น ได้ยิน รู้สัมผัส เป็นต้น นั้นดับไปในทันทีที่กำหนดเห็น เขาย่อมรู้ว่าจิตเหล่านั้นมีลักษณะไม่เที่ยง เปรียบเสมือนคนที่รู้ว่าตนเองกำลังจะตายย่อมไม่มีความหยิ่งยโส ผู้ปฏิบัติที่เห็นความไม่เที่ยงของจิตย่อมไม่ยึดถือจิตด้วยมานะ^{๑๔}

๔.๓.๒ วิญญานมีความเป็นสภาพบีบคั้น (ทุกขตา)

วิญญานก่อให้เกิดทุกข์ คือ เมื่อเราเห็นภาพที่น่าเกลียด น่ากลัว ได้ยินเสียงที่ไม่น่าฟัง ได้ยินเรื่องราวที่ไม่น่ายินดี ได้กลิ่นที่น่าสะอิดสะเอียน เมื่อเสพอาหารที่ไม่อร่อย หรือเมื่อถูกต้องสัมผัสกับสิ่งที่ระคายเคือง รวมทั้งเมื่อคิดถึงเรื่องที่ทำให้ไม่สบายใจหรือทำให้เศร้าหมอง

ทุกข์วิดย่อมอยากประสบกับสิ่งที่ดึงดูดน่าพอใจ เช่น ได้เห็นภาพสวยงาม แต่บางครั้งก็ต้องพบเห็นภาพที่น่าเกลียดน่ากลัว ส่วนบางคนโชคร้ายอาจต้องพบเห็นแต่สิ่งที่ไม่น่าพอใจเป็นส่วนมาก แสดงให้เห็นว่า จักขุวิญญานมักนำทุกข์มาให้ นอกจากนี้แล้ว คนทั่วไปมักอยากได้ยินแต่เสียงที่รื่นหู และคำพูดที่ไพเราะอ่อนหวาน แต่ก็กลับมีเหตุปัจจัยทำให้ต้องได้ยินเสียงที่ไม่น่าฟัง หรือบางคนก็โชคร้ายต้องได้ยินเสียงแสบแก้วหู คำพูดขู่ตะคอก หรือคำตำหนิติเตียนอยู่เกือบตลอดเวลา สิ่งเหล่านี้แสดงว่า โสทวิญญานบีบคั้นทำให้เป็นทุกข์ นอกจากนี้ ทุกคนย่อมอยากได้ดมกลิ่นหอมสดชื่น แต่ก็ต้องทนสูดดมกลิ่นบูดเน่า ก็แสดงว่าให้เห็นว่าฆานวิญญานนำทุกข์มาให้ คนทั่วไปอยากเสพอาหารที่มีรสอร่อย แต่คนที่โชคไม่ดีจำต้องกินอาหารที่ไม่อร่อยเพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ นี่คือการที่ชีวหาวิญญานบีบคั้นให้เราเป็นทุกข์ และมนุษย์เราย่อมต้องการได้รับแต่สัมผัสที่สบาย แต่บางครั้งเราก็จำต้องทนกับสัมผัสที่ไม่สุขสบาย เช่น ในเวลาเจ็บป่วยเป็นต้น บางครั้งความทุกข์ทางกายก็รุนแรงกระทั่งผู้ป่วยอาจจะอยากตายไปเพื่อให้พ้นทุกข์ก็มี แต่ความทุกข์ในมนุษย์โลกนั้น ถึงจะมากเพียงใดก็ไม่สามารถเปรียบเทียบได้กับความทุกข์ในอบายภูมิทั้ง ^{๑๕}

๔.๓.๓ วิญญานมีความเป็นสภาพไม่ใช่ตัวตน (อนัตตตา)

คำว่า วิญญาน หมายถึง จักขุวิญญาน (จิตที่เกิดทางตา) โสทวิญญาน (จิตที่เกิดทางหู) ฆานวิญญาน (จิตที่เกิดทางจมูก) ชิวหาวิญญาน (จิตที่เกิดทางลิ้น) กายวิญญาน (จิตที่เกิดทางกาย) และมโนวิญญาน (จิตที่เกิดทางใจ) เรามักจะคิดว่า วิญญาน ๖ อย่างนี้เป็นเรา จึงสรุปว่า วิญญาน ๖ อย่างนี้เป็นเรา ทำให้เกิดความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนของเรา เพราะเราเห็นว่าสิ่งที่ไม่สามารถรับรู้ได้ เช่น

^{๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, สมเด็จพระพุทธิชนวงศ์, (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ป.๖.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิงค์ ป.๖.๙, พธ.ด., ธรรมจาริยะ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๘๘.

^{๑๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, หน้า ๑๙๑.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒-๑๐๔.

ท่อนไม้ เสา ก้อนหิน เป็นสิ่งไม่มีชีวิต จึงคิดว่าจิตที่รู้อารมณ์ทางตา จิตที่รู้อารมณ์ทางหู เป็นต้น เป็นอัตตาตัวตน และทรงอธิบายเหตุผลว่า ทำไมวิญญาณจึงไม่ใช่อัตตาตัวตน

ถ้าวิญญาณจะพึงเป็นอัตตาตัวตนของเราแล้ว ก็คงไม่เป็นไปเพื่อความเจ็บป่วย เพราะตัวตนของเราไม่ควรเบียดเบียนเราให้เป็นทุกข์ และเราจะต้องสามารถจัดการกับจิตใจของเราให้มีแต่ความคิดที่เป็นกุศลอยู่เสมอ และไม่ให้จิตใจของเราคิดในเรื่องบาปอกุศล แต่ในความเป็นจริงนั้น จิตของเรามักจะคิดในเรื่องที่ทำให้เราเป็นทุกข์และไม่อยู่ในการควบคุมบังคับบัญชาของเรา ดังนั้น วิญญาณจึงไม่ใช่อัตตาตัวตนของเรา

ในบรรดานามธรรม ๕๓ ประการ ได้แก่ จิต (วิญญาณ) ๑ และเจตสิก (สภาวะธรรมที่ประกอบกับจิต, สภาวะธรรมของจิต) ๕๒ ชนิดนั้น คนทั่วไปมักจะคุ้นเคยกับจิตมากกว่าเจตสิก คนจะพูดถึงจิตหรือใจ แต่ไม่พูดถึงเจตสิก เช่น ผัสสะ เจตนา สัญญา เวทนา เป็นต้น นอกจากนั้น คนส่วนมากจะมีความยึดมั่นจิตว่าเป็นอัตตาตัวตนของเขา “ฉันเป็นผู้เห็น, ฉันเห็น” “ฉันเป็นคนได้ยิน, ฉันได้ยิน” เป็นต้น ไม่เฉพาะมนุษย์เท่านั้นที่ยึดมั่นอย่างนี้ แม้แต่เทวดาและเหล่าสัตว์ประเภทอื่นก็ยึดมั่นจิตหรือวิญญาณว่าเป็นอัตตาตัวตนเช่นเดียวกัน แต่ความจริงนั้น วิญญาณไม่ใช่อัตตาตัวตน จึงมักทำให้เราเป็นทุกข์^{๑๖}

วิญญาณเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยให้เกิด และไม่อยู่ในความควบคุมของเรา แม้ว่าเราอยากได้เห็นรูปารมณ์ที่ดี ถ้าไม่มีภาพที่สวยงามมาให้เห็น ก็ไม่สามารถเห็นได้ แต่กลับได้เห็นสิ่งน่าเกลียดน่ากลัว เพราะมีภาพนั้นมากอยู่ตรงหน้า เมื่อลืมตาดูจึงต้องเห็นรูปารมณ์ที่ไม่ดี เช่นนี้เป็นตัวอย่างของการที่จักขุวิญญาณไม่อยู่ในบังคับบัญชาของเรา แต่เกิดขึ้นเองตามเหตุปัจจัยที่เหมาะสม

แม้จะอยากได้ยินเสียงที่น่าฟัง หากไม่มีเสียงที่ไพเราะหรือคำพูดที่อ่อนหวานแว่วมา ก็ไม่สามารถได้ยินเสียงที่น่าฟัง ดังนั้น จึงจำเป็นต้องหาวิทยุหรือเครื่องเสียงมาเปิดเพื่อจะได้มีเสียงที่น่าฟังให้ได้ยินอยู่ทุกขณะที่ต้องการ แม้จะไม่อยากฟังเสียงที่ไม่น่าฟัง แต่ถ้ามีเสียงดังกล่าวกเกิดขึ้น ก็จำเป็นต้องได้ยิน ดังนั้น โสตวิญาณจึงเป็นสิ่งที่บังคับบัญชาไม่ได้ ย่อมเกิดขึ้นเองตามเหตุปัจจัยที่เหมาะสม

ในการทำงานเดียวกัน แม้อยากจะได้กลิ่นหอม ถ้าหากไม่มีกลิ่นหอมโชยมา ก็ไม่ได้สูดดมกลิ่นหอมตามที่ต้องการ คนเราจึงมักใช้น้ำหอมหรือหาดอกไม้กลิ่นหอมมา แต่ถึงแม้จะไม่อยากสูดดมกลิ่นที่ไม่ดี ถ้าหากมีกลิ่นเหม็นโชยมา ก็จะต้องทนดมกลิ่นเหม็นนั้น และอาจต้องทนต่ออาการปวดศีรษะ เป็นต้น ที่เป็นผลจากการสูดดมเหม็นนั้นด้วย เช่นนี้เป็นตัวอย่างแสดงว่า ฆานวิญาณไม่เป็นไปตามความต้องการของเรา แต่เกิดขึ้นเองเมื่อได้ปัจจัยที่เหมาะสม

แม้จะชอบรสอร่อย แต่จิตที่รับรู้รสอร่อยนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อได้รับประทานอาหารที่อร่อย ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้หากไม่ได้รับประทานอาหารรสดี ฉะนั้น คนเราจึงพยายามแสวงหาอาหารอร่อยรับประทานอย่างไม่รู้จักเบื่อ เมื่อมีอาการเจ็บป่วยก็จำเป็นต้องเยียวยาด้วยการเสพยาขมทั้ง ๆ ที่ตนไม่ชอบ นี่จึงเป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นว่า ชิวหาวิญาณเกิดขึ้นเองตามเหตุปัจจัย ไม่อยู่ในความควบคุมหรือภายใต้คำสั่งของผู้ใด

การได้สัมผัสที่สายนั่น จะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมีสิ่งที่น่าสัมผัสสมมากระทบ เช่น เสื้อผ้าที่อ่อนนุ่ม ที่นอนที่นุ่มที่สบาย เป็นต้น ดังนั้น คนจึงพยายามบำเรอตนเองด้วยสิ่งๆ ให้สัมผัสที่เป็นสุข ในคราวที่อากาศร้อนจัดหรือหนาวจัด หรือเมื่อประสบกับอันตรายต่าง ๆ เช่น หนาม ของปลายแหลม ลม ไฟ

^{๑๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ), อนัตตลักษณะสูตร, หน้า ๙๙-๑๐๒.

หรืออาชู หรือเราเจ็บป่วยอย่างหนัก ย่อมต้องทนทุกข์กับกายสัมผัสที่ไม่น่าปรารถนาต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นเองตามเหตุปัจจัย^{๑๗}

๔.๓.๔ ความยึดมั่นในอัตตาทางปัญจวิญญาณ ๔ ประเภท^{๑๘}

๑) ความเชื่อว่ามีอาตมันหรือวิญญาณอยู่ในตัวเรา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการได้เรียกว่า ยึดมั่นสามมีอัตตา

๒) ความเชื่อว่ามีวิญญาณที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ในตัวเรา เรียกว่า ยึดมั่นนิवासัตตา

๓) ความเชื่อว่ามีวิญญาณทางกาย วาจา และใจในตัวเรา เรียกว่า ยึดมั่นการกัตตา

๔) ความเชื่อว่ามีวิญญาณที่เสวยความรู้สึกทั้งดีและไม่ดีอยู่ในตัวเรา เรียกว่า ยึดมั่นเวทกัตตา

๔.๔ การกำหนดรู้วิญญาณชั้น

๔.๔.๑ การกำหนดรู้วิญญาณชั้น

ทวีปัญจวิญญาณจิต คือ วิญญาณชั้นฝ่ายวิบาก หรือฝ่ายผลที่มีหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะ โดยผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย แล้วดับไป มี ๑๐ ดวง คือ ฝ่ายไม่ตี ๕ ดวง และฝ่ายตี ๕ ดวง ทวีปัญจวิญญาณจิตเหล่านี้นับเข้าในอริยสังขข้อที่ ๑ คือ ทุกขอริยสัง และการปฏิบัติต่อทุกขอริยสัง ก็คือ การต้องกำหนดรู้ (ปริยญาณิก) ดังพระพุทธพจน์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตา ญาณ ปัญญา วิทยา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสังนี้นั้นแล ควรกำหนดรู้”^{๑๙} และตรัสว่า “ธรรม ๒ อย่างที่ควรกำหนดรู้เป็นไฉน คือ นาม ๑ รูป ๑ ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ ควรกำหนดรู้”^{๒๐} เป็นต้น

เมื่อว่าโดยสติปัฏฐานสูตร ทวีปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวงนี้จัดเข้าในสติปัฏฐานข้อที่ ๔ คือ ฉัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานข้อชั้นบรรพพะ ตอนว่าด้วยชั้น ๕ आयตनบรรพพะ ตอนว่าด้วยอายตนะ และสังขบรรพพะ ตอนว่าด้วยสังขจะ ๔^{๒๑}

เหตุผลที่ตรัสสอนฉัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ซึ่งเป็นที่รวมอยู่ของปัญจวิญญาณจิต หรือวิญญาณชั้น ท่านกล่าวว่า เพราะพระองค์ตรัสเพื่ออนุเคราะห์สัตว์ผู้เป็นทิวฐิจริตอย่างกล้า เพราะฉัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์อันแยกออกมาก เป็นทางแห่งความหมดจดของบุคคลผู้มีทิวฐิจริตอย่างกล้า^{๒๒} เมื่อพิจารณาตามอรรถาธิบายของพระอรรถกถาจารย์นี้ การกำหนดรู้วิญญาณจิตอันเป็นส่วนหนึ่งของวิญญาณชั้น จึงมีความมุ่งหมายโดยตรงเพื่อละกิเลสเกี่ยวข้องกับทิวฐิจริ หรือความเห็นผิด เหล่านี้ คือ ทิวฐาสวะ ในหมวดอาสวะ ๔ ทิวฐุสวะ ในหมวดโอสวะ ๔ ทิวฐุ

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อนัตตลักษณะสูตร, หน้า ๑๐๔-๑๐๖.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

^{๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๑๗.

^{๒๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๘๐/๒๕๒.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๑-๒๕๗/๒๒๔-๒๓๐., ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๔๒-๑๔๖/๘๐-๘๔.

^{๒๒} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๘/๒/-/๒๑.

โยคะ ในหมวดโยคะ ๔ อิทังสัจจาภินิเวศกายคันถะ ในหมวดคันถะ ๔ ทิฏฐุปาทาน ในหมวดอุปาทาน ๔ และวิญญาณาหารในหมวดอาหาร ๔^{๒๓}

เหตุผลอีกประการหนึ่ง ตรัสธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานไว้ สำหรับคนที่เป็นวิปัสสนายิก บุคคลอย่างกล้า หมายความว่า บุคคลผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานล้วน ๆ ที่มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมจะเจริญก้าวหน้าได้เร็ว เพราะผู้มีอินทรีย์แก่กล้าสามารถเห็นสภาวะธรรมที่เป็นจริงของรูปนามได้ดี

เหตุผลอีกประการหนึ่ง ตรัสธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็เพื่อละอัตตวิปลาส^{๒๔} เพราะสัตว์บางพวกเข้าใจผิด มีความคิดเห็นคลาดเคลื่อนว่า สภาวะธรรมทั้งปวง (แม้กระทั่งจิตที่ประกอบด้วย ฌานสมาบัติที่ตนได้บรรลุ) เป็นอัตตา หรือเข้าใจว่า นิพพานเป็นอัตตา เป็นต้น

เหตุผลอีกประการหนึ่ง ตรัสชั้น ๕ ไว้ สำหรับสัตว์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และขอบค้ำย่อ หมายความว่า สัตว์ผู้มีปัญญาอินทรีย์เป็นต้นที่ได้สั่งสมอบรมมาดีแล้ว และสามารถเข้าใจสภาวะธรรมทั้งหมดได้ดี เมื่อฟังเพียงธรรมะโดยย่อเท่านั้น

เหตุผลอีกประการหนึ่ง วิญญาณชั้นอันเป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้นเป็นอนุรูปกรรมฐาน พระพุทธเจ้าตรัสอนุรูปกรรมฐาน ก็เพื่อสงเคราะห์สัตว์ที่มีรูปกรรมฐานปรากฏชัด ซึ่งพระอรธกถาจารย์อธิบายว่า

อนุรูปกรรมฐานนั้นมี ๓ อย่าง คือ ด้วยอำนาจผัสสะ ด้วยอำนาจเวทนา และด้วยอำนาจจิต คือ สำหรับบางคน เมื่อรับเอาอนุรูปกรรมฐานไป จะโดยสังขพบหรือโดยพิสดารก็ตาม จิตและเจตสิกทั้งหลาย ย่อมมีความตั้งมั่นขั้นแรกในอารมณ์นั้น ผัสสะเกิดถูกต้องอารมณ์นั้นอยู่ย่อมเป็นของปรากฏ สำหรับบางคน เวทนาที่เกิดตามทีเสวยอารมณ์นั้นอยู่ย่อมปรากฏ สำหรับบางคน วิญญาณที่รับรู้อารมณ์เกิดขึ้นย่อมเป็นของปรากฏ ผู้ใดมีผัสสะปรากฏ แม้ผู้นั้นก็เชื่อว่าย่อมรวมถือเอาหมวดเจตสิกธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ เข้าด้วยกัน เพราะไม่ใช่จะเกิดขึ้นแต่ผัสสะอย่างเดียวเท่านั้น พร้อมกับผัสสะนั้น แม้เวทนาที่ตามเสวยอารมณ์นั้นเองก็ย่อมเกิดขึ้นด้วย ถึงสัญญาที่จำอารมณ์นั้นอยู่ ถึงเจตนาที่คิดอารมณ์นั้นอยู่ ถึงวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์นั้นอยู่ ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วย ด้วยประการฉะนี้ ผู้ใดมีเวทนาปรากฏ แม้ผู้นั้นก็ย่อมเชื่อว่ารวมถือเอาหมวดเจตสิกธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ อีกเหมือนกัน เพราะมีใช่แต่เวทนาอย่างเดียวเกิดขึ้น พร้อมกับเวทนานั้น ยังมีผัสสะเกิดขึ้น ยังมีวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์นั้นอยู่เกิดขึ้นด้วย สำหรับบุคคลผู้มีวิญญาณปรากฏแม้ผู้นั้น ก็ย่อมเชื่อว่ารวมถือเอาหมวดเจตสิกธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ อีกเหมือนกันนั่นแหละ เพราะมีใช่เกิดขึ้นแต่วิญญาณอย่างเดียวเท่านั้น พร้อมกับวิญญาณนั้น ก็ยังมีผัสสะที่เกิดขึ้นกระทบอารมณ์นั้นอยู่ ยังมีเวทนาที่เสวยอารมณ์ ยังมีสัญญาที่จำอารมณ์ ยังมีเจตนาที่คิดอารมณ์เกิดขึ้นด้วย^{๒๕}

ดังนั้น เหตุผลที่ตรัสธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานอันเป็นอนุรูปกรรมฐานก็เพื่อสงเคราะห์ผู้มีอนุรูปกรรมฐานปรากฏชัดเจสดังกล่าวมานี้

^{๒๓} พระพรหมมุนี (จันท พุทธิมคฺคโต ป.ธ.๙), อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๓๐๘-๓๐๙.

^{๒๔} อ.จ.ตฤก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙.

^{๒๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/๔/๑๗๔-๑๗๕.

แต่เมื่อว่าโดยไม่เจาะจง เหตุผลที่ตรัสธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็เพื่อละอุปาทานทั้ง ๕^{๒๖} ในชั้นทั้ง ๕ นั้นเอง ดังพระบาลีว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่า ฯลฯ ๕ วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้” เป็นต้น^{๒๗}

สรุปได้ว่า เหตุผลที่ตรัสสอนให้กำหนดรู้วิญญาณชั้น อันสงเคราะห์ลงในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็เพื่อโปรดสัตว์ผู้มีทิฏฐิจริตอย่างกล้า และเพื่อให้ละกิเลสที่เกี่ยวข้องกับความเห็นผิดในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าตัวตน อนึ่ง ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ตรัสไว้สำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ อย่างกล้า ในที่นี้ ผู้ศึกษากำลังศึกษาทวิปัญจวิญญาณจิต จึงเน้นเจาะจงกล่าวถึงวิญญาณจิตในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเท่านั้น

๔.๔.๒ การกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิต

๑) ธรรมที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละสิ่งทั้งปวง

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมเพื่อรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง ธรรมเพื่อรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละสิ่งทั้งปวง เป็นอย่างไร คือ จักขุเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ รูปเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ จักขุวิญญาณเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ จักขุสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ก็เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ ชิวหาเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ รสเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ ชิวหาวิญญาณเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ ชิวหาสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ กายเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้แล้วละ ฯลฯ^{๒๘}

๒) การละฉันทะในจักขุวิญญาณ เป็นต้น

จักขุเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในจักขุนั้น รูปเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในรูปนั้น จักขุวิญญาณเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในจักขุวิญญาณนั้น จักขุสัมผัสเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในจักขุสัมผัสนั้น แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยที่เป็นทุกข์นั้น ฯลฯ ชิวหาเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในชิวหา นั้น ฯลฯ มโนเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในมนอนั้น ธรรมารมณ์เป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในธรรมารมณ์นั้น มโนวิญญาณเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในมโนวิญญาณนั้น มโนสัมผัสเป็นทุกข์ เธอพึงละฉันทะในมโนสัมผัสนั้น แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโน

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๓/๑๓๗.

^{๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔.

^{๒๘} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๒๕/๒๓.

สัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นทุกข์เธอพึงละฉันทะในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยที่เป็นทุกข์นั้น^{๒๙}

๓) การละฉันทราคะในจักขุวิญญาณเป็นต้น

ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในจักขุวิญญาณ นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ฉันทราคะในโสตวิญญาณ ฯลฯ ฉันทราคะในขานาวิญญาณ ฉันทราคะในชีวหาวิญญาณ ฉันทราคะในกายวิญญาณ ฉันทราคะในมโนวิญญาณ นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุละความเศร้าหมองแห่งจิตในฐานะ ๖ ประการนี้ได้เมื่อนั้น จิตของเธอที่น้อมไปในเนกขัมมะ อันเนกขัมมะอบรมแล้ว ควรแก่การงานปรากฏในธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้อยิ่ง^{๓๐}

๔) การไม่ให้ยึดมั่นในจักขุวิญญาณเป็นต้น

ท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมแก่นาถปิณฑิกเศรษฐีผู้ป่วยหนักว่า
 คหบดี เพราะเหตุหนึ่ง ท่านพึงสำเหนียกในเรื่องนี้เป็นอย่างนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นจักขุ(ตา) และวิญญาณที่อาศัยจักขุของเราจักไม่มี’ ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ เพราะเหตุหนึ่ง ท่านพึงสำเหนียกในเรื่องนี้
 อย่างนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นโสตะ(หู) และวิญญาณที่อาศัยโสตะของเราจักไม่มี’ ท่านพึงสำเหนียก
 อย่างนี้เพราะเหตุหนึ่ง ท่านพึงสำเหนียกในเรื่องนี้เป็นอย่างนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นขานะ(จมูก) และ
 วิญญาณที่อาศัยขานะของเราจักไม่มี’ ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ เพราะเหตุหนึ่ง ท่านพึงสำเหนียก
 ในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นชีวหา(ลิ้น) และวิญญาณที่อาศัยชีวหาของเราจักไม่มี’ ท่านพึง
 สำเหนียกอย่างนี้ เพราะเหตุหนึ่ง ท่านพึงสำเหนียกในเรื่องนี้เป็นอย่างนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นกาย
 (ร่างกาย) และวิญญาณที่อาศัยกายของเราจักไม่มี’ ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ เพราะเหตุหนึ่ง ท่าน
 พึงสำเหนียกในเรื่องนี้เป็นอย่างนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นมโน(ใจ) และวิญญาณที่อาศัยมโนของเราจักไม่มี’
 ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้^{๓๑}

๕) การพิจารณาจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเป็นอนัตตา

พระฉันทะ (ฉันทะคนละรูปกับพระสหายเจ้าชายสิทธัตถะ) ตอบคำถามพระสารีบุตรเถร
 ในขณะที่สนทนาธรรมกัน ครั้งหนึ่งว่า

ท่านสารีบุตร กระผมพิจารณาเห็นความดับ รู้ความดับในจักขุ ในจักขุวิญญาณ และในธรรมที่
 พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณจึงพิจารณาเห็นจักขุ จักขุวิญญาณและธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณ
 ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ ฯลฯ ท่านสารีบุตร กระผมพิจารณาเห็น
 ความดับ รู้ความดับในชีวหาในชีวหาวิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้งทางชีวหาวิญญาณจึง
 พิจารณาเห็นชีวหาชีวหาวิญญาณ และธรรมที่พึงรู้แจ้งทางชีวหาวิญญาณว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เรา
 ไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ ฯลฯ ท่านสารีบุตร กระผมพิจารณาเห็นความดับรู้ความดับใน
 มโน ในมโนวิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณจึงพิจารณาเห็นมโน มโนวิญญาณ
 และธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’^{๓๒}

^{๒๙} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๖๓/๑๙๘.

^{๓๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๒๔/๓๓๖.

^{๓๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๕/๔๓๕.

^{๓๒} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๘๗/๘๒-๘๔.

๖) วิญญาณเกิด ชรา มรณะก็เกิด วิญญาณดับ ชรา มรณะก็ดับ

ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่แห่งจักขุวิญญาณ ฯลฯ แห่งโสตวิญญาณ ฯลฯ แห่งฆานวิญญาณ ฯลฯ แห่งชีวหาวิญญาณ ฯลฯ แห่งกายวิญญาณ ฯลฯ เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ ฯลฯ^{๓๓} ภิกษุทั้งหลาย ส่วนความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งจักขุวิญญาณ ฯลฯ แห่งโสตวิญญาณ ฯลฯ แห่งฆานวิญญาณ ฯลฯ แห่งชีวหาวิญญาณ ฯลฯ แห่งกายวิญญาณ ฯลฯ เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ^{๓๔}

๗) โลกว่าง เพราะจักขุวิญญาณเป็นต้นว่าง

จักขุว่างจากอตตะหรือจากสิ่งที่เกิดด้วยอตตะ รูปว่างจากอตตะหรือจากสิ่งที่เกิดด้วยอตตะ จักขุวิญญาณว่างจากอตตะหรือจากสิ่งที่เกิดด้วยอตตะจักขุสัมผัสว่างจากอตตะหรือจากสิ่งที่เกิดด้วยอตตะ ฯลฯ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ว่างจากอตตะหรือจากสิ่งที่เกิดด้วยอตตะ^{๓๕}

๘) ละความพอใจในจักขุวิญญาณเป็นต้น

ราธะ สิ่งใดไม่เที่ยง เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น ฯลฯ ราธะ สิ่งใดเป็นทุกข์ เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น” ราธะ สิ่งใดเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น ก็อะไรเล่าชื่อว่าเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น คือ จักขุเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในจักขุนั้น รูปเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในรูปนั้น จักขุวิญญาณ ฯลฯ จักขุสัมผัส ฯลฯ เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ มโน ฯลฯ ธรรมารมณ์ ฯลฯ มโนวิญญาณ ฯลฯ มโนสัมผัส ฯลฯ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยนั้น ราธะ สิ่งใดเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น^{๓๖}

๙) พิจารณาโลก (จักขุวิญญาณเป็นต้น)

โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอตตานุปฏิฐิเสีย เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอยู่อย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น^{๓๗}

๑๐) จักขุวิญญาณเป็นต้น ไม่เที่ยง

พาหิยะ เธอเข้าใจความชื่อนั้นว่าอย่างไร จักขุเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอตตะของเรา’ “ชื่อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” “รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” ฯลฯ “จักขุวิญญาณ ฯลฯ จักขุสัมผัส ฯลฯ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือ

^{๓๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๑๔/๓๒๙.

^{๓๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๑๕/๓๓๑.

^{๓๕} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๘๕/๗๘.,

^{๓๖} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๗๕/๗๐., ส.ส. (ไทย) ๑๘/๗๕/๗๐., ส.ส. (ไทย) ๑๘/๘๗/๗๑.

^{๓๗} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๔/๓๔.

ทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา’ “ข้อนี้ไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า”^{๓๘}

๑๑) การกำหนดรู้จักขุวิญญานจิตเป็นต้น

พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่าเมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่รับรู้ ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใด เธอเมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอก็จะไม่มี เมื่อใด เธอไม่มี เมื่อนั้น เธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด เธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้น เธอก็จักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์” ลำดับนั้น ด้วยพระธรรมเทศนาย่อนี้ของ พระผู้มีพระภาค จิตของพาหิยะ ทารุจิริยะจึงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น^{๓๙}

พระสูตรต่าง ๆ ที่ผู้ศึกษายกขึ้นมาอ้างอิงในที่นี้เป็นแค่บางส่วน เพื่อให้เห็นถึงวิธีการเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ทวิปัญญาวิญญานจิต กล่าวคือ ความรู้แจ้งทางตาเป็นต้น แต่โดยทั่วไปแล้ว พระพุทธเจ้าตรัสให้กำหนดรู้ในขั้นทั้ง ๕ หรือทั้งรูปและนามรวมกันเสมอ ผู้ที่เจริญรูปกรรมฐานแล้วเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ย่อมจะเห็นอรุปรกรรมฐานได้ง่ายขึ้น

๔.๕ การกำหนดรู้ทวิปัญญาวิญญานจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การกำหนดรู้เป็นกิจที่ทำในทุกขสัจ ได้แก่ รูปนาม ดังพระพุทธพจน์ว่า “ธรรม ๒ ประการ ที่ควรกำหนดรู้ คืออะไร คือ (๑) นาม (๒) รูป นี้ คือธรรม ๒ ประการที่ควรกำหนดรู้”^{๔๐}

พระธรรมธีรราชมหามุนีกล่าวความหมายของการกำหนดรู้ว่า “การกำหนดรู้ ได้แก่ รู้ เพราะอำนาจแห่งกรรมฐาน รู้เพราะการเจริญสติปัญญา ซึ่งประกอบไปด้วยองค์ ๓ คือ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ สัมปชัญญะก็ได้แก่ปัญญานั่นเอง การรู้อย่างนี้จึงจะละ จึงจะเพิกถอนความสำคัญผิด คิดว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาได้”^{๔๑}

ปัญญาวิญญานจิต ๒ ฝ่าย คือ จักขุวิญญานจิต โสทวิญญานจิต ฆานวิญญานจิต ชิวหาวิญญานจิต และกายวิญญานจิต ฝ่ายละ ๒ ดวง รวม ๑๐ ดวงนี้ เป็นอารมณ์กรรมฐานให้ผู้ปฏิบัติได้กำหนดรู้ให้เห็นตามสภาพความเป็นจริงถึงสภาวลักษณะและสามัญลักษณะ คือ ให้กำหนดเห็นสภาพที่รู้อย่างรูป ขณะที่จิตเห็นปรากฏการณ์ของวิญญานจิต เห็นขณะดับไป และเห็นเหตุปัจจัยของวิญญานทางตาเป็นต้น เมื่อศึกษาจนเข้าใจลักษณะต่าง ๆ ของวิญญานขั้น หรือทวิปัญญาวิญญานจิตแล้ว ปรารภจะเข้าสู่ระบบแห่งการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ก็ต้องปฏิบัติตามขั้นตอนแห่ง

^{๓๘} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๘๘/๘๘-๘๘.

^{๓๙} ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/ ๑๘๖.

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๐.

^{๔๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), คำบรรยายเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัญญา), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๐๕.

โยคาวจรผู้มุ่งปฏิบัติกรรมฐาน มีการสมาทานศีล เข้าไปหากัลยาณมิตรหรือวิปัสสนาจารย์ผู้มีความเชี่ยวชาญเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน ตตฺถปิโธ ๑๐ ประการ มีอาวาสปิโธ เป็นต้น เสพสัปปายะ ๗^{๔๒} อย่าง เป็นต้น ตามที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กรรมฐานก็จะมีความสำเร็จก้าวหน้าไปตามลำดับ

๔.๕.๑ การกำหนดรู้ทวิปัญญญาณจิตโดยหมวดชั้น ๕

พระพุทธพจน์ในการกำหนดวิญญานจิตในหมวดชั้น ๕ มีปรากฏว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออุปาทานชั้น ๕ ประการอยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ ประการอยู่อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ ประการอยู่ว่า ฯลฯ วิญญานเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งวิญญานเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญานเป็นอย่างนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘ธรรมมีอยู่’ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตณหาและทิกฺขฐิ)อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ ประการอยู่ อย่างนี้แล”^{๔๓}

ด้วยพระพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่าการกำหนดรู้หรือพิจารณาเห็นวิญญานชั้น หรือทวิปัญญญาณจิตในงานวิจัยนี้ ก็เพราะเป็นหนทางแห่งปัญญา ความรู้แจ้ง เป็นหนทางพันทุกข์ เป็นการเห็นที่ถูกต้อง เป็นการทำปัญญาให้เกิด สมด้วยพุทธพจน์ว่า “ภิกษุ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ผู้ได้สดับ รู้ชัดวิญญาน รู้ชัดความเกิดแห่งวิญญาน รู้ชัดปฏิบัติที่ไปถึงความดับแห่งวิญญาน ภิกษุ นี้ เราเรียกว่า วิชชา และด้วยเหตุเพียงเท่านี้ บุคคลจึงเป็นผู้มีวิชา”^{๔๔}

คำว่า วิญญาน มีความหมายว่า เพราะอะไรจึงเรียกว่าวิญญาน เพราะรู้แจ้ง จึงเรียกว่า วิญญาน รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสไม่เค็มบ้าง เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่าวิญญาน^{๔๕}

คำว่า “วิญญานชั้น” พึงทราบว่าเป็นเพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน, ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่าวิญญาน^{๔๖}

วิญญานในชั้น ๕ นี้ท่านมุ่งให้กำหนดรู้สภาวะทั่วไปของวิญญานจิตทุกดวง ไม่เจาะจงลงไป ในประเภทของวิญญานจิต คือ ให้กำหนดรู้ว่า วิญญานชั้นหรือจิตทั้งหมด มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นประธานแห่งธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีปฏิสนธิหรือการเชื่อมต่อกับวัตถุเป็น

^{๔๒} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๖.

^{๔๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔.

^{๔๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๑๔/๒๐๙.

^{๔๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗.๗๙.๑๒๐.

^{๔๖} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๗๕๖.

ผลปรากฏ และมีสังขารเป็นเหตุไถ่หรือมีวัตถุและอารมณ์เป็นเหตุไถ่ การพิจารณาอย่างนี้ ชื่อว่า กำหนดรู้ตามพุทธพจน์ว่า “พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ว่า วิญญาณเป็นอย่างนี้”

การกำหนดเหตุเกิดของวิญญาณชั้นที่ว่า เหตุเกิดของวิญญาณชั้น มี ๕ คือ อวิชชา ตัณหา กรรม นามรูป และความเกิดของวิญญาณอย่างเดียว เป็นต้น จึงชื่อว่ากำหนดรู้ตามพุทธพจน์ว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ว่า “ความเกิดแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้”

การกำหนดเหตุดับของวิญญาณชั้นที่ว่า เหตุดับของวิญญาณชั้น มี ๕ คือ อวิชชา ตัณหา กรรม นามรูป และความดับของวิญญาณอย่างเดียว เป็นต้น ชื่อว่ากำหนดรู้ตามพุทธพจน์ว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ว่า “ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้”

และเมื่อพิจารณาเห็นทั้งเหตุเกิดเหตุดับของวิญญาณอยู่อย่างนั้น จึงชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ ประการอยู่นั่นเอง

๔.๕.๑.๑ กระบวนการรับรู้อารมณ์ของทวิปัญญาวิญญาณจิต

กระบวนการรับรู้อารมณ์ของจักขุวิญญาณทางตาโดยสรุปเป็นไปดังนี้

๑) เมื่อเห็นรูปารมณ์ในวิถีแรก (จักขุวิญญาณวิถี) จักขุวิญญาณเห็นรูปารมณ์ที่เป็นปรมาณได้แก่ สีต่าง ๆ

๒) ในการคิดคำนึงถึงรูปารมณ์ที่เห็น มโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นเป็นวิถีแรก ยังรับรู้เพียง รูปารมณ์ต่อจากจักขุทวารเป็นอารมณ์เท่านั้น ยังไม่เห็นผิดจากความเป็นจริง ถ้าในระยนี้ ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อย่างระมัดระวัง การเห็นผิดจะไม่สามารถก่อตัวขึ้นได้ การรับรู้จักขุอยู่ชั้นปรมาณเท่านั้น

๓) ในมโนทวารวิถีที่ ๒ เริ่มมีการรับรู้รูปร่างสัณฐานของสิ่งที่เห็นว่าเป็นชาย หรือเป็นหญิง

๔) ในมโนทวารวิถีที่ ๓ มีการรับรู้ชื่อของชายหรือหญิงที่เห็น

สำหรับกระบวนการรับรู้เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ก็มีขั้นตอนที่เปลี่ยนจากการรับรู้ปรมาณ เป็นการรับรู้สมมติบัญญัติเช่นเดียวกัน^{๔๗}

๔.๕.๑.๒ ลักษณะเป็นต้นของทวิปัญญาวิญญาณจิต

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติกำหนดว่า “เห็นหนอ” สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ จักขุประสาท สี (รูปารมณ์) จักขุวิญญาณ ผัสสะทางตา หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร ดังมีความพิสดารดังต่อไปนี้

การตามรู้จักขุวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

๑) การเห็นรูป	เป็นลักษณะพิเศษของจักขุวิญญาณ (วิชานนลกขณ)
๒) การรับสีเป็นอารมณ์	เป็นหน้าที่ (บุพพวงกรม)
๓) การนำจิตไปสู่อารมณ์	เป็นอาการปรากฏ (สนธานปัจจุภูฐาน)
๔) จักขุประสาทและสี	เป็นเหตุไถ่ (วตถารมณพหุภูฐาน) ^{๔๘}

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อนัตตลักษณะสูตร, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ป.ธ.๙, M.A.,Ph.D. ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังค์ ธรรมาจริยะ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๘-๑๒๙.

๔.๕.๑.๓ วิธีกำหนดวิญญานชั้น

วิธีกำหนดวิญญานชั้น สามารถพิจารณาได้ตามพระพุทธรพจน์ ดังนี้

๑) อชมตตฺตํ วา ฌเมสุ ฌมมานุปสฺสี วิหฺรติ^{๔๙} พิจารณาเห็นวิญญานชั้น ในภายใน ได้แก่ วิญญานชั้นของตนอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๒) พหิทฺธา วา ฌเมสุ ฌมมานุปสฺสี วิหฺรติ พิจารณาเห็นวิญญานชั้น ในภายนอก ได้แก่ วิญญานชั้นของผู้อื่นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๓) อชมตตพหิทฺธา วา ฌเมสุ ฌมมานุปสฺสี วิหฺรติ พิจารณาเห็นวิญญานชั้น ทั้งภายในทั้งภายนอก ได้แก่ บางครั้งพิจารณาเห็นวิญญานชั้นของตน บางครั้งพิจารณาเห็นวิญญานชั้นของผู้อื่นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๔) สมุทฺยฌมมานุปสฺสี วา ฌเมสุ วิหฺรติ พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญานชั้นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๕) วยฌมมานุปสฺสี วา ฌเมสุ วิหฺรติ พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุดับแห่งวิญญานชั้นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๖) สมุทฺยวยฌมมานุปสฺสี วา ฌเมสุ วิหฺรติ บางครั้งพิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญานชั้น บางครั้งพิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุดับแห่งวิญญานชั้น อยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง^{๕๐}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายการกำหนดวิญญานชั้นไว้ว่า “เมื่อพระโยคาวจรบางรูป กำหนดธาคูทั้งหลายโดยนัยว่า “ปฐวีธาตุมีความเข้มข้นเป็นลักษณะ” ดังนี้เป็นต้นอยู่ วิญญานอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์นั้น ชื่อวิญญานชั้น ปรากฏก่อน แล้วเวทนาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อเวทนาชั้นก็ปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อสัญญาชั้น ก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาชื่อสังขารชั้น ก็ปรากฏ

โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อพระโยคาวจรภิกษุกำหนดธาคูทั้งหลาย (อย่างพิสดาร) โดยนัยว่า “ปฐวีธาตุในผม มีความเข้มข้นเป็นลักษณะ” ดังนี้เป็นต้นอยู่ วิญญานอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์นั้น ชื่อวิญญานชั้น ปรากฏก่อน แล้วเวทนาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อเวทนาชั้น ก็ปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อสัญญาชั้น ก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อสังขารชั้น ก็ปรากฏ”^{๕๑}

จากข้อความนี้ ทำให้ทราบว่า การพิจารณาวิญญานชั้น ต้องทำไปพร้อมกับการพิจารณา รูปธรรมหรือรูปชั้น เมื่อทำไป ๆ วิญญานชั้นก็ปรากฏชัดขึ้นมา แต่นั่น ชั้น ๓ ที่เหลือก็เกิดตามมาภายหลัง การกำหนดรู้วิญญานชั้นจึงต้องอาศัยรูปธรรมเป็นอารมณ์เสมอ ดังท่านกล่าวว่า เพราะเหตุ

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ป.ธ.๙, M.A, Ph.D.) ผู้ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอเซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘๐.

^{๔๙} ม.ม. ๑๒/๑๑๖/๑๑๔.

^{๕๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐานสูตร)**, หน้า ๓๒๔-๓๒๖.

^{๕๑} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อจ าสภมหาเถระ), **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ**, หน้า ๑๓.

ที่อรุปรธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยอาการ ๓ (คือ ทางผัสสะ ทางเวทนา ทางวิญญาณ) แก่ภิกษุผู้มีการกำหนดรูปที่หมดจดต้อย่างนี้เท่านั้น เหตุนี้ พระโยคาวจรพึงทำโยคะเพื่อกำหนดอรุปรธรรม (นามธรรม) โดยการกำหนดรูปที่หมดจดต้อยันแล ไม่พึงทำการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าเมื่ออรุปรธรรมอย่าง ๑ หรือ ๒ อย่างปรากฏยังไม่หมดจดดี เธอละรูปเสีย เริ่มกำหนดอรุปรไปซ้ำ เธอจะเสื่อมจากกรรมฐานเสียก็ได้ เหมือนโคที่หากินบนภูเขา ไม่รู้จักเขตแดน ก็เดินไปปลัดตกเหวได้ ฉะนั้น

เมื่อพระโยคาวจรกำหนดอยู่อย่างนั้น ก็สามารถแยกรูป แยกนามได้ ดุจคนเปิดสมุด ด้วยขรค์ และดุจคนผ่าเงาตาลแผดด้วยขรค์ ฉะนั้น พระโยคาวจรนั้นก็เข้าใจได้ว่า “นอกจากนามรูปแล้ว สิ่งอื่นเป็นสัตว์ก็ดี บุคคลก็ดี เทพก็ดี พรหมก็ดี หามิได้” ^{๕๒}

พระธรรมธีรราชหมานีอธิบายการกำหนดชั้น ๕ ว่า “ขณะที่ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ กระทบกันครั้งหนึ่ง ๆ ชั้น ๕ คือรูปกับนามก็เกิดขึ้นพร้อมกัน ตัวอย่างเช่น ขณะที่ตาทันนาฬิกา ชั้น ๕ ก็เกิดขึ้นพร้อมกัน คือ สีของนาฬิกาจับขุปสาท เป็นรูปชั้น เมื่อเห็นนาฬิกาแล้ว ถ้ารู้สึกดีใจเป็นสุขเวทนา ถ้ารู้สึกทุกขใจเป็นทุกข์เวทนา ถ้ารู้สึกใจเฉย ๆ เป็นอุเบกขาเวทนา เวทนาทั้ง ๓ นี้แหละ เป็นเวทนาชั้น ความจำนาฬิกาได้เป็นสัญญาชั้น ประจักษ์ใจให้เห็นว่า นาฬิกานี้ดี หรือไม่ดี เป็นสังขารชั้น เห็น เป็นจิตดวงหนึ่ง เรียกว่า จักขุวิญญาณจิต เป็นวิญญาณชั้น เพราะฉะนั้น เวลาตาทันรูป หรือหูได้ยินเสียง เป็นต้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงต้องกำหนดว่า “เห็นหนอ” หรือได้ยินเสียง ก็กำหนดว่า “ได้ยินหนอ” เมื่อปัญญาเกิดขึ้นในขั้นต้น ๆ จะเห็นว่ามิแต่รูปกับนามเท่านั้น ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขาอะไรทั้งสิ้น อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นรูปเห็นนาม” ^{๕๓}

๔.๕.๑.๔ วิธีกำหนดเหตุปัจจัยของทวิปัญญวิญญาณจิต

๑) การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๑

ในขณะที่กำหนดว่า “เห็นหนอ” ย่อมเข้าใจว่า การเห็นมีได้เพราะมีตา มีสี (เหตุเกิดของการเห็น) หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้เพราะตา สี และการเห็นมาประชุมกัน (เหตุเกิดของผัสสะ)

ในขณะที่กำหนดว่า “ได้ยินหนอ” ย่อมเข้าใจว่า การได้ยินมีได้เพราะมีหู มีเสียง (เหตุเกิดของการได้ยิน) หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้เพราะหู เสียง และการได้ยินมาประชุมกัน (เหตุเกิดของผัสสะ)

ในขณะที่กำหนดว่า “ถูกหนอ” ย่อมเข้าใจว่าการกระทบสัมผัสมีได้เพราะมีร่างกาย มีสิ่งที่กระทบสัมผัส (เหตุเกิดของการกระทบสัมผัส) หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้เพราะมีร่างกาย สิ่งที่กระทบสัมผัส และการกระทบสัมผัสมาประชุมกัน (เหตุเกิดของผัสสะ)

^{๕๒} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๑๔.

^{๕๓} พระธรรมธีรราชหมานี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐานสูตร), หน้า ๓๒๔-๓๒๖.

ผู้ที่รู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามในปัจจุบันอย่างนี้ย่อมอนุมานรู้ได้ว่า แม้รูปนามในอดีต และแม้รูปนามในอนาคตก็มีเหตุเกิดอย่างเดียวกัน^{๕๔}

๒) การรู้เหตุปัจจัยตามนัยที่ ๒

ผู้ปฏิบัติบางท่านย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของนามว่า การเห็นมีได้เพราะมีตา มีสี การได้ยินมีได้เพราะมีหู มีเสียง การรู้จักกลิ่นมีได้เพราะมีจมูก มีกลิ่น การลิ้มรสมีได้ เพราะมีลิ้น มีรส การกระทบสัมผัสมีได้ เพราะมีร่างกาย มีสัมผัส วิชาปกติมีได้เพราะกรรมดี (วิชาปกติ คือ ผลกรรมดีอันได้แก่ การเกิดในภพที่ดี การเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และรับรู้สิ่งที่ดี) และวิชาที่ไม่ดีเพราะกรรมชั่ว (วิชาไม่ดี คือ ผลกรรมไม่ดีอันได้แก่ การเกิดในภพที่ไม่ดี การเห็น การได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และรับรู้สิ่งไม่ดี) เป็นต้น^{๕๕}

๓) การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๓

ผู้ปฏิบัติบางท่านย่อมรู้เห็นวิญญานโดยปฏิจจสมุปบาท ปฏิโลมนัยว่า

ชราและมรณะ	(ความแก่และความตาย) มีได้เพราะมีการเกิด
ชาติ	(การเกิด) มีได้เพราะมีกรรมที่เคยทำไว้ในภพก่อน
กรรมภาพ	(กรรมเก่า) มีได้เพราะความยึดมั่น
อุปาทาน	(ความยึดมั่น) มีได้เพราะความต้องการรูปนาม
ตัณหา	(ความต้องการรูปนาม) มีได้เพราะมีเวทนาที่รู้สึกดีหรือไม่ดี
เวทนา	(ความรู้สึกดีหรือไม่ดี) มีได้เพราะการกระทบระหว่างจิตกับอารมณ์
ผัสสะ (การกระทบ)	มีได้เพราะมีอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
สฬายตนะ	(อายตนะ) มีได้เพราะมีรูปนามเป็นที่อาศัย
รูปนาม	ได้เพราะมีวิญญานจิต มีสภาวะเห็นเป็นต้น
วิญญาน	มีได้เพราะการกระทำกรรมเพื่อให้อยู่ดีมีสุขในภพก่อน (สังขาร)
สังขาร	(การกระทำหรือปรุงแต่ง) มีได้เพราะความไม่รู้จริง
อวิชชา	ความไม่รู้เป็นมูลเหตุแห่งกรรมทั้งปวง ^{๕๖}

๔) การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๔

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามโดยปฏิจจสมุปบาท อนุโลมนัยว่า เพราะมีอวิชชา จึงมีสังขาร เพราะมีสังขาร จึงมีวิญญาน เป็นต้น จัดว่าเป็นการรู้เห็นอย่างบริบูรณ์ของผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว ผู้ที่รู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามตามนัยนี้ ย่อมอนุมานรู้ตามที่กล่าวไว้และข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ ประเภทได้^{๕๗}

๕) การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๕

^{๕๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ป.ธ.๙ M.A.,Ph.D.) ผู้ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๙๙-๑๐๐.

^{๕๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๙.

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามโดยเนื่องด้วยกรรมวิภู (วนเวียนกรรม) และวิปากวิภู (วนเวียนวิปาก) ว่า ผลกรรมมีได้เพราะทำกรรม กรรมใหม่มีได้เพราะผลกรรมนั้น และผลกรรมใหม่ก็มีได้อีกเพราะกรรมทำใหม่ โดยองค์ธรรมจำแนกเป็น กรรมวิภู คือ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ วิปากวิภู คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา^{๕๘}

๔.๕.๑.๕ วิธีการรู้ทวิปัญญาวิญญาณจิตในทางปฏิบัติ

พระธรรมธีรราชมหามุนีกล่าวอธิบายอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานหมวดชั้นธรรพะ มีเนื้อความพอสรุปได้ว่า การพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามนี้ แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง พิจารณาโดยอาศัยหลักปริยัติ ๑ พิจารณาโดยการปฏิบัติ ๑

๑) ว่าโดยปริยัติ วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอวิชา ตัณหา กรรม นามรูป และความเกิดขึ้นของวิญญาณอย่างเดียว

๒) ว่าโดยปฏิบัติ เช่น ขณะที่ตาเห็นก็พิจารณาว่า เห็นหนอ ๆ หูได้ยินเสียง ก็พิจารณาว่า ได้ยินหนอ ๆ เมื่อพิจารณาไปจะรู้เหตุและผลของรูปกับนามได้ดีมาก คือ บางครั้งรูปเป็นเหตุ นามเป็นผล เช่น ท้องพองขึ้นไปเสียก่อน แล้วนามจึงตามไปกำหนดทีหลัง บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล เช่น สติคอยจ้องจะกำหนดอยู่ก่อนแล้ว ท้องจึงเริ่มพองขึ้น แม้เวลาจะยืน จะเดิน จะนั่ง จะนอน เป็นต้น ก็มีเพียงเหตุกับผลเท่านั้น ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา อะไรทั้งสิ้น

ส่วนการพิจารณาเห็นความดับไปของรูปนามนั้น ก็แบ่งเป็น ๒ อย่างเช่นกัน คือ ภาคปริยัติ หรือภาคทฤษฎี ๑ ภาคปฏิบัติ คือ ภาคลงมือทำ ลงมือพิสูจน์ ๑

๑) ภาคปริยัติ พิจารณาเห็นความดับแห่งวิญญาณชั้นธ โดยอาการ ๕ คือ วิญญาณดับไป ก็เพราะอวิชา ตัณหา กรรม นามรูปดับไป และเพราะความดับไปของวิญญาณอย่างเดียว

๒) ภาคปฏิบัติ ในขณะที่พิจารณาว่า เห็นหนอ ๆ หรือได้ยินหนอ ๆ เป็นต้นนั้น จะเห็นรูปนามดับลงไปเป็น ๒ ลักษณะ คือ ลักษณะของญาณต่ำ ๑ ลักษณะของญาณสูง ๑

ลักษณะของญาณต่ำ นั้น เช่น ขณะที่ตาเห็น หูได้ยิน เป็นต้น ภาวนาว่า เห็นหนอ ๆ นั้น รูปนามดับไป ๆ ทุกขณะ แม้ในขณะที่ภาวนาว่า พองหนอ ยุบหนอ หรือขวย่างหนอ ซ้ายย่างหนอ ก็มีรูปนามเกิดดับอยู่ทุกขณะ อย่างนี้ผู้ปฏิบัติรู้ได้เฉพาะตัว ผู้ไม่ปฏิบัติจะไม่ได้เลย

ลักษณะของญาณสูง คือ ตั้งแต่อุทัพพญาณ เป็นต้นไป จนกระทั่งถึงสังขารุเปกขาญาณ เช่น ในขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น เมื่อมีความเพียร มีสติ มีปัญญาพิจารณาถูกต้องตามนัยแห่งวิปัสสนากรรมฐาน อันมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกแล้วจะเห็นรูปนามดับลงไปอย่างชัดเจน แต่ยังไม่แจ่มแจ้งแท้ ในขณะดับนั้นเรียกว่าสันตติชาติ จะมีอาการตกใจเล็กน้อย ข้อนี้รู้ได้เฉพาะผู้ปฏิบัติเท่านั้น ปริยัติจะพิสูจน์ไม่ได้เลย แม้จะเรียนจนจบพระไตรปิฎก ก็ยังพิสูจน์ไม่ได้ คือ ไม่สามารถจะเห็นความเกิดดับของรูปนามได้เป็นอันขาด ถ้าผู้ใดปฏิบัติ ผู้นั้นจึงจะรู้ได้ เรียกว่าเป็นปัจเจกตัง รู้เฉพาะผู้ทำจริง ๆ ดุจรับประทานอาหาร จะอิมเฉพาะผู้รับประทานเท่านั้น เราจะปรุงอาหารก็หม้อก็กระทะก็ตามเถิด ถ้าเราไม่รับประทานจะไม่อิมท้องเลย ข้อนี้ฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันนั้น^{๕๙}

^{๕๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๑๐๙.

^{๕๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐานสูตร), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓๒๓.

๔.๕.๑.๖ สติกำหนดวิญญูณขั้นเป็นอริยสัจ

สติกำหนดวิญญูณขั้นเป็นทุกข์สัจ ตัณหาที่มีในก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งสัจจะทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์สัจและสมุทยสัจ มีนิโรธสัจเป็น อารมณฺ์ เป็นมรรคสัจ ภิกษุชวนชวายเป็นด้วยอำนาจสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ได้ฉะนี้ นี้ เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ จนบรรลุพระอรหัตของภิกษุผู้ตั้งมั่นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งวิญญูณขั้น ประการหนึ่ง^{๖๐}

๔.๕.๒ การกำหนดรู้ทวีปัญญาวิญญูณจิตในหมวดสัจจะ ๔

ในหมวดสัจจะ ๔ แห่งธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีพระพุทธรูปปรากฏว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนด ยินดี เป็นเหตุเพลิดเพลินในอารมณฺ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหานี้ แผละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูปใด มีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อ เกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้ อะไรเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก คือ ฯลฯ จักขุวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญูณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญูณนี้ โสทวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่โสทวิญญูณ นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่โสทวิญญูณนี้ ฆานวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ ฆานวิญญูณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ฆานวิญญูณนี้ ชิวหาวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่ชิวหาวิญญูณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ชิวหาวิญญูณนี้ กายวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่กายวิญญูณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่กายวิญญูณนี้

ทุกขนิโรธอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสลละคืน ความพ้น ความไม่ติด ก็ตัณหานี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน คือ ฯลฯ จักขุ วิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุวิญญูณนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุ วิญญูณนี้ โสทวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่โสทวิญญูณนี้ เมื่อดับ ก็ ดับที่โสทวิญญูณนี้ ฆานวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ฆาน-วิญญูณนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ฆานวิญญูณนี้ ชิวหาวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ชิวหา วิญญูณนี้ เมื่อดับก็ดับที่ชิวหาวิญญูณนี้ กายวิญญูณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ ละที่กายวิญญูณนี้เมื่อดับ ก็ดับที่กายวิญญูณนี้^{๖๑}

ในหมวดสัจจะ ๔ นี้พระพุทธรูปองค์ตรีวิญญูณจิตไว้ในสัจจะ ๒ คือ สมุทยสัจจะ ๑ นิโรธ สัจจะ ๑ ส่วนหนึ่งเพื่อให้พิจารณาเห็นสภาวะธรรมที่เกี่ยวข้องกันแห่งทวีปัญญาวิญญูณจิตหรือวิญญูณ ที่เกิดทางอายตนะทั้ง ๖ ซึ่งเป็นเหตุเป็นผลกันทั้งข้างเกิดทุกข์ และข้างดับทุกข์ โดยวิญญูณจิตเมื่อ เกิดก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายประการ คืออาศัยธรรมฝ่ายรูปและธรรมฝ่ายนาม ดังต่อไปนี้

๑) หมวดอายตนะภายนอก ๖ คือ รูปอายตนะ สัททอายตนะ คันธอายตนะ รสอายตนะ โผฏฐัพพอายตนะ ธัมมอายตนะ

^{๖๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๐/๒/๒๕๑/๓๑๐.

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐-๔๐๑/๓๒๕-๓๓๒., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๓-๑๓๔/๑๒๑-๑๒๔.

๒) หมวดอายตนะภายใน ๖ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ

๓) หมวดผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

(๔) หมวดเวทนา ๖ คือ จักขุสัมผัสสชา เวทนา โสตสัมผัสสชา เวทนา ฆานสัมผัสสชา เวทนา ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา กายสัมผัสสชา เวทนา มโนสัมผัสสชา เวทนา

๕) หมวดสัญญา ๖ คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกฐัพพสัญญา อัมมสัญญา

๖) หมวดเจตนา ๖ คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โภกฐัพพสัญญาเจตนา อัมมสัญญาเจตนา

๗) ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โภกฐัพพตัณหา อัมมตัณหา

๘) หมวดวิตก ๖ คือ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โภกฐัพพวิตก อัมมวิตก

๙) หมวดวิจาร์ ๖ คือ รูปวิจาร์ สัททวิจาร์ คันธวิจาร์ รสวิจาร์ โภกฐัพพวิจาร์ อัมมวิจาร์

เมื่อรวมกับหมวดวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น จึงรวมเป็นธรรม ๖๐ ประการ ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนประกอบแห่งการเกิดทุกข์ เมื่อเข้าใจกระบวนการ หรือสภาวะลักษณะ และสามัญญลักษณะ ก็จะสามารถละเหตุเกิดทุกข์ได้อย่างถูกต้อง

ในฝ่ายเกิดทุกข์นี้ มุ่งตรัสให้พิจารณาสมุทยสังขโดยทรงจำแนกแจกแจงธรรมที่เป็นเหตุเกิดทุกข์ คือ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา และหมู่ธรรมที่เป็นส่วนประกอบของเหตุเกิดทุกข์นั้น ไว้อย่างละเอียด ในอัมมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้เอง และวิญญาณจิต ๕ ดวง ทั้งสองฝ่ายหรือวิญญาณ ๖ ในสมุทยสังขนี้ก็เป็นส่วนประกอบอันหนึ่งที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ต่อมาตรัสความดับทุกข์ที่ตรัสถึงวิญญาณจิตเหล่านี้ ว่าระดับก็ดับตัณหาที่เกิดอยู่ในวิญญาณจิตเหล่านี้แหละ

การกำหนดเห็นสังขจะใดสังขจะหนึ่ง ก็ชื่อว่าเห็นสังขที่เหลือไปด้วย ดังมีหลักฐานว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นชื่อว่าเห็นทุกข์สมุทัยบ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์นิโรธบ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาบ้าง (ด้วย) ผู้ใดเห็นทุกข์สมุทัย ผู้นั้นชื่อว่าเห็นทุกข์บ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์นิโรธบ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาบ้าง (ด้วย) ผู้ใดเห็นทุกข์นิโรธ ผู้นั้นชื่อว่าเห็นทุกข์บ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์สมุทัยบ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาบ้าง (ด้วย) ผู้ใดเห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นทุกข์บ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์สมุทัยบ้าง (ด้วย) เห็นทุกข์นิโรธบ้าง (ด้วย)^{๖๒} ดังนั้นการกำหนดตัณหาในวิญญาณจิตก็เป็นอันกำหนดถูกสังขจะทั้ง ๔ แล้วแล

๔.๕.๒.๑ อากาการรู้ทวิปัญญาวิญญาณจิตของโยคีบุคคล

๑) โยคีผู้รู้ซึ่งถึงสภาพการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยนี้คือ ย่อมรู้ลักษณะของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า เป็นการรู้ที่มาจากภายในจักขุ เป็นการรู้รูปารมณฺ์ ย่อมรู้รสหรือกิจของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า เป็นเพียงการรับเอารูปเท่านั้นเป็นอารมณ์หรือเป็นเพียงแค่สภาพการเห็นเท่านั้น ๓. ย่อมรู้ปัจจุปัฏฐานของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า จักขุวิญญาณนี้ย่อมมุ่งหน้าไปหาอารมณ์ ๔.

^{๖๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓๐๐/๖๑๑.

ย่อมรู้ปฏิญาณของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า จักขุวิญญาณนี้ย่อมเห็นรูปารมณ์เพราะมีมนสิการ (การเอาใจใส่ในอารมณ์) เป็นเหตุ หรือเพราะมีจักขุและรูปารมณ์อยู่ จักขุวิญญาณจึงสามารถเห็นได้ หรือเพราะกรรมตีกรรมชั่วให้ผล จักขุวิญญาณจึงเห็น

๒) การรู้โสตวิญญาณ โยคีรู้สภาวะลักษณะของโสตวิญญาณว่า “เป็นสภาวะที่ได้ยินเสียง” รู้ระว่า “รับเอาเพียงเสียงเป็นอารมณ์” หรือ “เพียงแค่ได้ยินเสียง” รู้ปัจจุบันฐานว่า “มีอาการมุ่งหน้าไปหาเสียง” รู้ปฏิญาณว่า “เพราะมีการมนสิการเอาใจใส่ หรือเพราะมีโสตประสาท (เครื่องรับฟัง) และสัททายตนะ (เสียง) จึงทำให้ได้ยิน หรือเพราะมีวิบากกรรมจึงทำให้ได้ยิน”

๓) โยคีรู้สภาวะลักษณะของขานาวิญญาณว่า “เป็นสภาวะที่ได้กลิ่น” รู้ระว่า “รับเอาเพียงกลิ่นเป็นอารมณ์” หรือ “เพียงแค่ได้กลิ่น” รู้ปัจจุบันฐานว่า “มีอาการมุ่งหน้าไปหากลิ่น” รู้ปฏิญาณว่า “เพราะมีมนสิการเอาใจใส่ หรือเพราะมีขานาประสาท (เครื่องรับกลิ่น) และคันธายตนะ (กลิ่น) จึงทำให้ได้กลิ่น หรือเพราะมีวิบากกรรมจึงทำให้ได้กลิ่น”

๔) โยคีรู้สภาวะลักษณะของชีวหาวิญญาณดังนี้ว่า “เป็นสภาวะที่รับรู้รสบนชีวหาประสาท หรือเป็นธรรมชาติที่หวาน เปรี้ยว เป็นต้น” รู้ระดังนี้ว่า “ทำหน้าที่รับรู้รสอารมณ์เท่านั้น” รู้ปัจจุบันฐานดังนี้ว่า “มีลักษณะการมุ่งหน้าไปหาอารมณ์คือรส” รู้ปฏิญาณดังนี้ว่า “เนื่องจากมีการมนสิการเอาใจใส่ จึงทำให้สามารถรับรู้รสและเพราะมีชีวหาประสาทและรสารมณ์ จึงทำให้เกิดการรับรู้รสหรือเพราะมีวิบากกรรม จึงเกิดการรับรู้รส (ชีวหาวิญญาณ)”

๕) โยคีรู้สภาวะลักษณะของกายวิญญาณว่า “เป็นสภาวะที่กระทบภายในกายหรือเป็นสภาวะที่รับรู้การกระทบสัมผัส” รู้ระว่า “เป็นตัวทำหน้าที่รับเอาเฉพาะสัมผัสเท่านั้นเป็นอารมณ์” รู้ปัจจุบันฐานว่า “เป็นสภาวะมุ่งหน้าตรงไปหาตรงไปหาโณภูัพพะ” รู้ปฏิญาณว่า “เนื่องจากมีมนสิการกล่าวคือการเอาใจใส่ และเนื่องจากว่ามีกายวัตถุกับสิ่งที่น่าสัมผัสปรากฏอยู่ จึงทำให้เกิดการสัมผัสขึ้น”^{๖๓}

๔.๕.๒.๒ วิถีจิตและรูปนามในขณะทวิปัญจวิญญาณเกิด

ในขณะที่เห็นสีทางจักขุทวาร รูปนามอันได้แก่จักขุประสาท รูปารมณ์คือสีและจักขุวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางจักขุทวาร พร้อมด้วยจิต (จักขุทวาริกจิต) และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ย่อมปรากฏไปตามลำดับ ได้แก่ จิต ๓๕ ดวง คือ ปัญจทวารารวิชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตிரณจิต ๓ โวภูัพพนจิต ๑ กามชวณะ ๒๐ คือ อุกุศลชวณะ ๑๒ มหากุศลชวณะ ๘ ตหารัมมณจิต ๑๑ คือ สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘

ในขณะที่ได้ยินเสียงทางโสตทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ โสตประสาท สัททารมณ์ (เสียง) และโสตวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางโสตทวาร พร้อมด้วยโสตทวาริกจิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับโสตวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ข้างต้น

ในขณะที่รู้กลิ่นทางขานาทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ ขานาประสาท คันธารมณ์ (กลิ่น) และขานาวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางขานาทวาร พร้อมด้วยขานาทวาริกจิต และเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับขานาวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

^{๖๓} ธงชัย แสงรัตน์ และคณะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัญญาฐานสูตร, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์ หจก., ๒๕๔๘), หน้า ๕๓-๕๓.

ในขณะที่ลัทธิทางชีวหาทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ ชิวหาประสาท ธรรม (รส) และ ชิวหาวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางชีวหาทวาร พร้อมด้วยชีวหาทวาริกจิตและอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับชีวหา วิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่สัมผัสทางกายทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ กายประสาท โภกฐัพพารมณ (ธาตุดิน อันได้แก่สภาวะแข็ง-อ่อน ธาตุไฟอันได้แก่สภาวะเย็น-ร้อน ธาตุลมอันได้แก่สภาวะหย่อน-ตึง) และกาย วิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางกายทวาร พร้อมด้วยกายทวาริกจิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับกาย วิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น^{๖๔}

๔.๕.๒.๓ สภาวะญาณในการกำหนดวิญญาณจิตในสังขบรรพพะ

สามารถพิจารณาได้ตามพระพุทธพจน์ ดังนี้

๑) อชมตตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสึ วิหฺรติ พิจารณาเห็นจักขุวิญญาณเป็นต้น ใน ภายใน ได้แก่ จักขุวิญญาณเป็นต้นของตนอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๒) พหิทฺธา วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสึ วิหฺรติ พิจารณาเห็นจักขุวิญญาณเป็นต้น ใน ภายนอก ได้แก่ จักขุวิญญาณเป็นต้นของผู้อื่นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๓) อชมตตพหิทฺธา วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสึ วิหฺรติ พิจารณาเห็นจักขุวิญญาณเป็นต้น ทั้งภายในทั้งภายนอก ได้แก่ บางครั้งพิจารณาเห็นจักขุวิญญาณเป็นต้นของตน บางครั้งพิจารณาเห็น จักขุวิญญาณเป็นต้นของผู้อื่นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๔) สมุทฺยธมฺมานุปสฺสึ วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งจักขุ วิญญาณเป็นต้นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

(๕) วยธมฺมานุปสฺสึ วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุดับแห่งจักขุ วิญญาณเป็นต้นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง

๖) สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสึ วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ บางครั้งพิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุ เกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น บางครั้งพิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นอยู่ ด้วยความเพียร สติ สัมปชัญญะบ้าง^{๖๕}

พระธรรมธีรราชมหามุนีอธิบายพุทธพจน์ตอนท้ายของหมวดเปรียบเทียบสภาวะญาณว่า คำว่า สมุทฺยธมฺมานุปสฺสึ วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ มีปกติเห็นธรรมะคือความเกิดขึ้นในทวิปัญญา วิญญาณจิตอยู่เนื่อง ๆ ได้แก่ ญาณที่ ๔ คือ อุทยัพพญาณ เป็นต้นไป

คำว่า วยธมฺมานุปสฺสึ วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ มีปกติเห็นธรรมะคือความดับไป เสื่อมไป ใน ทวิปัญญาวิญญาณจิตอยู่เนื่อง ๆ ได้แก่ ญาณที่ ๔ เป็นต้นไป

คำว่า สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสึ วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ มีปกติเห็นธรรมะคือความเกิดขึ้น และ ความดับไปในทวิปัญญาวิญญาณจิตอยู่เนื่อง ๆ ได้แก่ ญาณที่ ๔ เป็นต้นไป

รวมความว่า ทั้ง ๓ คำนี้ หมายถึงการเห็นความเกิดและความดับของรูปนามด้วย ภาวนามยปัญญา นับตั้งแต่ญาณที่ ๔ เป็นต้น จนกระทั่งถึงญาณที่ ๑๒ คือ สัจจานุโลมิกญาณ

^{๖๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๔-๑๓๕.

^{๖๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙), คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐานสูตร), หน้า ๔๙๒-๔๙๕.

คำว่า อตถิ กาโยติ วา ปนสส สติ ปจจุปฏิจจา โหติ ผู้เจริญวิปัสสนามีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้า ไม่ผล่อจากรูปนาม ย่อมรู้ชัดว่า รูปนามมีอยู่คือทั่วทั้งโลก มีเพียงรูปกับนามเท่านั้น สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา ไม่มีเลย

คำว่า ยาวเทว ฅาณมตตาย ปตีสสติมตตาย สติมีอยู่ก็เพียงแค่นี้ เพื่อระลึกได้เท่านั้น แต่ที่ฝึกบ่อย ๆ กำหนดบ่อย ๆ ซ้ำ ๆ ซาก ๆ อยู่ นั่น ก็เพื่อให้สติสัมปชัญญะ มีกำลังแก่กล้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป และเพื่อให้วิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าวิเศษขึ้นไปโดยลำดับ ๆ จนกระทั่งถึงมรรค ผล นิพพาน

คำว่า อนิสสิโต จ วิหริติ ไม่มีตัณหาและทิวฏฐิอาศัยเลยคือเมื่อพิจารณาเห็นดังที่บรรยายมาแล้วนั้น ตัณหา ๑๐๘ และทิวฏฐิต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ จึงเป็นอันดับลงไปด้วยอำนาจแห่งตทังคปหาน วิกขัมภนปหาน และสมุจเฉทปหาน

คำว่า น จ ภิกขุ โลเก อุปาทิยติ ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ เลยในโลกคือไม่ยึดมั่นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในอดีตภาพนี้ว่า เป็นเรา เป็นของ ๆ เรา ละสลักกายทิวฏฐิ วิจิกิจจา สิลัพพตปรามาสเสียได้

คำว่า เอวมปิ ภิกขเว ภิกขุ กายเย กายานุปสสิ วิหริติ ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุย่อมพิจารณาเห็นธรรม (ทวีปัญญาวิญญาณจิต) ในธรรมทั้งหลายอยู่เนื่อง ๆ ด้วยประการฉะนี้^{๖๖}

๔.๕.๒.๔ สติกำหนดวิญญูญาณในสังขะ ๔ เป็นอริยสังข

สติกำหนดทวีปัญญาวิญญาณจิตในสมุททยสังขและนิโรธสังข เป็นอารมณ์เป็นทุกขสังข ตัณหาที่มีมาก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุททยสังข ความไม่เป็นไปแห่งสังขจะทั้ง ๒ เป็นนิโรธสังข อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสังขและสมุททยสังข มีนิโรธสังขเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังข ภิกขุชวนชวายเป็นด้วยอำนาจสังขจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุลความดับทุกขได้ฉะนี้ นี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข จนบรรลุพระอรหัตของภิกขุผู้กำหนดสังขจะเป็นอารมณ์^{๖๗}

๔.๕.๒.๕ ความเกี่ยวข้องกันของวิญญูญาณจิตกับบรรพพะทั้ง ๕ ในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พระพุทธองค์ตรัสการพิจารณาธรรมไว้หลายหมวด ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่า พระองค์ทรงมีเหตุผลเพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถมองเห็นสภาวะธรรมได้หลายมิติ ตามจริตนิสัยที่ตนได้สั่งสมอบรมมา หรือมีความถนัดในธรรมนั้น ๆ เปรียบเสมือนการใช้มือจับแก้วน้ำทำเหลี่ยมที่มีสีแตกต่างกันเพียงด้านใดด้านหนึ่ง ก็เป็นอันจับถูกต้องแก้วน้ำนั้นเหมือนกัน ฉะนั้นในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานก็เช่นเดียวกัน ผู้ศึกษาคิดว่าพระองค์ตรัสไว้เพื่อให้สามารถจับสภาวะธรรมได้ตามมุมมองที่ตนถนัด และสภาวะธรรมเหล่านั้น ก็มีความเกี่ยวข้องกันโดยเป็นธรรมฝ่ายเกิดและธรรมฝ่ายดับ ในข้อนั้นสามารถอธิบายได้ ดังนี้

เมื่อกล่าวถึงวิญญูญาณจิต พระองค์ก็ตรัสวิญญูญาณชั้นธัมมานุสฐานะที่เป็นชั้นหนึ่ง ในชั้นทั้ง ๕ ในชั้นธรรพพะ ตรัสการปฏิบัติต่อวิญญูญาณชั้นด้วยการพิจารณาให้เห็นเหตุเกิด และเหตุดับเป็นต้น ซึ่งเหตุเกิดแห่งวิญญูญาณจิต มีจักขุวิญญูญาณเป็นต้นก็เพราะมีกามฉันทนิวรรณ์ อันเป็นธรรมขัดขวางการ

^{๖๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘๓๘,

^{๖๗} ส.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/๒/-/๓๔๙.

เจริญวิปัสสนากรรมฐานในหมวดนี้บรรพพะเป็นเหตุ และจะพิจารณาเห็นเหตุดับวิญญาณจิตหรือวิญญาณขันธได้ก็ต้องละเหตุเกิดกามฉันทให้ได้นั่นเอง

อนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณจิต จะมีได้ก็เพราะอาศัยธรรม ๓ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ รวมทั้งผัสสะ พระพุทธองค์จึงตรัสอายตนะบรรพพะไว้ และเมื่อจะพิจารณาให้เห็นความดับวิญญาณจิตเหล่านั้น ก็ต้องพิจารณาหรือกำหนดจนเห็นความประชุมรวมกันของรูปและนามหลายอย่าง เห็นสังโยชน์มีกามราคะสังโยชน์เป็นต้นที่อาศัยอายตนะเหล่านั้นเกิด

อนึ่ง เมื่อจะพิจารณาให้รู้ชัดถึงสภาวะที่เป็นจริงของวิญญาณจิต ก็ต้องมีความชำนาญในการเจริญโพชฌงค์ อังคธรรมเป็นเครื่องหยั่งรู้อุปนามตามความเป็นจริง มีสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น ที่ตรัสไว้ในโพชฌงค์บรรพพะ คือ ต้องรู้ว่าขณะนี้โพชฌงค์มีอยู่ หรือยังไม่มี ทำอย่างไรให้โพชฌงค์เกิดมี ทำอย่างไรให้คงอยู่ และทำอย่างไรให้โพชฌงค์เจริญขึ้น เมื่อทำได้จนชำนาญแล้วก็ย่อมจะดับเหตุเกิดของวิญญาณจิตมีกามฉันทนิเวรณเป็นต้น ที่เกิดทางอายตนะ ๑๒ นั้น

อนึ่ง ผู้ปฏิบัติจะดับกิเลสต่าง ๆ โดยเฉพาะอนุสัยกิเลสที่ทำให้เกิดทุกข์ โทมนัส โสกะปริเทวะเป็นต้นเพราะมีวิญญาณจิตเกิดขึ้นนั้นได้เด็ดขาด และเข้าถึงนิโรธได้นั้น ต้องละตัณหา ๖ ที่เป็นสมุทัยหรือเหตุเกิดทุกข์ทางวิญญาณจิตเหล่านั้น โดยทำนจำแนกสภาวะธรรมออกเป็นวัตถุ ๖ มีจักขุวัตถุเป็นต้น อารมณ ๖ มีรูปารมณเป็นต้น เวทนา ๖ มีเวทนาทางตาเป็นต้น เจตนา ๖ มีความจงใจทางตา เป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น และวิจารณ์ ๖ มีรูปวิจารณ์เป็นต้นในสมุทยสังขันธ์ โดยการดำเนินตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น ทั้งหมดนี้ก็คือ อริยสัง ๔ ที่ตรัสไว้ในสังจบบรรพพะ นั่นเอง

ดังนั้น บรรพพะทั้ง ๕ ที่ตรัสไว้ในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานจึงมีความสัมพันธ์ต่อกัน โดยเป็นธรรมฝ่ายเกิด และธรรมฝ่ายดับ เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าใจธรรมฝ่ายเกิด ก็ชื่อว่าเข้าใจธรรมฝ่ายดับไปด้วย

๔.๕.๓ การกำหนดรู้ทวิปัญญาวิญญาณจิตตามหลักอนัตตลักษณะสูตร

ในอนัตตลักษณะสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสอนพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ซึ่งได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุเป็นพระโสดาบันแล้วหลังจากได้ฟังธัมมจักกภวัตตสูตร ซึ่งปกติของพระโสดาบันแม้จะละความเห็นผิดในเรื่องรูปนามได้แล้ว แต่ก็ยังยึดมั่นอยู่ในสังขารูปนาม ไม่สามารถละกิเลสได้สิ้นเชิง พระพุทธองค์จึงตรัสแก่พระปัญจวัคคีย์เหล่านี้ ผู้มีอุปนิสัยและบารมีที่เต็มพร้อมเหล่านั้น เพื่อปลดเปลื้องกิเลสที่เหลืออยู่ออกไปจากขันธสันดานให้หมดสิ้น โดยทรงเน้นความที่ขันธ ๕ เป็นสิ่งไม่ใช่ตัวตน ตามพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าวิญญาณนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ วิญญาณนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในวิญญาณว่า “วิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้” ตรัสอีกว่า “วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง. ไม่เที่ยงพระพุทธเจ้าข้า. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข. เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา. ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” และตรัสอีกว่า “วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้

ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา^{๖๘}

การตรัสวิญญานชั้น ในชั้นธรรพะแห่งอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีความแตกต่างจากวิญญานชั้นที่ตรัสในอนัตตลักขณสูตร ซึ่งผู้ศึกษาสันนิษฐานว่า การตรัสวิญญานชั้นในสติปัฏฐานสูตร ตรัสมุ่งให้รู้จักลักษณะเป็นต้น เหตุเกิด และเหตุดับของวิญญานชั้น แก่ผู้ที่ยังละทิฐิหรือความเห็นผิดในเรื่องชั้น ๕ ไม่ได้ ส่วนวิญญานชั้นที่ตรัสไว้ในอนัตตลักขณสูตร ตรัสแก่ผู้ที่ละความเห็นผิดในชั้น ๕ ได้แล้ว แต่ยังไม่สามารถตัดความเยื่อใยในชั้น ๕ ได้หมดสิ้น อย่างพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงขยายพระธรรมเทศนาให้มีความพิสดารลึกซึ้งแตกต่างกัน

๔.๕.๓.๑ วิธีพิจารณาจิตโดยกาล ๓

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายการพิจารณาจิตหรือวิญญานชั้นไว้ ดังนี้

๑) จิตในอดีตไม่ยืนยาวมาถึงปัจจุบัน แต่ได้ดับไปในอดีต จึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒) จิตในปัจจุบันไม่ยืนยาวไปถึงภพอนาคต แต่กำลังดับไปสิ้นไปในปัจจุบัน จึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓) จิตในอนาคตไม่ยืนยาวไปถึงภพต่อ ๆ ไปแต่ได้ดับไปในขณะที่เกิดขึ้นนั่นเอง จึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ผู้ปฏิบัติที่เฝ้าสังเกตสภาวะพองยุบของท้องอย่างต่อเนื่อง ถ้าเกิดมีความคิดแทรกเข้ามา พึงกำหนดว่า “คิดหนอ คิดหนอ” ความคิดนั้นก็ดับไป ถ้าได้ยินเสียง พึงกำหนดว่า “ได้ยินหนอ ได้ยินหนอ” โสตวิญญานจิต (ที่รับรู้เสียง) ก็จะดับไปทันที เขาย่อมไม่คิดเหมือนคนทั่วไปว่า เขายังได้ยินเสียงต่อไปเป็นเวลานาน แต่จะรู้เห็นว่า การได้ยินของเขานั้นขาดเป็นช่วง ๆ คือ ได้ยินแล้วไม่ได้ยินช่วงขณะ โดยโสตวิญญานดับไปเป็นช่วง ๆ ต่อเนื่องกันไป

ในการทำงานเดียวกัน ขณะที่กำลังกำหนดรูปร่าง กายวิญญานจิตที่รู้สัมผัส ก็เห็นกายวิญญานจิตดับไปอย่างรวดเร็ว เมื่อสมาธิยิ่งแก่กล้ามากขึ้น จักขุวิญญานจิตจะเกิดขึ้นและดับไปติดต่อกันอย่างรวดเร็ว พึงกำหนดรู้ขานวิญญาน และชีวหาวิญญานในการทำงานเดียวกัน และพึงกำหนดรู้จิตที่กำหนดรู้จนเห็นการเกิดขึ้นและดับไปด้วย กล่าวโดยสรุป ทุกครั้งที่กำหนดรู้อารมณ์ทุก ๆ อย่าง ทั้งอารมณ์และจิตที่รู้อารมณ์ก็ดับไปเป็นคู่ ๆ อย่างไม่ขาดสาย

สำหรับผู้ที่เห็นสภาวะธรรมอย่างชัดเจน จักขุวิญญานไม่ยืนยาวไปถึงขณะที่กำหนดรู้ ขณะคิด และขณะได้ยิน แต่ได้ดับไปในขณะที่เห็นนั่นเอง ดังนั้น จึงรู้ชัดว่าจักขุวิญญานเป็นสิ่งไม่เที่ยง ในทำงานเดียวกัน จิตที่กำหนดรู้ จิตที่คิด และจิตที่ได้ยินในขณะก่อน ก็ไม่ยืนยาวถึงขณะที่กำหนดรู้ คิด และได้ยิน ในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติจึงรู้ได้ว่า จิตไม่เที่ยง^{๖๙}

^{๖๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๒/๒๗-๓๐., ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๖.

^{๖๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อนัตตลักขณสูตร, หน้า ๒๔๒.

๔.๕.๓.๒ แนวทางการพิจารณาวิญญานจิตที่เกิดดับ

๑) จักขุวิญญาน (จิตเห็น) โสทวิญญาน (จิตได้ยิน) กายวิญญาน (จิตรู้สัมผัส) และมนโวิญญาน (จิตคิด) เป็นต้น ซึ่งปรากฏขึ้นในขณะก่อน ไม่ยืนยาวถึงขณะที่เห็น ได้ยิน เป็นต้นในปัจจุบัน แต่ได้ดับไปสิ้นไปแล้ว ดังนั้น จึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒) จักขุวิญญาน โสทวิญญาน กายวิญญาน และมนโวิญญาน เป็นต้น ซึ่งปรากฏขึ้นในขณะปัจจุบัน ไม่ยืนยาวถึงขณะต่อไปที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น แต่กำลังดับไปสิ้นไปในขณะนี้ ดังนั้น จึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓) จักขุวิญญาน โสทวิญญาน เป็นต้น ซึ่งจะปรากฏขึ้นในอนาคต ไม่ยืนยาวถึงขณะต่อไปในอนาคต แต่จะดับไปสิ้นไป ดังนั้น จึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

เมื่อได้รู้เห็นการเกิดขึ้นและดับไปของจิตในกายของตนโดยประจักษ์แล้ว ผู้ปฏิบัติก็สามารถอนุมานรู้ได้ว่า จิตทั้งหมดที่ได้กำหนดรู้แล้วในอดีต จิตที่ยังไม่ได้กำหนดรู้ในอนาคต จิตของบุคคลอื่น และของสัตว์โลกทั้งหมด ย่อมมีการเกิดขึ้นและดับไปในลักษณะเดียวกัน ทำให้สามารถสรุปได้ว่า จิตที่ถูกกำหนดรู้ในปัจจุบันมีลักษณะไม่เที่ยง ฉับใด จิตของคนอื่นก็จะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ฉับนั้น และจิตทั่วทั้งโลกก็จะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเช่นเดียวกัน ดังนั้น จิตทั้งหมดจึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัสและคิดนึกทุกอย่างอยู่อย่างต่อเนื่อง ย่อมรู้ได้จากประสบการณ์ของตนเองว่า จิตที่อยู่ไกลไม่ได้ขยับเข้ามาใกล้ จิตที่อยู่ใกล้ก็ไม่ได้เคลื่อนออกไปไกล แต่ได้ดับไปในขณะเกิดของตนนั่นเอง ในการพิจารณาจึงควรระลึกดังนี้ จิตที่รู้การเห็น ได้ยิน คิดนึก เป็นต้น ที่อยู่ไกลไม่ได้ขยับเข้ามาใกล้ จิตที่รู้การเห็น ได้ยิน คิดนึก เป็นต้น ที่อยู่ใกล้ไม่ได้เคลื่อนออกไปไกล แต่ได้ดับไปในขณะเกิดของตนนั่นเอง ดังนั้น จึงมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๗๐}

๔.๕.๓.๓ ผู้กำหนดรู้รูปนามชื่อว่า เป็นผู้เจริญอริยสัจ ๔

พระโสภณอธิบายว่า นักปฏิบัติเจริญสติระลึกจรรูปนามปัจจุบันจนกระทั่งหยั่งเห็นความเกิดดับแล้ว ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญอริยสัจ ๔ กล่าวคือ การกำหนดรู้รูปนามเป็นปริญาฎกิจคือ กำหนดรู้ทุกขสัจ, การละความเพติดเพตินยินดีในรูปนามที่รับรู้ด้วยสติอยู่เป็นปหานกิจ คือ การละสมุทัย, การไม่เกิดขึ้นแห่งตัณหา อุปาทาน กรรม และรูปนามที่เป็นผลกรรมด้วยการกำหนดรู้ปัจจุบันเป็นสังฆิกิริยาฎกิจคือการกระทำนโรธสัจให้แจ้ง, การหยั่งเห็นลักษณะพิเศษของรูปนามแต่ละอย่างและลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์ จัดเป็นสัมมาทิฐิ ความดำริชอบเป็นสัมมาสังกัปปะ ความเพียรชอบเป็นสัมมาวายามะ การระลึกชอบเป็นสัมมาสติ ความตั้งมั่นชอบเป็นสัมมาสมาธิ การไม่ล่วงละเมิดทางวาจา มีการพูดเท็จ เป็นต้น ในขณะที่ปฏิบัติธรรมเป็นสัมมาวาจา การไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาซึ่งเกี่ยวกับการเลี้ยวชีพเป็นสัมมาอาชีวะ การเจริญสติระลึกปัจจุบันอันประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้ จัดเป็นภาวนากิจ คือ การเจริญมรรคสัจ^{๗๑}

สรุปได้ว่า การกำหนดรู้ทวิปัญญาวิญญานจิตซึ่งหมายถึงวิญญานชั้น หรือจักขุวิญญาน เป็นต้นที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ในชั้นบรรพชิต อายตนบรรพชิตและสังฆบรรพชิตแห่งธัมมานุสสนานี้ เป็นการกำหนดรู้สภาวะของสังขารชั้นและสัญญาชั้น ซึ่งเป็นส่วนประกอบหรือรายละเอียดของวิญญาน

^{๗๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อนัตตลักษณะสูตร, หน้า ๒๔๔.

^{๗๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๓๐๐-๓๐๑.

ชั้นที่อยู่ใต้มานุษัสสนาสติปัญญา เพราะธมมานุษัสสนาสติปัญญานี้ เป็นอารมณ์ที่ละเอียด ประณีต จึงเหมาะแก่ผู้เจริญวิปัสสนาที่มีทิวฏฐิจริต ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว เมื่อรู้ลักษณะ สภาวะ และเหตุปัจจัยของวิญญาณจิตแล้วก็เป็นที่เหตุให้สลายอัตตา คือ เห็นในสิ่งไม่ใช่ตัวตนว่าเป็น ตัวตนที่มีประจำของคนที่มีทิวฏฐิจริตเป็นเจ้าเรือนไปได้

ผลของการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิต ย่อมสามารถทำลาย วิปลาส ๓ คือ ๑) ทิวฏฐิ วิปลาส (ความเห็นผิด) ๒) จิตตวิปลาส (ความเข้าใจผิด) ๓) สัญญาวิปลาส (ความสำคัญมั่นหมายผิด) ในเรื่องทวิปัญจวิญญาณจิตนี้ว่า ทวิปัญจวิญญาณจิตมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นนี้เป็นของเรา เราเป็น ทวิปัญจวิญญาณจิตมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นนั้น หรือทวิปัญจวิญญาณจิตเป็นต้นนั้นเป็นตัวตนของเรา คือ กำจัดความเข้าใจว่าตนเห็น ตนได้ยิน ตนได้กลิ่น ตนลิ้มรส และตนถูกต้องโผฏฐัพพะ กลับมา เข้าใจถูกต้องว่า จักขุวิญญาณนี้เกิดแล้วเพราะอาศัยอวิชชา ตัณหา กรรม อุปาทาน และการเกิดของ จักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุ เมื่อดับเหตุด้วยการตามรู้เท่าทันและเห็นแจ้งอริยสัจแล้ว จึงดับเหตุ เหล่านั้นได้ เขาก็จะหลุดพ้นจากวัฏวนแห่งวัฏฏะ ๓ คือ กิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ดังกล่าวแล้วนั้นได้

๔.๖ สภาวญาณในการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิต

ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวง แบ่งเป็นกุศลวิบากจิต ๕ ดวง และอกุศลวิบากจิต ๕ ดวง เกิดขึ้นในขณะรับอารมณ์ทางทวาร ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย การรับรู้อารมณ์เหล่านั้นจัดเป็น วิบากที่เราต้องประสบ ผู้ที่ทำกุศลความดีไว้มากในอดีตก็จะพบแต่อารมณ์ที่น่ารื่นรมย์ใจมากกว่า ผู้ที่ เคยสร้างอกุศลไว้มากในอดีตจะพบอารมณ์ที่น่าแต่ความทุกข์ทางใจมาให้มาก แต่โดยทั่วไปคนเราจะ ประสบทั้งสิ่งที่ชอบใจ และไม่ชอบใจ สิ่งที่ทำให้เกิดสติปัญญา นำศรัทธาเลื่อมใสบ้าง สิ่งน่าสลดสแลง ใจ คับข้องใจบ้างสลับสับเปลี่ยนกันไป ในการเจริญวิปัสสนาเพื่อละความสุขและความทุกข์ทั้งทาง กายทางใจ เป็นสิ่งที่พุทธเจ้าตรัสสอนแนวทางไว้ เมื่อประสบอารมณ์ให้ตั้งสติกำหนดจดจ่อที่ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งเป็นทวารทางผ่านของจิตที่รับรู้ ตามพุทธพจน์ว่า

พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สัก แต่ที่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใด เธอเมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ที่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอ ก็จะไม่มีความยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด เธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้น เธอจักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์” ลำดับนั้น ด้วยพระธรรมเทศนาย่อนี้ของพระผู้มีพระภาค จิตของพาหิยะ ทารุจิริยะจึงหลุดพ้นจากอาสวะ ทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น^{๗๒}

จากพระพุทฺธพจน์นี้ เมื่อกุศลวิบากจิต ๕ ดวงและอกุศลวิบากจิต ๕ ดวง อย่างเป็นไปอย่าง หนึ่งเกิดขึ้นมา โยคีผู้ปฏิบัติต้องใช้สติกำหนดรู้อาการของจิตนั้น ๆ ในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และสัมผัส เพื่อไม่ให้เกิดความชอบหรือไม่ชอบอันก่อให้เกิดเวทนา และเพื่อตัดดวงจรแห่งปฏิจจสมุปปาท ไม่ให้หมุนไปตามกระแสกิเลส กรรม วิบากอีกต่อไป เมื่อกำหนดไปเรื่อย ๆ ถูกต้องตามแนวทาง

^{๗๒} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/ ๑๘๖.

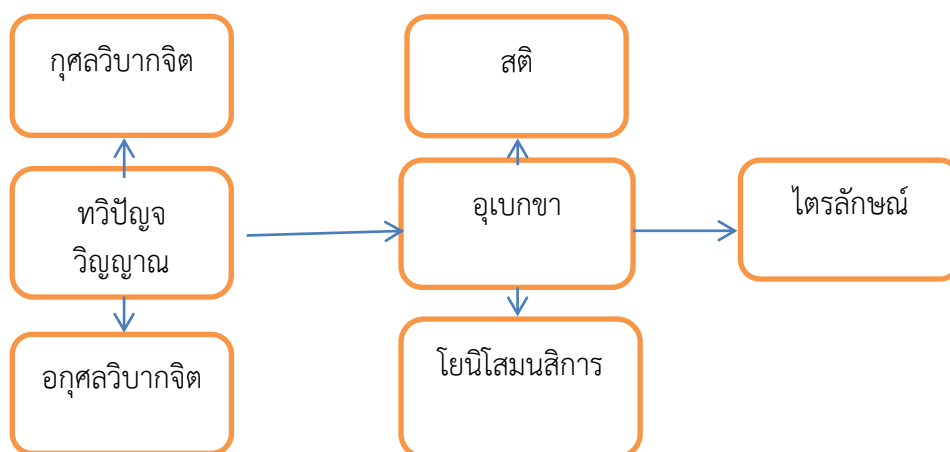
อริยมรรคมีองค์ ๘ จิตก็ละเอียดเกิด กระบวนการของศีล สมาธิ และปัญญา ให้เกิดการเห็นแจ้งซึ่งพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพื่อทำหน้าที่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ และนำไปสู่การพ้นทุกข์

๑) สติ ทำหน้าที่ระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ขณะปรากฏไม่ช้าเกินไป ไม่เร็วเกินไป เหมือนแมวตะบับหนูได้ทันพอดี เมื่อสติทำหน้าที่แล้วสัมปชัญญะ อันเป็นตัวปัญญาก็เกิดตามมาทำหน้าที่พิจารณาเห็นสภาวะ เห็นความเกิดดับ เห็นความเปลี่ยนแปลงไปของจิตที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และจิตรู้สัมผัส ไม่ให้ล่วงเลยไปเป็นการปรุงแต่งจนเกิดเวทนาคือ สุขหรือทุกข์ หรือชอบ ไม่ชอบ

๒) อุเบกขา เมื่อจิตไม่เลยไปจนเกิดเวทนา จิตก็วางเฉยอยู่ได้ในอารมณ์ทั้งที่น่าชอบใจ และไม่น่าชอบใจ อุเบกขาหรือจิตที่วางเฉยในสังขารรูปนาม จะปรากฏชัดในสังขารูปกขาญาณ ซึ่งเป็นญาณขั้นสูงฝ่ายโลกียญาณ เป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นธรรมให้ตรัสรู้อริยสัจ

๓) มนสิการ การใช้วิธีมนสิการมีจุดประสงค์เพื่อให้เห็นเหตุเกิดและเหตุดับของวิญญานจิต ดังที่พระพุทธเจ้าทรงพระดำริว่า “เมื่ออะไรมี วิญญานจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัยวิญญานจึงมี” เพราะทรงมนสิการโดยแยบคาย จึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า ‘เมื่อนามรูปมี วิญญานจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี’^{๗๓} และทรงพระดำริว่า “เมื่ออะไรไม่มี วิญญานจึงไม่มี เพราะอะไรดับวิญญานจึงดับ” เพราะทรงมนสิการโดยแยบคาย จึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า ‘เมื่อนามรูปไม่มี วิญญานจึงไม่มี เพราะนามรูปดับ วิญญานจึงดับ’^{๗๔} เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติกำหนดรู้เหตุเกิดและเหตุดับก็จะทำให้จิตโน้มไปสู่ไตรลักษณ์ เห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาต่อไป ซึ่งสามารถแสดงขั้นตอนการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญานจิตได้ดังนี้

ตารางที่ ๑ แสดงขั้นตอนการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญานจิต

^{๗๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๓.

^{๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๐/๓๕.

เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติดำเนินตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ไปตามขั้นตอนดังกล่าวนั้น จิตก็ดำเนินไปตามวิสุทธิ ๗ ตามแผนผังดังกล่าวนี้

ตารางที่ ๒ แสดงขั้นตอนการกำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิตตามลำดับวิสุทธิ ๗^{๗๕}

ศีลวิสุทธิ	เห็นสักว่าเห็น ได้ยินสักว่าได้ยิน ได้กลิ่นสักว่าได้กลิ่น ลิ้มรสสักว่าได้ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัสสักว่าสัมผัส
จิตตวิสุทธิ	สมาธิเกิดขึ้นโดยการกำหนดรู้อย่างต่อเนื่อง นิเวศน์มีความชอบในอิฏฐารมณ์ ความไม่ชอบในอนิฏฐารมณ์เป็นต้น ระงับไป
ทิฏฐิวินิสุทธิ	เห็นรูปเห็นนามของการเห็น และจิตที่เห็นเป็นต้น
กัมมวิตรณวิสุทธิ	เห็นความเกิดดับของรูปและนามตามความเป็นจริง
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของรูปนาม ละอุปกิเลสในวิปัสสนาญาณ
ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นตามลำดับ ไตรลักษณ์ปรากฏชัดขึ้น เห็นภัยเห็นโทษ เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม อยากหลุดพ้น ทบทวนสภาวะให้ชัดขึ้น วางเฉยในรูปนาม ในการเห็นทั้งดีและไม่ดีจิตนุ่มไปสู่พระนิพพาน สลัดออกจากรูปนาม ยึดพระนิพพานเป็นอารมณ์ อริยสังขารปรากฏชัดในขณะนั้น พร้อมทั้งกิเลสถูกละไปตามลำดับแห่งอริยมรรค จิตหลุดพ้น
ญาณทัสสนวิสุทธิ	เมื่อจิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าเราหลุดพ้นชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี ภพใหม่ไม่มี

๔.๗ สรุปท้ายบท

การที่พระพุทธองค์ตรัสสอนให้กำหนดรู้ทวีปัญญาญาณจิต ๑๐ ดวง คือ จักขุปัญญาญาณจิต ๒ ดวง โสทวิปัญญาญาณจิต ๒ ดวง ฆานวิปัญญาญาณจิต ๒ ดวง ชิวหาวิปัญญาญาณจิต ๒ ดวง กายวิปัญญาญาณจิต ๒ ดวง จิตเหล่านี้เป็นสภาวะที่เกิดการรู้แจ้งทางตาหรือเกิดการรู้แจ้งทางหูขึ้นเป็นต้น หากปล่อยสติไปก็จะเกิดการปรุงแต่งให้เกิดกิเลสไปตามเคยชิน ให้เกิดอุปาทานยึดมั่นอย่างเหนียวแน่น กระบวนการก่อทุกข์เกิดขึ้น ปิดบังปัญญาที่จะเข้าใจสภาพความเป็นจริงของชีวิต จะต้องประสบกับทุกข์ในสังสารวัฏ วิปัญญาญาณจิตเหล่านี้ท่านสงเคราะห์ลงในอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็เพื่อให้เหมาะต่อเวไนยสัตว์ผู้มีทิฏฐิจริตทั้งอย่างอ่อนและอย่างกล้า และเพื่อให้ละกิเลสที่เกี่ยวข้องกับความเห็นผิดในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าตัวตน และอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ที่ตรัสไว้เพื่ออนุกุลแก่บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ อย่างกล้า การพิจารณาวิปัญญาญาณขั้นนี้ ต้องทำไปพร้อมกับการพิจารณารูปธรรมหรือรูปขั้นนี้ เมื่อทำไป ๆ วิปัญญาญาณขั้นนี้ก็ปรากฏชัดขึ้นมา แต่นั่น ขั้น ๓ ที่เหลือก็เกิดตามมาจากภายหลัง

การกำหนดรู้วิปัญญาญาณขั้นนี้จึงต้องอาศัยรูปธรรมเป็นอารมณ์ก่อนเสมอ จนเมื่อกำหนดไปนามธรรมคือวิปัญญาญาณจิตก็ปรากฏและเห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ เห็นเหตุเกิดของทวีปัญญาญาณจิต ๕

^{๗๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๖.

คือ อวิชา ตัณหา เป็นต้น และเหตุดับของทวิปัญจวิญญาณจิต มี ๕ คือ อวิชา ตัณหา เป็นต้น เห็นสภาวะความเป็นจริง วิปัสสนาก็จะเจริญก้าวหน้าไปตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๘ กล่าวคือปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะรูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริงว่า สภาวธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตนเรา เขา ไม่อยู่ในบังคับบัญชา จิตก็จะเบื่อหน่ายคลายกำหนดในจักขุวิญญาณ เป็นต้น จิตน้อมไปเพื่อหลุดพ้น สามารถดับเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหาให้รู้ปณามันต์ ๕ เกิด ละอุปาทานในมันต์ ๕ ทำที่สุดแห่งทุกข์ ถึงซึ่งพระนิพพานอันเป็นสุขไพบูรณ์ในที่สุด

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการคือ เพื่อศึกษาทวิปัญจวิญญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ทวิปัญจวิญญาณจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท การศึกษาเรื่องดังกล่าวมานี้เป็นวิธีการศึกษาเชิงเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ปกรณ์วิเสส และได้ศึกษาเพิ่มเติมจากเอกสารงานวิจัย วิทยานิพนธ์ และหนังสือตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาแล้วจึงนำมาเรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา ซึ่งสามารถสรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะได้ดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ ทวิปัญจวิญญาณจิตเป็นจิตฝ่ายวิบาก คือ จิตที่เป็นผลของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่ทำไว้ในอดีตชาติที่ดี ที่ทำไว้ในอดีตกาลในปัจจุบันชาติที่ดี ซึ่งไม่ต้องอาศัยเหตุ ๖ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ โอมเหตุ และอโทสเหตุ เหมือนอย่างจิตที่มีเหตุ (สเหตุกจิต) จิตเหล่านี้เกิดขึ้นทำหน้าที่ในการรับรู้โลกภายนอกสำหรับสัตว์โดยผ่านอินทรีย์ ๕ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ เพื่อสัตว์ใช้เป็นในการดำเนินชีวิตและสั่งสมกรรมทั้งดีและไม่ดีทวิปัญจวิญญาณจิตนี้มี ๑๐ ดวง ซึ่งได้แก่ ความรู้แจ้งทางตาเรียกว่าจักขุวิญญาณจิต ความรู้แจ้งทางหูเรียกว่าโสตวิญญาณจิต ความรู้แจ้งทางจมูกเรียกว่าฆานวิญญาณจิต ความรู้แจ้งทางลิ้นเรียกว่าชิวหาวิญญาณจิต และความรู้แจ้งทางการกระทบสัมผัสเรียกว่ากายวิญญาณจิต อย่างละ ๒ ดวง รวม ๑๐ ดวง

ทวิปัญจวิญญาณเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยปัจจัยหรือองค์ประกอบครบทั้ง ๔ อย่าง ไม่ขาดไม่เกิน กล่าวคือ (๑) จกขุสส อสมภินนตตา เพราะจักขุประสาทยังไม่แตกดับ (๒) รูปาน์ อาปาถคตตา เพราะรูปมาสู่คลอง (๓) อาโลกสนนิสสิตี อาศัยแสงสว่าง (๔) มนสิการเหตุกั อาศัยมนสิการเป็นเหตุทวิปัญจวิญญาณจิตเป็นสภาวะธรรมที่นับเข้าในวิญญาณชั้น ๕ เป็นสภาวะจิตที่อุปาทานทั้ง ๔ เข้ายึดครอง จึงจัดเข้าในวิปัสสนาภูมิ คือ เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาเพื่อรู้เห็นความเกิดดับ และเป็นทางหมดจดแห่งสรรพสัตว์ พระพุทธเจ้าให้ปฏิบัติต่อวิญญาณจิตด้วยการกำหนดรู้ คือ เมื่อเกิดการเห็นทางตาหรือเมื่อเกิดการรู้ทางหูขึ้น หากปล่อยสติไป ก็จะมีการปรุงแต่งให้เกิดกิเลสไปตามเคยชิน ให้เกิดอุปาทานยึดมั่นอย่างเหนียวแน่นมากขึ้น กระบวนการก่อทุกข์เกิดขึ้น ปิดบังปัญญาที่จะเข้าใจสภาพความเป็นจริงของชีวิต จะต้องประสบกับทุกข์ในสังสารวัฏไม่มีที่สิ้นสุด พระพุทธเจ้าตรัสรู้สภาพทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์นี้ วิถีทางปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากวังวนของความทุกข์นี้ได้แล้ว จึงตรัสสอนวิธีการดับทุกข์โดยการดำเนินทางสายกลางคือ อริยมรรคมีองค์แปด

เหตุเกิดของทวีปัญญาญาณจิต มี ๕ คือ อวิชชา ตัณหา กรรม นามรูป และความเกิดของวิญญาณอย่างเดียวนั้น เป็นต้น และเหตุดับของทวีปัญญาญาณจิต มี ๕ คือ อวิชชา ตัณหา กรรม นามรูป และความดับของวิญญาณอย่างเดียวนั้น เป็นต้น เมื่อคนเราไม่มีสติตามรู้สภาวะตามความเป็นจริง ก่อให้เกิดการก่อกรรม ก่อภพชาติ และหลงนอนอยู่ในวิภวฐานะ ๓ คือ กรรมวิภว กิเลสวิภว และวิปากวิภว ทำให้เกิดทุกข์บ้าง สุขบ้าง ทำให้หลงนอนอยู่ในสังสารทุกข์ตลอดไป ไม่มีทางหลุดพ้นได้ เมื่อศึกษาแล้วจึงเห็นโทษเห็นภัยในการใช้ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ที่เป็นเหตุให้เกิดวิภวญาณจิตจนก่อกรรมต่อไป ต่อ นั้นจึงคิดหาวิธีการเพื่อดับทวีปัญญาญาณจิต พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนให้กำหนดรู้เหตุเกิดและเหตุดับแห่งทวีปัญญาญาณจิตเหล่านั้น ด้วยการใช้อุปสมถกรรมฐานในการดำเนินไปสู่ความหลุดพ้นจากวิภวทุกข

๕.๑.๒ วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะรูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่อยู่ในบังคับบัญชา เมื่อผู้มีศรัทธาตั้งอยู่ในศีล มุ่งมั่นศึกษาสภาวะของทวีปัญญาญาณจิต โดยการใช้เครื่องมือคือสติ เพื่อตามดูปรากฏการณ์ของทวีปัญญาญาณจิต และทำปัญญาญาณให้เกิดขึ้น ตามกระบวนการแห่งอริยมรรคมีองค์แปด และพัฒนาจิตไปตามแนวทางแห่งสติปัฏฐาน ๔ คือ กำหนดรู้กาย กำหนดรู้เวทนา กำหนดรู้จิต กำหนดรู้สภาพธรรมที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงอยู่ทุกขณะ รู้เหตุเกิดและเหตุดับของทวีปัญญาญาณจิต กระบวนการที่ก่อทุกข์ ก่อภพ ก่อชาติ ปัญญาญาณจะเกิดทำหน้าที่พิจารณาไตรลักษณ์ เป็นเหตุเป็นผลทั้งด้านเกิดทุกข์และด้านดับทุกข์ ก็จะเจริญขึ้นไปตามลำดับแห่งกระบวนการโพธิปักขิยธรรม เมื่อญาณเห็นแล้วก็เกิดความเบื่อหน่ายคลายความยึดมั่นถือมั่นในทวีปัญญาญาณจิต เห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของทวีปัญญาญาณจิต

๕.๑.๓ ทวีปัญญาญาณ มีจักขุปัญญาเป็นต้นนี้ เป็นสภาวะธรรมที่ตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ คือ สภาพที่ไม่เที่ยง (อนิจจัง) สภาพที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกข์) และสภาพที่ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) แต่เพราะสัตว์โลกถูกอวิชชา ความไม่รู้ปิดบังหุ้มห่อมาเป็นเวลานาน จึงต้องประสบกับความทุกข์ เพราะเหตุไปยึดถือมาเป็นตนของตน คือยึดสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง ยึดสิ่งเป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ยึดสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน และยึดสิ่งที่ไม่งามว่าเป็นสิ่งดีงาม การปฏิบัติเพื่อให้รู้ความเป็นจริงของทวีปัญญาญาณอันเป็นส่วนสำคัญในชีวิต ต้องปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งเห็นจริงด้วยพระองค์เองแล้ว มาตรัสสอนบอกกล่าวเปิดเผยให้รู้ เมื่อรู้รับทราบถึงโทษในการเกิด แก่ เจ็บ และตาย จึงเกิดความเชื่อมั่นในหลักคำสอนของบรมครูของโลกแล้ว ก็ปฏิบัติตามโดยทำกุศลคุณความดีให้ครบบริบูรณ์คือ ศีล สมาธิ และปัญญา

ทวีปัญญาญาณจิตนี้ จัดอยู่ในวิญญาณชั้นที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานพระองค์ก็ตรัสเพื่อให้ละอรรถวิปลาส เพราะสัตว์บางพวกเข้าใจผิด มีความคิดเห็นคลาดเคลื่อนว่า สภาวะธรรมทั้งปวง (แม้กระทั่งจิตที่ประกอบด้วยฉานสมาบัติที่ตนได้บรรลุ) เป็นอัตตา หรือเข้าใจว่า นิพพานเป็นอัตตา เป็นต้น

เหตุผลอีกประการหนึ่ง ตรัสอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานไว้ สำหรับคนที่เป็นวิปัสสนายิกบุคคลอย่างกล้า กล่าวคือ บุคคลผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานล้วน ๆ ที่มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อเจริญอัมมา

นุปีสสนาสติปัญฐาน ย่อมจะเจริญก้าวหน้าได้เร็ว เพราะผู้มีอินทรีย์แก่กล้าสามารถเห็นสภาวะธรรมที่เป็นจริงของรูปนามได้ดี

เหตุผลอีกประการหนึ่ง ตรัสชั้น ๕ ไว้ สำหรับสัตว์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และขอบคำย่อหมายความว่า สัตว์ผู้มีปัญญินทรีย์เป็นต้นที่ได้สั่งสมอบรมมาดีแล้ว และสามารถเข้าใจสภาวะธรรมทั้งหมดได้ดี เมื่อฟังเพียงธรรมะโดยย่อเท่านั้น

ในการกำหนดรู้ทวิปัญญวิญญาณจิตนั้น จากการศึกษาพบว่า ในเบื้องต้น ต้องกระทำไปพร้อมกับการกำหนดอารมณ์อันเป็นรูปธรรมก่อน เมื่อโยคีบุคคลทำไป ๆ ทวิปัญญวิญญาณจิตก็ปรากฏชัดขึ้นมา แต่นั่น ชั้น ๓ ที่เหลือก็เกิดตามมาภายหลัง การกำหนดรู้ทวิปัญญวิญญาณจิตจึงต้องอาศัยรูปธรรมเป็นอารมณ์เป็นเบื้องต้นเสมอด้วยการกำหนดสภาวะของรูป คือ สภาวะลักษณะของมหาภูตรูปและอุปาทายรูป ดังท่านกล่าวว่า แต่นั่น อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยอาการ ๓ คือ ทางผัสสะทางเวทนา ทางวิญญาณ แก่ภิกษุผู้มีการกำหนดรูปที่หมดจดตัวอย่างนี้เท่านั้น เหตุนี้ พระโยคาวจรพึงทำโยคะเพื่อกำหนดอรูปธรรม (นามธรรม) โดยการกำหนดรูปที่หมดจดดีนั้นแล ไม่พึงทำการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าเมื่ออรูปธรรมอย่าง ๑ หรือ ๒ อย่างปรากฏยังไม่หมดจดดี เธอละรูปเสีย เริ่มกำหนดรูปไซ้ เธอจะเสื่อมจากกรรมฐานเสียก็ได้ เหมือนโคที่หากินบนภูเขา ไม่รู้จักเขตแดน ก็เดินไปพลัดตกเหวได้ ฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรกำหนดอยู่อย่างนั้น ก็สามารถแยกรูป แยกนามได้

เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติใช้สติกำหนดรู้ทวิปัญญวิญญาณจิต มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น อย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย สติที่ตั้งมั่นในอารมณ์ปรมาตม์ จิตเห็นโทษ เบื่อหน่ายในความยินดีในร้ายที่เกิดจากการรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น และกายจิตมั่นคงเป็นอุเบกขา ไม่นิยมยินดีในอารมณ์ที่มากกระทบ แต่นั่น จิตก็น้อมไปสู่ความหลุดพ้น ตามพุทธพจน์ว่า เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลาย เป็นอนัตตา เมื่อนั้น เขาก็เบื่อหน่าย นี่เป็นแนวทางแห่งความหมดจด

ผลของการกำหนดรู้ทวิปัญญวิญญาณจิต อันเป็นส่วนหนึ่งของวิญญาณชั้น ๓ ตามความเป็นจริง ด้วยการเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัญฐานสูตร ย่อมสามารถทำลาย วิปลาส ๓ คือ (๑) ทิฏฐิวิปลาส ความเห็นผิด (๒) จิตตวิปลาส ความเข้าใจผิด (๓) สัญญาวิปลาส ความสำคัญมั่นหมายผิดในเรื่องทวิปัญญวิญญาณจิตนี้ว่า ทวิปัญญวิญญาณจิตมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นนี้เป็นของเรา เราเป็นทวิปัญญวิญญาณจิตมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นนั้น หรือทวิปัญญวิญญาณจิตเป็นต้นนั้นเป็นตัวตนของเรา คือ กำจัดความเข้าใจว่าตนเห็น ตนได้ยิน ตนได้กลิ่น ตนลิ้มรส และตนถูกต้อง จิตน้อมไปสู่พระนิพพานที่ปล่อยวางขันธทั้งหลาย ทำที่สุดแห่งทุกข์ หลุดพ้นจากวงวนแห่งวัฏฏะ ๓ คือ กิเลสวัฏฏกรรมวัฏฏ และวิปากวัฏฏดังกล่าวแล้วนั้นได้ในที่สุด

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้

การศึกษาเรื่อง “ทวิปัญญวิญญาณจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ผู้ศึกษาได้ใช้หลักพระอภิธรรมมาใช้ในการศึกษา ดังนั้น ข้อความในวิทยานิพนธ์นี้จึงมีหลักอภิธรรมอยู่พอสมควร แต่ก็ได้เป็นอภิธรรมเชิงลึกซึ้งมาก ดังนั้น ผู้สนใจจะศึกษาทำความเข้าใจในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ควรมี

พื้นฐานอธิธรรมมาบ้างจึงจะสามารถทำความเข้าใจเรื่องทวิปัญญาญาณจิต เมื่อเข้าใจหลักพระอธิธรรม พระสูตร และสามารถสังเคราะห์ เชื่อมโยงเข้าด้วยกันได้จะทำให้การศึกษาสะดวกขึ้นอีกมาก และทำความเข้าใจแก่นแก่นแก่ผู้สนใจศึกษา อันจะส่งผลที่ดีต่อการนำไปใช้ในเชิงปฏิบัติต่อไป

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

การศึกษาเรื่อง “ทวิปัญญาญาณจิต” เมื่อค้นคว้าไปก็จะพบว่า ทวิปัญญาญาณจิต ประกอบด้วยสภาวะธรรมอีกหลายอย่าง ทั้งที่เป็นสภาวะธรรมที่ค้ำจุนกัน หรือสภาวะธรรมที่เป็นส่วนทำให้ปัญญาญาณจิตเกิดขึ้นโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งสภาวะธรรมเหล่านั้นผู้วิจัยไม่ได้มุ่งประเด็นเพื่ออธิบายในเชิงลึก ดังนั้น หากมีการศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ศึกษาควรที่จะศึกษาเนื้อหาเพิ่มเติมอีก และควรจะศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

- (๑) ศึกษาสภาวะของจักขุปัญญาญาณจิตในสังขารูปกชาญาณ
- (๒) ศึกษาทวิปัญญาญาณจิตในการเจริญสติปัฏฐานหมวดสังขารระพะ
- (๓) ศึกษาวิถิจิตของทวิปัญญาญาณจิตในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถระ). คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระพุทธโฆสจารย์. วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปฐม ภาค – ตติโย ภาค. ตรวจชำระโดยสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- สมเด็จพระวันรัตน์ (จันท พุทฺธมคฺคโต ป.ธ.๙). วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระสุเมธคณาจารย์. อภิธรรมตถสงคหปาลิยา สห อภิธรรมตถวิภาวิณี นาม อภิธรรมตถสงคหฎฐิกา. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระพรหมมุนี (จันท พุทฺธมคฺคโต ป.ธ.๙). อภิธรรมตถสงคหบาลี และอภิธรรมตถวิภาวิณีฎฐิกา แปล พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถระ). คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ:

- ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑.
- ชินสภเถระ. ดับทุกข์ด้วยวิปัสสนาธุระ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่เยลโล่การพิมพ์, ๒๕๕๒.
- ธงชัย แสงรัตน์ และคณะ. พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์ หจก., ๒๕๔๘.
- บุญมี เมธางกูร บุษกร เมธางกูร. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตถสงคหะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๔๕.

- พระคันธสาราภิวังศ์. **ส่องสภาวะธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต). **ศัพท์วิเคราะหฺ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
เลี้ยงเซียง, ๒๕๕๐.
- พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ปฏิจจนสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจสี่ที่สมบูรณ์แบบ. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๗.
- พระธรรมธีรราชฆมาหามณี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙). **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ **คำบรรยายเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัญญา)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.
- _____ **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ ป.ธ.๙). **วิปัสสนาภาวนา**. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- พระปลัดชัชวาล ชินสโภ. **บุญวันเกิด**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เม็ดทราย, ๒๕๕๑.
- _____ **วิธีทำให้มรรคเกิด**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่เม็ดทราย พริน-ตั้ง, ๒๕๕๒.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.
กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ , ดร. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
เลี้ยงเซียง, ๒๕๔๘.
- พระภาวนาเขมคุณ (เกษม เขมรังสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริ
การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๕.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน (ภาคปฏิบัติ)**. แปลโดย
จํารูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- _____ **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน
จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๑.
- _____ **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.
ผู้ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ
เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ป.ธ.๙ M.A.,Ph.D.
ผู้ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด
ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____ **อนัตตลักขณสูตร**. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ป.ธ.๙,
M.A.,Ph.D. ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ ป.ธ.๙, พธ.ด., ธรรมาจริยะ แปลและ
เรียบเรียง. กรุงเทพฯ: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖.
- พระสัทธัมมโชติกะ. **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๘.

วรรณสิทธิ์ ไวกยเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมัตถสังคหะ**. นครปฐม: มูลนิธิแนบมหานีรานนท์.

พระมหาแสวง โชติปาโล. **คัมภีร์ปรหมัตถสังคหะ**, นนทบุรี : ๒๕๒๒.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **สัมมาทิฐิตามพระเถรอธิบาย
ของท่านพระสารีบุตรเถระ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์นันทพันธ์,
๒๕๕๖.

สมบูรณ์ ตาสนธิ ผศ.ดร. พิเศษ. **๑ เดือนจุดใจให้หนีพพาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอิงค์ ปียอนด์
บุ๊กส์ จำกัด, ๒๕๕๕.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระมานัส ไสภณจิตโต (ชอบมี). “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนา
ภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระนนทพัฒน์ จิตธมโม (พันธ์ชาติ). “การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศล
ธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระบุญญฤทธิ์ รตินธโร (นุชเทียน). “การศึกษาเปรียบเทียบวาทะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตใต้
สำนึกของซิกมันด์ ฟรอยด์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

นางกรรณิการ์ ชาวเงิน. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ”,
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

นางสาวนัตติมา ชูดวงแก้ว. “การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับ
พระสุตตันตปิฎก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

สุภีร์ ทุมทอง. “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธ
ศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๓.

พระสาธิต โปธาเศษ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “วิธีเพิ่มสติในทฤษฎีให้แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตาม แนว
สติปฎิฐาน ๔”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๓

(๓) เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่:

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมาจารย์ รวบรวม/เรียบเรียง. **สติปฎิฐานภาวนา (Satipatthana
bhavana)**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตบาฬี
ศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๖. (ถ่ายเอกสารเย็บเล่ม)

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ รวบรวม/เรียบเรียง. **ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท.** กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๕. (ถ่ายเอกสารเย็บเล่ม)

ธนะ ภวกานตานันท์. **ก้าวสู่พระไตรปิฎก เอกสารประกอบการบรรยาย.** พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท เอช.ที.แอนด์ที คอร์ปอเรชั่น จำกัด, พ.ศ.๒๕๕๖.

พระอาจารย์ไชโย อาสโภ. **อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต,เจตสิก,รูป,นิพพาน.เอกสารประกอบการเรียนทางวิดีโอ.** พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ สหพันธ์, พ.ศ. ๒๕๕๐.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-ฉายา/นามสกุล : พระครูพิหารธรรมมาทร [ธีระชัย ชาครธมโม (ทวยเศษ)]
- วัน/เดือน/ปี เกิด : วันที่ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๙๔
- ภูมิลำเนา : ๑๘๖ หมู่ที่ ๓ ตำบลสาหร่าย อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา
- การศึกษาทางโลก
- พ.ศ. ๒๕๔๖ : อภิธรรมบัณฑิตเทียบปริญญาตรี
- การศึกษาทางธรรม
- พ.ศ. ๒๕๑๙ : นักธรรมชั้นเอก
วัดเจริญธรรมาราม แขวงสายไหม เขตสายไหม กรุงเทพมหานคร
- พ.ศ. ๒๕๓๑ :เปรียญธรรม ๑ - ๒ ประโยค
วัดเจริญธรรมาราม แขวงสายไหม เขตสายไหม กรุงเทพมหานคร
- ประสบการณ์การทำงาน
- พ.ศ. ๒๕๔๙ : พระวิทยากรประจำวัดมาบจันทร์
- พ.ศ. ๒๕๕๔ : เจ้าอาวาสวัดเจริญธรรมาราม แขวงสายไหม เขตสายไหม กรุงเทพมหานคร
- พ.ศ. ๒๕๕๗ : ปฏิบัติธรรมต่อเนื่อง ๗ เดือน ใน ๓ สถานปฏิบัติธรรม คือ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี จังหวัดนครราชสีมา ๔ เดือน, วัดนาหลวง จังหวัดอุดรธานี ๑ เดือน, และศูนย์วิปัสสนาวิมุตตมหาสีสาสนเย็กต้า ประเทศพม่า ๒ เดือน
- บรรพชา/อุปสมบท : ๒๑ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕
- สังกัดวัด : วัดเจริญธรรมาราม แขวงสายไหม เขตสายไหม กรุงเทพมหานคร
- ตำแหน่งหน้าที่ : เจ้าอาวาส
วัดเจริญธรรมาราม แขวงสายไหม เขตสายไหม กรุงเทพมหานคร
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๖
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๙
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดเจริญธรรมาราม แขวงสายไหม เขตสายไหม กรุงเทพมหานคร
- โทรศัพท์ : ๐๙๒-๓๘๓-๐๒๖๔
- E-mail : Yasintho_2555@hotmail.com